

Sociaal en Cultureel Planbureau

Lees:Tijd

Lezen in Nederland

Lees:Tijd

Lezen in Nederland

Annemarie Wennekers
Frank Huysmans
Jos de Haan

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, januari 2018

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2018

SCP-publicatie 2018-02

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Vertaling samenvatting: AVB-vertalingen, Amstelveen

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Foto omslag: Hollandse Hoogte, Richard Brocken

ISBN 978 90 377 0858 5

NUR 740

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

De webversie van deze publicatie wijkt in opmaak iets af van de gedrukte, papieren versie. Bij verwijzingen naar pagina's van deze editie daarom vermelden dat naar de webversie is verwezen.

Voorwoord	5
Samenvatting	6
1 Inleiding en doel van het onderzoek	11
1.1 Tijd voor lezen	11
1.2 Benaderingen van lezen	11
1.3 Het onderzoek Lees:Tijd	12
1.4 Databronnen	13
1.5 Leeswijzer	17
Noten	19
2 Lezen: theorie, onderzoek en beleid	20
2.1 Lezen in maatschappijwetenschappelijk perspectief	20
2.2 Opbrengsten van lezen	21
2.3 De veranderende positie van lezen in de Nederlandse samenleving	22
2.4 Veranderend lezen in een gedigitaliseerd medialandschap	24
2.5 Concurrentie, multitasking en onderbrekingen van lezen	27
2.6 Tijdsdruk in de gedigitaliseerde samenleving	28
2.7 Overheidsbeleid rond lezen	29
Noten	31
3 Beschrijving van het leesgedrag	33
3.1 Hoeveel, wat, hoe en wanneer wordt er gelezen?	33
3.2 Ontwikkelingen in het lezen in de afgelopen tien jaar	33
3.3 Lezen in het huidige gedigitaliseerde medialandschap	38
3.4 Conclusie	54
Noten	55
4 Sociale verschillen in het leesgedrag	57
4.1 Wie lezen er, en hoeveel en hoe?	57
4.2 Lezers versus niet-lezers	59
4.3 Fervente versus niet-fervente lezers	63
4.4 Lezers van papier versus lezers van scherm	65

4.5	Samenvatting en conclusie	73
	Noten	75
5	Het onderbreken en combineren van lezen	76
5.1	Bevrijd van de lineariteit?	76
5.2	Combineren van het lezen	78
5.3	Versnippering van het lezen	84
5.4	Samenvatting en conclusie	92
	Noten	93
6	Lezen en tijdsdruk	94
6.1	Lezen onder druk	94
6.2	De tijdsbesteding van niet-lezers en lezers	95
6.3	Multivariate analyse ter verklaring van het lezen	99
6.4	Samenvatting en conclusie	108
	Noten	109
7	Slotbeschouwing	111
7.1	Het leesgedrag van Nederlanders in kaart	111
7.2	Implicaties voor (de toekomst van) het lezen	114
7.3	Opgaven voor de samenleving	120
	Summary	124
	Literatuur	129
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	136

Voorwoord

In de huidige informatiesamenleving is lezen een onontbeerlijke basisvaardigheid om toegang te krijgen tot de snel groeiende hoeveelheid gedrukte en digitale informatie. Het is echter de vraag hoeveel en hoe er tegenwoordig nog wordt gelezen. Onderzoek naar lezen heeft aan relevantie gewonnen, aangezien de leestijd de afgelopen decennia verder onder druk is komen te staan. Daardoor is het onzeker geworden of en in welke mate de aan lezen toegeschreven persoonlijke en maatschappelijke opbrengsten nog gerealiseerd kunnen worden. Tevens heeft door de digitalisering onderzoek naar lezen aan complexiteit gewonnen. Het aanbod kent inmiddels vele verschillende digitale verschijningsvormen en burgers hebben de keuze uit meerdere apparaten om hier kennis van te nemen. In de eerdere digitale publicatie *Media:tijd in kaart* heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) al het mediagebruik in de breedte beschreven. In dit rapport gaan de auteurs dieper in op (veranderingen in) het leesgedrag van Nederlanders.

Het SCP kent inmiddels een lange traditie in het onderzoek naar mediagebruik. Wim Knulst heeft aan de basis gestaan van dit onderzoek. Lange tijd heeft dit onderzoek kunnen profiteren van de data uit het Tijdsbestedingsonderzoek (ТВО). Deze geven nog steeds een mooi beeld van langjarige trends, maar voldoen niet om de toegenomen complexiteit van het mediagebruik gedetailleerd in beeld te brengen. Daarom is het SCP in 2013 in samenwerking met Nationaal Luister Onderzoek (NLO), Nationaal Onderzoek Multimedia (NOM) en Stichting KijkOnderzoek (SKO) gestart met het onderzoek Media:Tijd. Met deze innovatieve dataverzameling kan het mediagebruik in Nederland wel gedetailleerd in kaart worden gebracht. Met de data van het Media:Tijd-onderzoek uit 2013 en 2015 kan in dit rapport verder worden ingezoomd op het leesgedrag van Nederlanders in het gedigitaliseerde medialandschap.

Het onderzoek is tot stand gekomen op verzoek van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en uitgevoerd met steun van de Stichting Lezen, de Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek (CPNB), KVB Boekwerk en de Koninklijke Bibliotheek (KB).

Prof. dr. Kim Putters
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Samenvatting

Achtergrond en probleemstelling

In de afgelopen decennia zijn Nederlanders minder gaan lezen in hun vrije tijd. Die dalende leestijd staat in schril contrast met de positieve persoonlijke en maatschappelijke opbrengsten die blijkens veel onderzoek aan lezen kunnen worden toegeschreven. De teruggang in het lezen wordt dan ook als een zorgelijke ontwikkeling gezien. Overheidsbeleid op het terrein van het lezen staat al decennialang in het teken van leesbevordering.

Door de opkomst van nieuwe apparatuur, zoals e-readers, tablets en smartphones, en digitale (sociale) media is ook de manier waarop er wordt gelezen veranderd. Dit onderzoek brengt het leesgedrag van Nederlanders in kaart; het geeft een beeld van de ontwikkelingen in het lezen in de afgelopen tien jaar. Door de verdergaande digitalisering en de opkomst van nieuwe (mobiele) media doet de vraag zich voor of het lezen verder in de verdrukking is gekomen of dat er nieuwe kansen en mogelijkheden voor lezen zijn ontstaan.

Onder lezen verstaan we in dit rapport allereerst het lezen van de traditionele tekstmedia: boeken, kranten, tijdschriften, huis-aan-huisbladen en overige (o.a. folders). Naast de oorspronkelijke, gedrukte vorm worden ook de digitale varianten van deze tekstmedia meegenomen. Ten tweede rekenen we onder lezen het gebruik van hedendaagse tekstmedia die alleen via een scherm geraadpleegd kunnen worden: teletekst en *born-digital* nieuwssites en -apps en andere specifieke informatie op internet. Deze tekstmedia tezamen vormen een maat van het totale lezen.

Om de ontwikkelingen in het leesgedrag over de periode 2006-2016 te onderzoeken is gebruik gemaakt van het reguliere langjarige Tijdsbestedingsonderzoek (TBO). Met gegevens uit het Media:Tijd-onderzoek uit 2013 en 2015 wordt een gedetailleerd beeld gegeven van het lezen in het gedigitaliseerde medialandschap. Hoeveel mensen lezen er en hoeveel, wat, hoe en wanneer lezen zij? Wie zijn de lezers (van papier en scherm) en wie de niet-lezers? Ook wordt gekeken naar de overige activiteiten en hoe het lezen zich hiermee verhoudt: in hoeverre wordt lezen gecombineerd en/of afgewisseld met andere bezigheden, en doen zich hierin verschillen voor tussen het lezen van papier en het lezen van een scherm? Daarbij is er ook aandacht voor de invloed van tijdsdruk op het leesgedrag.

Daling leestijd vooral het gevolg van daling aantal lezers

Al sinds de eerste meting van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) in 1975 wordt een gestage teruggang in de leestijd van Nederlanders geregistreerd. Het betreft hier het lezen als hoofdactiviteit in de vrije tijd. Deze daling heeft zich in het afgelopen decennium voortgezet. Ze is vooral het gevolg van de daling in het aandeel mensen dat in het tijdsbestek van een week überhaupt leest; de tijd die mensen aan lezen besteden, veranderde nauwelijks. Het aandeel lezers daalde sterk tussen 2006 en 2011 (van 90% naar 79%). Ook tussen 2011 en 2016 zette deze daling door, zij het in een lager tempo (van 79% naar 72%).

De afname in het aandeel lezers tussen 2006 en 2011 is zichtbaar over de hele linie van de traditionele tekstmedia (boeken, kranten, tijdschriften, enz.), maar raakt vooral de tijdschriften en de kranten. Het aandeel tijdschriftlezers halveerde en ook de tijd die aan het lezen van tijdschriften werd besteed, nam met meer dan de helft af. Tussen 2011 en 2016 daalde het aandeel lezers van tijdschriften en kranten verder, maar bij boeken stabiliseerde het beeld. Het aandeel lezers daalde tussen alle meetjaren bij zowel de mannen als de vrouwen, maar de daling vlakke bij vrouwen tussen 2011 en 2016 wel wat af.

In alle meetjaren is het aandeel lezers onder ouderen hoger dan onder jongeren. Over de hele periode 2006-2016 valt op dat met name beneden de 35 jaar het aandeel lezers sterk terugliep. In 2006 waren er geen wezenlijke verschillen naar opleiding in het aandeel lezers. Tussen 2006 en 2011 daalde het aandeel lezers onder laag- en middelbaar opgeleiden, maar niet onder hoogopgeleiden. Hierdoor ontstond er een verschil tussen laag- en hoogopgeleiden. Het aandeel lezers daalde onder alle opleidingsgroepen in ongeveer gelijke mate tussen 2011 en 2016. Daarmee bleven de opleidingsverschillen in 2016 in stand: hoe hoger het opleidingsniveau, des te hoger het aandeel lezers.

Schermdigitaal geen vervanging van, maar aanvulling op papier

Het leesaanbod is in het afgelopen decennium veranderd; naast de van oorsprong gedrukte tekstmedia (boeken, tijdschriften, kranten), die inmiddels zowel op papier als van scherm verkrijgbaar zijn, zijn er veel digitale en online tekstmedia bijgekomen. Welke positie hebben deze nieuwe tekstmedia in het lezen?

Van de gemiddeld 50 minuten die Nederlanders op een dag in 2015 lezen, gaat het grootste deel naar het lezen van kranten (16 minuten), gevolgd door boeken (12 minuten). Tijdschriften volgen op grote afstand (5 minuten) en worden in tijdsbesteding voorgegaan door het lezen van informatie via internet (7 minuten) en de nieuwssites/-apps (6 minuten). De overige tijd gaat naar huis-aan-huisbladen (1 minuut), overige (2 minuten) en teletekst (1 minuut). Met alle schermen die tegenwoordig tot onze beschikking staan, is het niet meer vanzelfsprekend dat er van papier wordt gelezen. Toch besteden Nederlanders van de 50 minuten die zij gemiddeld op een dag in 2015 lezen het grootste deel aan papier (31 minuten). Wel is de leestijd van papier iets teruggelopen: in 2013 bedroeg deze nog 36 minuten. Papier domineert nog het meest bij het lezen van tijdschriften, gevolgd door kranten en boeken. Het schermlezen omvat voor het grootste deel nog de media zonder papieren pendant (teletekst, nieuwssites/-apps, informatie via internet). De meest gebruikte apparaten bij het schermlezen zijn achtereenvolgens de computer (pc en laptop), tablet en smartphone.

Wie zijn de papierlezers en wie hebben het schermlezen omarmd? De totale groep lezers (83% van de Nederlanders leest in een week in 2015) is verdeeld over een deel dat alleen van papier leest (30%), een groot deel dat het lezen van papier combineert met het lezen van een scherm (49%) en een deel dat alleen van schermen leest (21%). Het aandeel lezers dat zowel papier als scherm gebruikt, is gelijk voor mannen en vrouwen (49%). Meer vrouwelijke lezers lezen alleen van papier (35%) dan alleen van een scherm (16%), terwijl van de

mannelijke lezers een kwart alleen van papier leest en een kwart alleen van schermen. Van de lezers van 65 jaar en ouder leest een groot deel (55%) alleen van papier, tegenover 16% van de jongvolwassen lezers (20-34 jaar). Van de laatste groep leest juist een relatief groot deel (40%) alleen van schermen, net als van de tieners (36%). De 35-64-jarige lezers combineren relatief vaak het lezen van papier met het lezen van schermen. Hoe hoger het opleidingsniveau is, hoe minder er alleen van papier wordt gelezen en hoe meer het lezen van papier gecombineerd wordt met schermlezen. Naast deze sociodemografische kenmerken blijkt de affiniteit met technologie (gemeten via Rogers' *adopter*-typologie) een significante voorspeller van de manier waarop mensen lezen. De kans om alleen van papier te lezen ligt beduidend hoger voor *laggards* (mensen die relatief laat zijn met het aanschaffen of gaan gebruiken van nieuwe technologie; 31%) dan voor de *early majority* (24%) en *early adopters* (22%), die relatief vroeg zijn met de aanschaf en het gebruik van nieuwe technologie. Daarentegen is de kans om tot de groep te behoren die alleen van schermen leest minstens twee keer zo groot voor de *innovators* (een kleine groep mensen met grote affiniteit voor technologie; 32%) als voor de *late majority* (13%) of *laggards* (16%). Ook digitale vaardigheden spelen een rol. De laagvaardigen hebben de grootste kans om in een week alleen van papier te lezen (30%), in vergelijking met zowel de gemiddeld vaardigen (23%) als hoogvaardigen (23%). De gemiddeld vaardigen springen eruit bij het combineren van papier- en schermlezen (58%).

Multitasking en versnippering van het lezen

Met de verdergaande digitalisering en de ervaren drukte in het dagelijks leven worden vaak zorgen geuit over meer kwalitatieve aspecten van het lezen. Zo zouden mensen lezen vaker kunnen combineren met andere bezigheden, of het lezen vaker onderbreken omdat andere dingen hun onmiddellijke aandacht vragen. Dit zou de concentratie kunnen verstoren en tot gevolg kunnen hebben dat mensen minder onthouden van wat ze lezen of het minder goed begrijpen (cognitief) of minder goed kunnen opgaan in en genieten van hetgeen ze lezen (affectief).

Van de 50 minuten die er in 2015 op een dag door Nederlanders werd gelezen (in boeken, kranten, tijdschriften, huis-aan-huisbladen of teletekst, nieuwssites/-apps en andere online informatie) vond 18 minuten plaats zonder gelijktijdige andere algemene activiteiten, zoals eten, huishouden of reizen (*singletasking*). Met het lezen in combinatie met andere algemene (niet-media)activiteiten (*multitasking*) was 13 minuten gemoeid, en het lezen gecombineerd met andere media-activiteiten (*mediamultitasking*) was goed voor bijna 20 minuten. In 2013 waren deze verhoudingen nagenoeg gelijk. Er is dus geen sprake van een toename van het combineren van lezen met andere activiteiten.

Het aandeel *singletasking* is het grootst bij papierlezen: 43% van de leestijd van papier in 2015, tegenover 26% van de leestijd van een scherm. Multitasking vindt in ongeveer gelijke mate plaats bij lezen van papier (24% van de leestijd) en lezen van schermen (29% van de leestijd). Het aandeel *mediamultitasking* is het grootst bij het schermlezen – ongeveer 45% van de leestijd – tegenover een derde van de leestijd van papier.

In dit onderzoek is geen uitgebreide analyse van de effecten van (media)multitasking mogelijk, maar we vinden wel aanwijzingen dat hoe meer mensen zich bezighouden met (media)multitasking bij het lezen, hoe minder ze naar eigen zeggen opgaan in hetgeen ze lezen. Om de versnippering van het leesgedrag in kaart te brengen is gekeken naar het aantal periodes van onafgebroken lezen (leesepisodes) en de duur van deze periodes. De analyses van de leesepisodes geven vooralsnog weinig aanleiding om te concluderen dat er sprake is van vervluchting van het lezen.

Invloed van tijdsdruk op het lezen

Om een indruk te krijgen van de rol die tijdsdruk en andere vrijetijdsbesteding mogelijk spelen bij het lezen, is de bevolking van 13 jaar en ouder onderverdeeld in vier groepen. Ten eerste is er de groep niet-lezers (17% van de bevolking): mensen die in het bijgehouden dagboek geen enkele episode van tien minuten aan lezen hebben gerapporteerd. De resterende 83% heeft minstens een leesepisode in het dagboek genoteerd. Deze groep kan op basis van de hoeveelheid leestijd opgesplitst worden in drie ongeveer even grote groepen: de lichte lezers (die in een week gemiddeld 1,5 uur lezen), medium lezers (die in een week gemiddeld ruim 5 uur lezen) en fervente lezers (die in een week gemiddeld 14,5 uur lezen). In de onderzoeksweek ziet de algemene tijdsbesteding van de niet-lezers en de drie lezersgroepen er wezenlijk anders uit. Een week telt 168 uur en van deze tijd hebben de fervente lezers, niet verrassend, de meeste vrije tijd, namelijk 50 uur. Het is echter niet zo dat de niet-lezers de minste vrije tijd hebben. Vooral drukte door verplichtingen als werken en leren gaat samen met minder leestijd: hoe meer er gewerkt of gestudeerd wordt, hoe minder er in de vrije tijd wordt gelezen. Zorgtaken en huishouden lijken veel minder een beslag te leggen op de mogelijkheden om te lezen, en in de tijd besteed aan slapen en verzorgen (zowel persoonlijke als medische verzorging) doen zich geen grote verschillen tussen de vier groepen voor. De vier groepen zijn wekelijks ook ongeveer even lang onderweg. Wel verschillen de groepen (niet-)lezers in hun mediagebruik. Van hun totale mediatijd besteden de lichte lezers 3% aan lezen, de medium lezers 8% en de fervente lezers 21%. De niet-lezers spenderen 21% van hun mediatijd op een dag aan communiceren, tegenover 10% van de tijd door de fervente lezers. De fervente lezers besteden een kleiner deel van hun mediatijd aan kijken (32%) dan de medium lezers (37%), de lichte lezers (40%) en de niet-lezers (37%). Ook luisteren beslaat een groter deel (ongeveer een derde) van de totale mediatijd van niet-lezers, lichte en medium lezers, tegenover 29% van de mediatijd van de fervente lezers.

Een multivariate, verklarende analyse biedt inzicht in de invloed van verschillende kenmerken op het lezen. Vrouwen behoren vaker tot de lezers dan mannen, maar na controle voor verschillen in tijdsdruk verdwijnt dat verschil. Dit betekent dat mannen door een grotere tijdsdruk vaker tot de niet-lezers behoren. Met het toenemen van de leeftijd neemt de kans op lezen sterk toe. Tijdsdruk is echter geen afdoende verklaring voor de verschillen tussen de leeftijdsgroepen; de grotere kans op niet-lezen onder jongere leeftijdsgroepen wordt niet verklaard door een mogelijk grotere (ervaren) tijdsdruk onder deze groepen.

Bij opleidingsniveau zien we dat hoogopgeleiden een duidelijk grotere kans hebben om te lezen dan laagopgeleiden. De (ervaren) tijdsdruk verandert hierin niets, wat wil zeggen dat het verschil tussen laag- en hoogopgeleiden niet ontstaat door verschillen in tijdsdruk tussen deze groepen. Samenvattend: tijdsdruk heeft invloed op wie leest en wie niet, maar met uitzondering van het verschil tussen mannen en vrouwen biedt het niet of nauwelijks een verklaring voor verschillen in wel of niet lezen.

Hiermee is echter pas één helft van het verhaal verteld. De andere helft gaat over het voorstellen van de hoeveelheid tijd die degenen die wel lezen aan deze activiteit besteden. Hieruit blijkt dat vrouwelijke lezers iets minder tijd aan lezen spenderen dan mannelijke. Een opmerkelijke uitkomst is dat er niet of nauwelijks verschillen te bespeuren zijn in de leestijd tussen de lezers uit verschillende leeftijdsgroepen. Het verschil tussen de jongere en oudere generaties komt dus nagenoeg geheel tot stand doordat het aandeel lezers in de jongere generaties zoveel lager ligt. Tot slot blijkt dat hoogopgeleide lezers meer leestijd hebben dan laagopgeleide. Het opleidingsverschil in lezen is dus een combinatie van een groter aandeel lezers en een langere leestijd van hoogopgeleide lezers.

De doorzettende dalende trend in het aandeel lezers, met name onder de jongere helft van de bevolking, zet, in combinatie met de vele onderzoeken die de positieve bijdrage van lezen en leesvaardigheid hebben aangetoond, aan tot actie. Op basis van de resultaten van deze studie zou een intensivering van het leesbevorderingsbeleid in de volle breedte in de rede liggen. Het is aan alle betrokken partijen – overheid, wetenschap, marktpartijen en burgers zelf – om die intensivering vorm te gaan geven.

1 Inleiding en doel van het onderzoek

1.1 Tijd voor lezen

Lezen is een onontbeerlijke basisvaardigheid in een informatiesamenleving, maar hoeveel we lezen, wat en wanneer, en van welke drager (papier of scherm) verschilt enorm per persoon en over de tijd. Niet alleen is in de afgelopen decennia de leestijd van Nederlanders afgenomen, ook is door de opkomst van digitale media de manier waarop we lezen veranderd.

De dalende leestijd staat in schril contrast met het belang van lezen in termen van de persoonlijke en maatschappelijke opbrengsten die eraan worden toegeschreven. De teruggang in het lezen wordt dan ook als zorgelijke ontwikkeling gezien: overheidsbeleid op het terrein van het lezen staat al decennialang in het teken van leesbevordering.

Dit rapport heeft als doel om (veranderingen in) het leesgedrag van Nederlanders in kaart te brengen en te duiden. De focus ligt hierbij op ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar – een periode waarin het medialandschap drastisch veranderd is. Door de verdergaande digitalisering en de opkomst van nieuwe (mobiele) media doet de vraag zich voor of het lezen verder in de verdrukking is gekomen of dat er nieuwe kansen en mogelijkheden voor lezen zijn ontstaan. Ook wordt licht geworpen op de context van overige activiteiten en de manier waarop het lezen hierin plaatsvindt. In hoeverre wordt lezen gecombineerd en/of afgewisseld met andere bezigheden en doen zich hierin verschillen voor tussen het lezen van papier en het lezen van een scherm? Er zal daarbij ook aandacht uitgaan naar de rol van tijdsdruk bij het leesgedrag.

1.2 Benaderingen van lezen

Lezen kan vanuit verschillende invalshoeken worden bestudeerd. Een ontwikkelingspsycholoog kijkt anders naar lezen dan een sociaal psycholoog, en die kijkt weer anders dan een cognitiewetenschapper, pedagoog, socioloog, communicatiewetenschapper of antropoloog. Iedere sociaalwetenschappelijke discipline heeft haar eigen theoretische en methodologische perspectieven, die zorgen voor verschillende benaderingen van het lezen. Gedragswetenschappers als psychologen, pedagogen en onderwijskundigen kijken in de regel naar het lezen van individuen, terwijl sociologen en communicatiewetenschappers kijken naar het lezen in gezinnen, sociale lagen en de samenleving als geheel. En antropologen bestuderen het lezen in termen van sociale rituelen en de betekenisgeving aan de verhalen als onderdeel van een cultuur.

In deze studie staat een sociologisch/communicatiewetenschappelijk perspectief centraal, waarbij we het lezen vanuit een maatschappelijk referentiekader benaderen. Bij de bestudering van het lezen hanteren we daarvoor een kwantitatieve methode. Op basis van cijfers uit (tijdsbestedings)onderzoek wordt het leesgedrag beschreven, zoals hoeveel, wat en wanneer mensen lezen en de tijd die zij aan lezen besteden. Ook geven we met behulp van

statistische modellen een verklaring voor (aspecten van) het leesgedrag. In deze analyse blijven de meer kwalitatieve aspecten van het lezen, zoals leesbeleving en motivatie, buiten beschouwing. In de bespreking van de resultaten wordt hier wel aandacht aan besteed. Ook de mogelijke opbrengsten of effecten van lezen zijn geen direct onderwerp van deze studie, maar vormen wel een belangrijk kader. Dit wordt in het volgende hoofdstuk behandeld.

1.3 Het onderzoek Lees:Tijd

Doel en opzet

Het doel van deze studie is om, op basis van recente (tijdsbestedings)gegevens, een feitelijke en gedetailleerde weergave te geven van het leesgedrag in Nederland. Deze gegevens zijn nodig om beter zicht te krijgen op de recente ontwikkelingen in het lezen door Nederlanders, waardoor we kunnen vaststellen of het lezen door digitalisering een stimulans krijgt of er juist concurrentie van ondervindt, resulterend in een steviger empirische ondergrond voor het beleid, en voor het gesprek tussen beleid en praktijk. Dit onderzoek beoogt met solide empirische gegevens over de stand van het lezen in Nederland een bijdrage te leveren aan de discussie over ontleding en over de veronderstelde negatieve of positieve gevolgen van ontwikkelingen in het mediagebruik voor het leesgedrag van Nederlanders. De huidige stand van het lezen wordt beschreven tegen de achtergrond van de langere onderzoekstraditie op het gebied van mediagebruik en lezen in Nederland, waarbij de nadruk ligt op het beschrijven van ontwikkelingen in het afgelopen decennium. Daarmee biedt het rapport basisgegevens over trends en veranderingen in het lezen in Nederland. Naast beschrijven doen we ook een poging ontwikkelingen en verschillen in het leesgedrag te verklaren. Dit onderzoek beoogt met deze inzichten een uiteenlopend publiek te informeren, van onderzoekers en beleidsmakers (op het gebied van media, leesbevordering en bibliotheken) tot marktpartijen (boekenvak, uitgevers) en andere geïnteresseerden in (onderzoek naar) lezen.

De onderzoeksvragen in dit rapport zijn geordend in drie groepen.

- 1 Beschrijving van (ontwikkelingen en verschillen in) het leesgedrag (hoofdstuk 3 en 4):
 - Hoeveel Nederlanders lezen (percentage lezers), en hoeveel (in uren en minuten), wat (typen tekstmedia en genre), hoe (via papier of scherm) en wanneer (tijdstip en dag) lezen zij? Welke ontwikkelingen hebben zich in het afgelopen decennium voorgedaan in de omvang en inhoud van het lezen?
 - Wie zijn de lezers en niet-lezers, wie lezen welke tekstmedia en wie lezen van papier en/of scherm?
- 2 Multitasking en onderbreking van het lezen (hoofdstuk 5):
 - In hoeverre vindt het lezen (van papier en scherm) plaats in combinatie met andere (media)activiteiten (multitasking)?
 - In hoeverre vindt het lezen (van papier en scherm) verspreid in episodes over de dag plaats (onderbreking)?

- 3 Tijdsdruk en concurrerende en faciliterende activiteiten van het lezen (hoofdstuk 6):
 - Hoe ziet de overige tijdsbesteding van lezers en niet-lezers eruit (concurrentie) en kan tijdsdruk de verschillen in tijdsbesteding aan lezen verklaren?

Dit rapport past in een lange traditie van onderzoek door het Sociaal en Cultureel Planbureau naar het algemene mediagebruik in Nederland en van specifiek onderzoek naar lezen. In de meest recente trendrapportage over het mediagebruik (Wennekers et al. 2016) zijn reeds enkele basisgegevens over het huidige leesgedrag van Nederlanders gepresenteerd. In dit rapport bouwen we hierop voort, door het leesgedrag in meer detail en over een langere periode te beschrijven en duiding te geven aan de belangrijkste ontwikkelingen.

1.4 Databronnen

In deze studie maken we gebruik van twee typen gegevens: tijdsbestedingsonderzoek en enquêtes. In enquêtes over mediagebruik wordt mensen doorgaans gevraagd aan te geven of en hoe vaak ze bepaalde activiteiten verrichten. In een tijdsbestedingsonderzoek rapporteren respondenten hun alledaagse bezigheden in een dagboek op vaste tijdstippen. Het grote voordeel van een tijdsbestedingsonderzoek ten opzichte van zelfinschatting via enquêtes is dat over- of onderschatting van de duur en frequentie van activiteiten beperkt is, doordat respondenten hun bezigheden invullen binnen de hoeveelheid tijd die hun daarvoor ter beschikking staat. Wel blijft de daadwerkelijke invulling van bezigheden in deze tijdsintervallen een vorm van zelfrapportage, waarbij het geheugen en de mogelijke wenselijkheid van antwoorden nog steeds vertekeningen kunnen opleveren. Echter, omdat respondenten een breed palet aan bezigheden bijhouden, is het risico kleiner dat ze onderdelen van de dagelijkse routine over het hoofd zien of favoriete of sociaal wenselijke activiteiten breed uitmeten.¹

Twee tijdsbestedingsonderzoeken staan hier centraal: het algemene Tijdsbestedingsonderzoek (ТВО) en het Mediatijdsbestedingsonderzoek (Media:Tijd). Daarnaast wordt in hoofdstuk 2 gebruik gemaakt van de Vrijetijdsomnibus (VTO)-enquête.² Tabel 1.1 geeft hiervan een overzicht.

Tijdsbestedingsonderzoek (TBO)

Nederland kent een lange traditie van tijdsbestedingsonderzoek: tussen 1975 en 2005 werd de tijdsbesteding elke vijf jaar op een vergelijkbare manier gemeten met het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO). In 2006, 2011 en 2016 is het TBO uitgevoerd volgens Europese richtlijnen (*Harmonised European time use survey*, Hetus, zie Eurostat 2009). Respondenten werden verspreid over het hele jaar benaderd en zij noteerden gedurende een week in eigen woorden hun bezigheden in een papieren dagboek, in tijdsintervallen van tien minuten. Per tijdsinterval konden een hoofdactiviteit en een nevenactiviteit worden ingevuld. De activiteiten in de dagboeken werden vervolgens door het CBS gecodeerd.

Media:Tijd

Dit onderzoek vormt een aanvulling op het TBO, met een gedetailleerdere meting van het mediagebruik (voor een uitgebreide methodevergelijking zie Wennekers et al. 2017). De twee metingen zijn uitgevoerd in een neutrale meetperiode (zonder schoolvakanties of officiële feestdagen) van vier weken in september-oktober van 2013 en 2015. Respondenten registreerden aan de hand van vooraf gespecificeerde codelijsten per tijdsinterval van tien minuten hun bezigheden (algemene activiteiten en/of media-activiteiten), gedurende een periode van vier tot zeven dagen.³ Respondenten konden maximaal drie verschillende media-activiteiten in hetzelfde tijdsinterval invullen, als ze daar minimaal vijf minuten aan hadden besteed. Ze gaven aan welke media-activiteit het betrof en via welke drager of apparaat dit gebeurde. Voor een aantal media-activiteiten is ook naar de inhoud gevraagd. Een respondent kon kiezen voor online of offline deelname aan het onderzoek. Bij online deelname vulden ze het dagboek zelf via internet in, bij offline deelname werden respondenten hierover dagelijks telefonisch geïnterviewd.⁴

Vrijetijdsomnibus (VTO)

Deze bevolkingsenquête richt zich op de betrokkenheid van Nederlanders bij uiteenlopende sportieve en culturele activiteiten. De enquête is in 2012, 2014 en 2016 afgenomen. Het onderzoek bestaat uit de kernthema's cultuurparticipatie en sportbeoefening, waarbij de interesse in, het bezoek aan en de beoefening van sport en cultuur centraal staat. Daarnaast wordt elke twee jaar een bepaald thema verder uitgediept.

Tabel 1.1

Kenmerken databronnen zoals gebruikt in dit rapport

soort onderzoek	Tijdsbestedingsonderzoek (TBO)	Media: Tijd	Vrijtijdsomnibus (VTO)
meetjaren	tijdsbestedingsdagboek, aangevuld met vragenlijst 2006, 2011, 2016	tijdsbestedingsdagboek, aangevuld met vragenlijst 2013, 2015	enquête, aangevuld met registrergegevens 2012, 2014, 2016
doelpopulatie	Nederlanders van 12 jaar en ouder	Nederlanders van 13 jaar en ouder	Nederlanders van 6 jaar en ouder
steekproefkader	personen uit de Gemeentelijke basisadministratie persoonsgegevens (GBA)	herbenadering personen uit de NOM-steekproef	personen uit de Gemeentelijke basisadministratie persoonsgegevens (GBA)
nettosteekproefomvang	1763 (in 2006), 1734 (in 2011), 1841 (in 2016)	2947 (in 2013), 2904 (in 2015)	3138 (in 2012), 3031 (in 2014), 3100 (in 2016)
weging	op basis van leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheidsgraad, werkzaamheid, samenstelling huishouden, huishoudensinkomen, huishoudensgrootte, positie in huishouden en invulmaand	op basis van leeftijd, geslacht, regio, opleiding en internettoegang	op basis van geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, herkomst, stedelijkheidsgraad, provincie, huishoudenstype en -inkomen
veldwerkperiode	hele jaar	september-oktober	november t/m februari
verslagperiode	dagboek met tijdsbesteding gedurende een week	dagboek met tijdsbesteding van vier tot zeven dagen	sport- en cultuurvragen over de afgelopen twaalf maanden

Tabel 1.1
(Vervolg)

	Tijdsbestedingsonderzoek (TBO)	Media:Tijd	Vrijtijdsomnibus (VTO)
verzamelmethode	CATI (computer assisted personal interviewing)	CAWI (computer assisted web interviewing) en CATI (computer assisted telephone interviewing)	CAWI (computer assisted web interviewing) en CAPI (computer assisted personal interviewing)
invulmethode dagboek	open antwoorden, die later door het CBS gecodeerd zijn	gesloten antwoorden, o.b.v. codelijsten van activiteiten	n.v.t.
opdrachtgevers	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en (in 2011 en 2016) Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Nationaal Onderzoek Multimedia (NOM), Nationaal Luister Onderzoek (NLO), Stichting KijkOnderzoek (SKO) en (in 2015) Buitenreclame Onderzoek (BRO)	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
veldwerk	Socialdata (2006), Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2011 en 2016)	GfK	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)

1.5 Leeswijzer

Kernbegrippen en methodologische overwegingen

In dit rapport staat het leesgedrag in Nederland centraal. Daarvoor dient afgebakend te worden wat we onder lezen verstaan. Allereerst rekenen we hieronder het lezen van de traditionele tekstmedia: boeken, kranten, tijdschriften, huis-aan-huisbladen, en overige (o.a. folders). Naast de oorspronkelijke gedrukte vorm worden ook de digitale varianten van deze tekstmedia meegenomen. Ten tweede rekenen we onder lezen het gebruik van hedendaagse tekstmedia die alleen via het scherm geraadpleegd kunnen worden: tele-tekst,⁵ nieuwssites/-apps, en specifieke informatie via internet. In deze gevallen zullen ook beeld en geluid onderdeel uitmaken van het gebruik, maar lezen van (grotere stukken) tekst is ontegenzeggelijk onderdeel van deze media-activiteiten. Deze tekstmedia tezamen vormen een maat van het totale lezen. Indien relevant worden deze tekstmedia ook afzonderlijk beschreven.

Afbakening betekent ook dat we een aantal leesactiviteiten in principe niet meetellen, zoals het lezen van berichten in e-mail, sms en sociale media, overleg met medespelers in games, het lezen van ondertitels, van verkeersborden en buitenreclames, van bijsluiters en handleidingen.

Deze afbakening wijkt op sommige punten af van eerdere indelingen. Hierdoor kunnen de resultaten uit dit rapport niet altijd een-op-een vergeleken worden met andere rapportages die dezelfde databronnen gebruiken.

In de empirische hoofdstukken staat een aantal analyses centraal. Op basis van de tijdsbestedingsgegevens wordt gekeken naar de gemiddelde leestijd van Nederlanders. Bij de berekening van dit gemiddelde tellen we ook degenen die niet lezen mee. Naast dit algemene gemiddelde kijken we ook naar hoeveel Nederlanders lezen (het aandeel lezers), en hoeveel tijd zij gemiddeld aan lezen besteden (leestijd lezers). Afhankelijk van de databron (ТВО of Media:Tijd) en de onderzoeksvraag wordt het lezen uitgedrukt op weekbasis (aandeel lezers in een week en gemiddelde leestijd in uren per week) of op basis van een doorsneeddag (aandeel lezers en leestijd in minuten of uren:minuten gemiddeld over alle dagen van de week: maandag t/m zondag).

Verschillen tussen meetjaren worden getoetst op statistische significantie; een significant verschil betekent dat het onaannemelijk is dat het verschil op toeval berust. Bij het toetsen van verschillen tussen jaren hanteren we een streng significantieniveau van 1% (de nulhypothese dat er geen verschil bestaat wordt verworpen bij $p < 0,01$), om te corrigeren voor het feit dat we veel losse toetsen uitvoeren en daarmee de kans op significante uitkomsten vergroten.

Ook kijken we naar verschillen in lezen tussen bevolkingsgroepen, vaak binnen een meetjaar. Deze verschillen worden eveneens getoetst op statistische significantie. We geven hierbij met verschillende tekens aan of het verschil significant is bij een significantieniveau van 5% (de nulhypothese dat er geen verschil bestaat wordt verworpen bij $p < 0,05$, dit wordt aangeduid met *) of 1% (de nulhypothese dat er geen verschil bestaat wordt verwor-

pen bij $p < 0,01$, dit wordt aangeduid met **). Bij de bespreking van de resultaten geven we aan of gecontroleerd is voor de invloed van de overige achtergrondkenmerken (multivariate analyse), of dat het gaat om afzonderlijke toetsing van de achtergrondkenmerken (bivariate analyse).

Tot slot, bij de beschrijvingen van het lezen worden de data gewogen om representatief te zijn op verschillende kenmerken (zie tabel 1.1 voor de kenmerken per databron). Hiermee wordt zoveel mogelijk gecorrigeerd voor vertekeningen in de steekproeven (zoals onder- of oververtegenwoordiging van bepaalde groepen). Bij het toetsen van relaties tussen variabelen (verklarende analyses) maken we gebruik van de ongewogen gegevens.

Opbouw van het rapport

In hoofdstuk 2 schetsen we de voor dit rapport gekozen theoretische insteek. Ook beschrijven we wat eerder onderzoek aan het licht heeft gebracht over de (maatschappelijke) opbrengsten van het lezen en wat uit onderzoek bekend is over waarom het lezen onder druk staat. In relatie daarmee geven we een overzicht van het overheidsbeleid op het gebied van het lezen. Dit alles geeft een kader voor de beschrijving van de empirische gegevens die gaan volgen.

In hoofdstuk 3 beschrijven we het leesgedrag van de Nederlandse bevolking: hoeveel, wat, hoe en wanneer lezen Nederlanders? Deze beschrijving brengt de huidige stand van het lezen in kaart en beschrijft, waar mogelijk, welke ontwikkelingen zich hierin hebben voorgedaan in het afgelopen decennium. Op basis van het aandeel lezers en de leestijd wordt de leesomvang bestudeerd: hoeveel Nederlanders lezen en hoeveel lezen zij? Vervolgens komt de inhoud van het lezen aan bod (boeken, kranten, tijdschriften, en genres binnen deze categorieën) en de manier waarop gelezen wordt (van papier, e-reader, pc/laptop, tablet, smartphone of ander apparaat). Het hoofdstuk eindigt met een beschrijving van de momenten waarop gelezen wordt, waarbij twee tijdsaspecten aan bod komen: dag van de week en moment van de dag.

Hoofdstuk 4 belicht de verschillen in het leesgedrag op basis van sociaal-demografische en andere persoonskenmerken. De centrale vraag in dit hoofdstuk is wie de lezers (en de niet-lezers) zijn. Om deze vraag te beantwoorden relateren we het wel of niet lezen aan een aantal achtergrondkenmerken (sekse, leeftijd en opleidingsniveau). Hierbij kijken we ook welke veranderingen zich in de afgelopen tien jaar hebben voorgedaan in de samenstelling van de groepen lezers en niet-lezers. Tevens gaan we in op wie welke tekstmedia lezen en wie er van papier en/of scherm lezen. Bij deze laatste vraag wordt ook een verklarende analyse uitgevoerd, om te onderzoeken welke rol de affiniteit met technologie en digitale vaardigheden spelen in de manier waarop mensen lezen.

In hoofdstuk 5 staat de (onverdeelde) aandacht voor het lezen centraal. In hoeverre is er bij het hedendaagse leesgedrag sprake van multitasking en onderbrekingen? Concentreren Nederlanders zich tijdens het lezen geheel op hun tekst of combineren zij het lezen met

andere activiteiten? En hoe gefragmenteerd is het lezen? Als iemand start met lezen, hoe lang gaat die persoon er dan mee door (leesepisodes)? Hoeveel van dergelijke leesepisodes zitten er in een dag? Bij beide onderwerpen wordt een onderscheid gemaakt tussen het lezen van papier en het lezen van een scherm. Wordt het lezen van een scherm vaker gecombineerd met andere (media)activiteiten dan het lezen van papier? En in hoeverre verschillen de frequentie en de gemiddelde duur van de leesepisodes voor het lezen van papier en het lezen van een scherm?

In hoofdstuk 6 gaan we nog wat dieper in op de rol van tijdsdruk bij het lezen in de vrije tijd. Veel Nederlanders, en dan zeker zij die werk, huishouden en kinderopvang moeten combineren, hebben het druk. Levert meer tijdsdruk van verplichtingen minder ruimte voor leestijd op? Allereerst beschrijven we welke alledaagse activiteiten niet-lezers en mensen die weinig of juist veel lezen ontplooiën. Hiermee kan inzicht geboden worden in de activiteiten die lezen potentieel aanmoedigen en in activiteiten die mensen juist verkiezen boven lezen of die lezen in de weg kunnen staan. Vervolgens wordt met een verklarende analyse licht gescheten op de rol van tijdsdruk en verplichtingen bij het al dan niet lezen en de omvang van het lezen.

Ten slotte vatten we in hoofdstuk 7 de belangrijkste veranderingen in het leesgedrag samen en bespreken we de implicaties hiervan voor de ontwikkeling van het toekomstige lezen en de (maatschappelijke en beleids)uitdagingen die dit met zich meebrengt.

Noten

- 1 Registratie van gedrag, vaak toegepast bij televisiekijktijd, is een nog nauwkeuriger methode. Een systematische registratie van al het leesgedrag is echter niet mogelijk. Tijdsbestedingsonderzoek biedt daarnaast het grote voordeel dat alle vormen van mediagebruik in één onderzoek gemeten worden en dat iedere vorm van mediagebruik bestudeerd kan worden in relatie tot andere bezigheden.
- 2 In hoofdstuk 3 wordt ook verwezen naar de Media standard survey (MSS). Deze databron wordt hier verder niet beschreven, omdat we naar reeds gepubliceerde cijfers verwijzen.
- 3 In 2013 heeft 81% van de respondenten alle zeven dagen ingevuld en in 2015 maar liefst 97%.
- 4 In 2013 heeft 90% van de respondenten het onderzoek zelf online ingevuld en is ongeveer 10% telefonisch bevraagd; in 2015 waren deze verhoudingen ongeveer gelijk (91% online en 9% telefonisch).
- 5 Teletekst kan met recht en reden een pre-internet en dus traditioneel tekstmedium genoemd worden. De Vlaamse publieke omroep vrt heeft het medium in 2016 zelfs geheel uitgefaseerd. In Nederland bestaat nog altijd enige behoefte aan de dienst van de Nederlandse Publieke Omroep (NPO) en wordt de bijbehorende applicatie voor smartphone of tablet nog gebruikt als bron van actueel nieuws en actuele informatie. Om deze reden, en ook omdat teletekst geen papieren pendant heeft, voegen we het hier toe bij de hedendaagse tekstmedia.

2 Lezen: theorie, onderzoek en beleid

2.1 Lezen in maatschappijwetenschappelijk perspectief

Lezen is, in een klassieke definitie, een

proces van betekenisconstructie op basis van geschreven teksten. Het is een complexe vaardigheid die om de coördinatie van een aantal onderling gerelateerde bronnen van informatie vraagt (Anderson et al. 1985: 7).

Deze auteurs vergelijken lezen met een uitvoering door een symfonieorkest. Ten eerste is lezen een holistische activiteit, opgebouwd uit een aantal deelvaardigheden (zoals het kunnen onderscheiden van letters en het identificeren van woorden) die met elkaar geïntegreerd moeten worden, zoals de instrumentele partijen in een symfonie ritmisch en melodisch goed op elkaar moeten zijn afgestemd. Ten tweede vereist lezen, net als het leren bespelen van een instrument, oefening over een lange periode. Ten derde kun je een tekst op meerdere manieren lezen, zoals een compositie op diverse manieren kan worden geïnterpreteerd. Lezers verschillen immers in de voorkennis die zij hebben bij het lezen van een tekst, en die voorkennis bepaalt mede de betekenis die de tekst bij lezing krijgt.

Zoals in hoofdstuk 1 al even werd aangestipt, kan lezen vanuit veel disciplines worden benaderd, waarbij iedere discipline een ander aspect uitlicht. In deze studie staat een maatschappijwetenschappelijk (sociologisch/communicatiewetenschappelijk) perspectief centraal en beschouwen we het lezen in een maatschappelijk referentiekader. Daarbij gaan we ervanuit dat lezen (net als andere vormen van mediagebruik) verschillende functies vervult voor individuen binnen sociale contexten. Dit functionalistische perspectief heeft zijn wortels in de *uses and gratifications*-benadering (Katz et al. 1974). Centraal hierin staan de behoeften en motieven die mensen hebben om media te gebruiken c.q. de functies die de media voor hen vervullen (vgl. Huysmans et al. 2004: 205-206). Het lezen van verschillende teksten kan aan uiteenlopende behoeften tegemoetkomen. Zo komt het lezen van berichten uit kranten of op nieuwssites voort uit de behoefte om geïnformeerd te worden over gebeurtenissen in de directe of bredere omgeving, die aanleiding kunnen zijn om in actie te komen. Het lezen van fictie kan weer aan heel andere behoeften voldoen, zoals de behoefte om je na een drukke dag op het werk te ontspannen, om je mee te laten voeren naar een andere wereld dan wel te ontsnappen uit je eigen wereld. Het lezen van non-fictie, bijvoorbeeld over de geschiedenis van een stad, regio, land of continent, kan bijdragen aan bevrediging van een behoefte om meer te leren over de plek op aarde waar je bent geboren of opgegroeid. En het lezen van een tijdschrift kan tegemoetkomen aan een behoefte om je een deel te voelen van een groep van gelijkgestemden: mensen die dezelfde interesse(s) hebben als jijzelf. Lezen over het wel en wee van beroemdheden in de boulevardpers of op gelijkaardige sites komt tegemoet aan het zoeken naar bevestiging van normen en waarden of vinden van bepaalde rolmodellen.

Op basis van enkele decennia onderzoek zijn de volgende vier functies van het lezen onderscheiden (Huysmans et al. 2004: 206; McQuail 2000: 388; Wright 1986):

- informeren;
- gezelschap en gespreksstof bieden;
- identiteitsvorming en socialisatie ondersteunen;
- amusement/ontsnapping bieden.

Mensen kunnen uiteenlopende motieven hebben om diverse tekstmedia (boeken, kranten, huis-aan-huisbladen, nieuwssites, enz.) en genres (literatuur, streekromans, thrillers, essaybundels, enz.) te gebruiken. Elk van deze tekstmedia en genres kan dus verschillende functies vervullen voor individuele gebruikers of groepen (die ook weer kunnen afhangen van het moment). Verder kan er overlap zijn in de functies die verschillende (tekst)media vervullen. Met het toenemen van het keuzeaanbod groeit ook de mogelijke concurrentie tussen verschillende tekstmedia en andere mediavormen (of zelfs andere vormen van vrijetijdsbesteding). Fictiefilms en tv-series kunnen de amusementsfunctie van romans onder druk zetten. Nieuwssites kunnen hetzelfde doen voor dagbladen, thematische websites kapen lezers weg bij tijdschriften en vakbladen, en programma's en sites rond beroemdheden en royalty's drukken de verkoopcijfers van boulevardbladen en bijlagen van kranten. Dit, gecombineerd met een groeiende (objectieve en subjectieve) tijdsdruk, kan het lezen, c.q. de tekstuele informatieverwerking, in de verdrukking brengen. De vraag die zich daarmee opdringt, is welke maatschappelijke gevolgen dit met zich meebrengt. Om die vraag te kunnen beantwoorden, dienen we meer licht te werpen op wat onderzoek heeft uitgewezen over de baten van het lezen.

2.2 Opbrengsten van lezen

Wat is de opbrengst van (goed kunnen) lezen, behalve de intrinsieke waarde (leesplezier) van de activiteit zelf? Cultuurcritici gaan uit van de observatie dat de schrift- en leescultuur van grote waarde is geweest voor de ontwikkeling van (de westerse) samenlevingen en aan de basis stond van Verlichting en moderniteit. Verondersteld wordt dat een teruggang in het lezen negatieve sociale effecten met zich mee moet brengen. Zo is bij de opkomst van televisie, internet, sociale media en e-boeken steeds gewaarschuwd voor het tenietdoen van de veronderstelde positieve effecten van het lezen in het algemeen, en van het lezen van (papieren) boeken in het bijzonder (Postman 1985, resp. Keen 2007 en Kuitert 2015). Anderen, zoals Hirschman (1982), wijzen er echter op dat de opkomst van nieuwe consumptiegewoonten van oudsher vergezeld gaat van overspannen reacties.

Hard empirisch bewijs werd er niet altijd geleverd bij de pleidooien voor het blijven lezen. Niettemin laat een groeiend aantal studies in binnen- en buitenland zien dat personen die meer en beter lezen, daar op meerdere terreinen baat bij hebben. Zo hebben zij, gecontroleerd voor andere factoren, een langere opleidingsloopbaan, resulterend in een hoger behaald opleidingsniveau en betere kansen op de arbeidsmarkt (Notten et al. 2008).

Het lezen van (literaire) fictie versterkt het empathisch vermogen – de vaardigheid om zich in te leven in de belevingswereld van anderen (Dijkstra et al. 2015; Kidd en Castano 2013, 2017; Koopman 2014, maar zie ook Panero et al. 2016). Daarnaast is aangetoond dat bij het lezen uiteenlopende gebieden in ons brein, die verschillende functies dienen, verbindingen aangaan (Wolf 2008: 5; zie ook Dehaene 2009: 7):

Reading can be learned only because of the brain's plastic design, and when reading takes place, that individual brain is forever changed, both physiologically and intellectually.

De plasticiteit van het brein maakt lezen (en schrijven) mogelijk en zorgt ervoor dat we betere lezers kunnen worden, maar ook dat de leesvaardigheid kan verslechteren wanneer we minder gaan lezen.

Het bevorderen van het (leren) lezen lijkt dus geen overbodige luxe. Hierbij staat een aantal factoren centraal, die elkaar op positieve en negatieve wijze kunnen beïnvloeden: leesgedrag, leesmotivatie (of leesattitude) en leesvaardigheid. Meer lezen leidt tot een betere leesvaardigheid, waardoor het lezen makkelijker gaat en de leesmotivatie (o.a. het leesplezier) toeneemt, met als logisch gevolg: nog meer lezen. Bij kinderen die moeite hebben met lezen ligt een neerwaartse spiraal op de loer: afnemend plezier in lezen en teruggang in de leesgeneigdheid. Een recente reviewstudie laat zien dat interventies in het onderwijs gericht op het vergroten van de leesmotivatie over het geheel genomen zwakke positieve effecten hebben op zowel de leesmotivatie als de leesvaardigheid van leerlingen, al zijn er ook interventies gevonden die een middelgroot tot sterk effect hebben (Van Steensel et al. 2016). Een zorgelijke ontwikkeling in dat kader is dat Nederlandse 15-jarigen in internationaal vergelijkend onderzoek weliswaar nog een bovengemiddelde leesvaardigheid bezitten, maar dat de positie van Nederland wel daalt op de internationale ranglijst (PISA-onderzoek; Feskens et al. 2016). De leesmotivatie van middelbare scholieren in Nederland is ook relatief laag: in het PISA-onderzoek van 2009 gaf bijna 50% van de Nederlandse 15-jarigen aan helemaal niet voor hun plezier te lezen. Slechts 20% las langer dan een half uur per dag (OECD 2016a). Ook Nederlandse basisschoolleerlingen scoren in internationale vergelijkingen benedengemiddeld op leesmotivatie (Pirls-onderzoek 2016; Mullis et al. 2017: 295).

2.3 De veranderende positie van lezen in de Nederlandse samenleving

Over een langere periode bezien loopt het lezen in Nederland terug. Al sinds de eerste meting van het Tijdsbestedingsonderzoek door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en partners in 1975 wordt een gestage teruggang in de leestijd van Nederlanders geregistreerd. Besteedden in 1975 Nederlanders van 12 jaar en ouder nog 6,1 uur per week aan lezen als hoofdactiviteit in de vrije tijd, in 2005 was dat gedaald naar 3,8 uur per week. Vergelijkingen met een eerdere tijdsbestedingsstudie van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) uit 1955/'56 hebben laten zien dat al in de decennia daarvoor een daling heeft plaatsgevonden in de tijdsbesteding aan lezen in de vrije tijd. Knulst (1989), Knulst en Kalmijn (1988) en Knulst en Kraaykamp (1996) zijn nagegaan welke factoren van invloed

waren op de daling van de leestijd in de periode 1955-1990. De toename in tv-kijktijd bleek niet zo doorslaggevend als wel werd gedacht: bij sommige bevolkingssegmenten ging een toename in de kijktijd juist samen met een toename in leestijd. Daarentegen speelde de toename in objectieve en subjectieve tijdsdruk onder delen van de bevolking, met name onder de leeftijdsgroep tussen grofweg 25 en 45 jaar, wel een duidelijke rol in de teruggang van het lezen. Daarnaast bleken met name hoogopgeleide groepen meer verschillende vormen van vrijetijdsbesteding, zowel binnens- als buitenshuis, te combineren. Binnen een nauwelijks veranderende hoeveelheid vrije tijd (die ook eerder kromp dan groeide) betekende dit dat de aan lezen te besteden tijd slonk (Knulst en Kraaykamp 1996). In de periode van de opkomst van de computer en het internet liep de leestijd verder terug. Tussen 1995 en 2005 nam het offline en online computergebruik in de vrije tijd toe, maar ook in deze jaren kan niet van een generieke verdrinking van het lezen door de computer gesproken worden. Sterker nog, personen die meer uren aan lezen besteedden, spendeerden ook meer tijd achter de computer en online (Huysmans et al. 2004). Als er al sprake was van vervanging, dan was dat vooral doordat de televisiekijktijd terugliep als gevolg van de gestegen computertijd (Breedveld et al. 2006).

De cijferreeksen over het kopen en lenen van boeken en over de afzet van tijdschriften en kranten vormen ook een indicatie van de ontwikkelingen in het leesgedrag in Nederland. Deze cijfers geven vooral inzicht in manieren waarop mensen aan hun leesmateriaal komen en niet over het lezen zelf, omdat het strikt genomen onzeker blijft of het gekochte of geleende materiaal ook daadwerkelijk gelezen wordt (Knulst en Kalmijn 1988). Het putten uit eigen voorraad, cadeau krijgen of lenen van derden blijft daarbij buiten beschouwing. Tevens blijft onbekend of een dalende afzet een oorzaak of een gevolg is van de dalende leestijd, of dat een dalende afzet het gevolg is van een dalende koopkracht.

De verkoop van boeken laat over een vergelijkbaar lange periode (vanaf 1975) een beeld van pieken en dalen zien. In de jaren tachtig van de vorige eeuw daalde de boekverkoop, om vervolgens tot 1997 weer te stijgen, waarna een scherpe teruggang inzette (Huysmans et al. 2004: 34). In het nieuwe millennium steeg de totale afzet van algemene boeken weer en bereikte in 2008 met 50,9 miljoen verkochte exemplaren een nieuwe piek (KB 2017a).¹ Na een daling in 2014 (37,3 miljoen) herstelde de verkoop zich weer wat in 2016 (40,7 miljoen exemplaren in 2016, waarvan 2,7 miljoen e-boeken) (KVB Boekwerk 2017; OCW 2017). Een geleidelijke teruggang is wel zichtbaar in het aantal uitleningen van boeken bij openbare bibliotheken. Sinds de eeuwwisseling daalde zowel het aantal leden als het aantal geleende boeken per lid. Het aantal papieren boekuitleningen in de periode 2000-2015 liep terug van 141,5 miljoen exemplaren naar 73,4 miljoen (CBS 2017). Het aantal uitgeleende e-boeken steeg wel van 0,8 in 2014 naar 4,7 miljoen in 2016 en ook digitale luisterboeken vonden in dat laatste jaar gretig aftrek met circa 340.000 digitale uitleningen (KB 2017b).

In de vroege jaren zeventig van de twintigste eeuw werd er in de vier miljoen Nederlandse huishoudens gemiddeld één dagblad per huishouden verspreid (Knulst 1989). Eind 2015 /

begin 2016 werden dagelijks 3,1 miljoen dagbladexemplaren verspreid in 7,7 miljoen huishoudens, waarvan 2,4 miljoen betaald en gericht (dus niet gratis verspreid). Vooral sinds 2007 dalen de oplages van dagbladen flink, van een totale verspreide jaaroplage van 1553 miljoen in 2007 naar 936 miljoen in 2015. De gratis verspreide dagbladen *De Pers* en *DAG* zorgden in 2007 en 2008 nog wel voor een piek, maar zijn inmiddels gestopt met verschijnen. De oplagedaling van de betaalde dagbladen houdt al langer aan (CvdM 2017). De regionale en lokale pers heeft daaronder meer te lijden dan de landelijke (Huysmans 2015).

Ook de tijdschriften verloren veel van hun afzet. De totale verspreide jaaroplage van de Nederlandse publiekstijdschriften daalde van 679 miljoen in 2006 naar 388 miljoen in 2015. Tevens nam het aantal titels af van 162 in 2011 tot 122 in 2015 (CvdM 2017). Uit de gecombineerde ontwikkelingen in verkoop, abonnementen en uitleen van boeken, tijdschriften en kranten over deze langere termijn komt hetzelfde beeld naar voren van een gestaag teruglopende belangstelling in het lezen.

2.4 Veranderend lezen in een gedigitaliseerd medialandschap

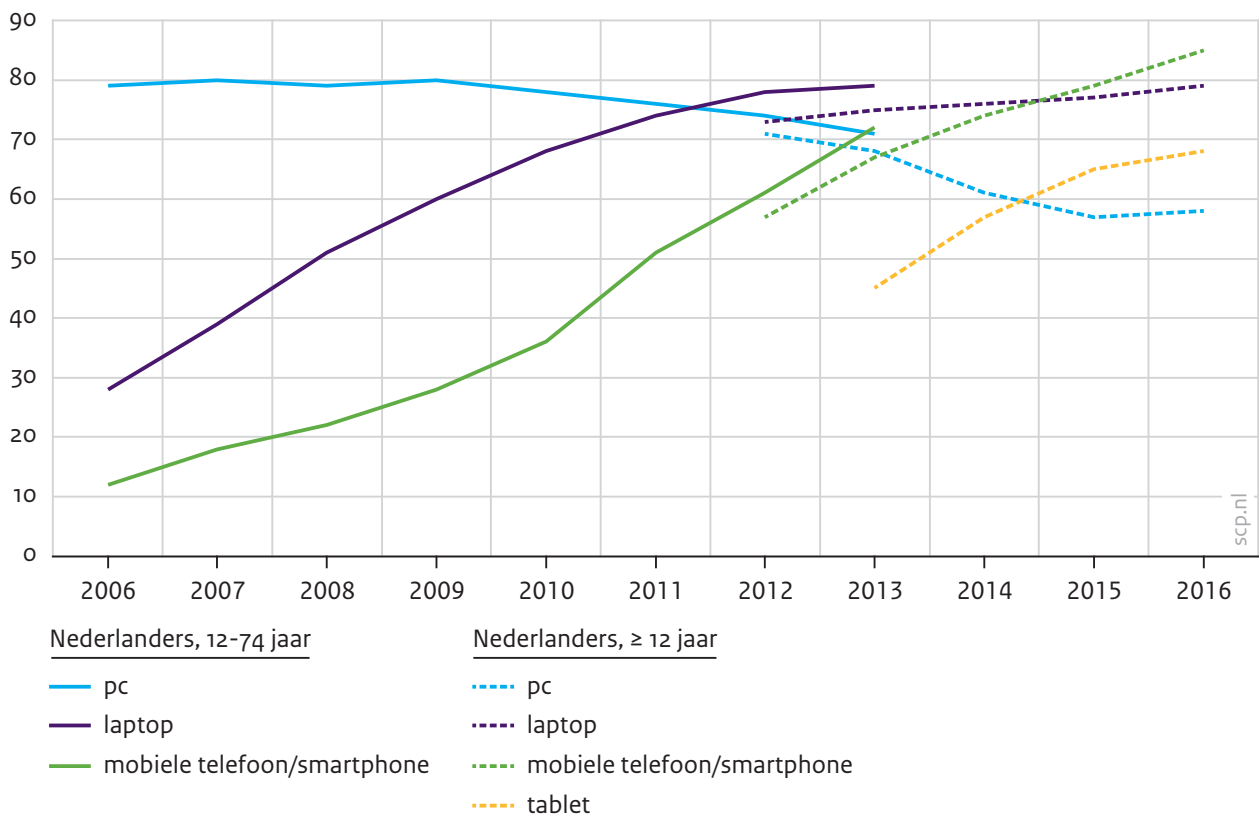
Lezen is een veelzijdige en complexe vaardigheid, die vanuit uiteenlopende invalshoeken bestudeerd kan worden. Het belang van lezen is op verschillende terreinen aangetoond, terwijl onderzoek ook aantoont dat het lezen over een langere periode een dalende trend laat zien. De vraag is welke invloed de verdere digitalisering heeft op het lezen.

Opkomst van schermen voor lezen

Waren de mogelijkheden om van scherm te lezen rond de eeuwwisseling nog beperkt tot computers (en mogelijk laptops), de opkomst van de smartphone, tablet en e-reader heeft de mogelijkheden voor het digitale lezen doen toenemen. In deze tijdsspanne van tien jaar is het aandeel Nederlanders dat toegang heeft tot deze apparaten aanzienlijk toegenomen. De pc vertoonde in de tweede helft van deze periode een duidelijke afname, zie figuur 2.1. Had in 2006 had nog slechts 12% van de Nederlanders een mobiele telefoon om mee te internetten (smartphone), in 2016 was dit 85%. Daarmee zijn er in 2016 meer Nederlanders met een smartphone dan met een laptop (79%) of vaste computer (58%). Ook de tablet blijft hier nog bij achter (68%), hoewel ook deze een aanzienlijke groei vertoonde sinds 2013 (45%). De meest recente cijfers gaan over de gehele bevolking van 12 jaar en ouder. Er zijn duidelijke verschillen tussen leeftijdsgroepen in de toegang tot deze apparatuur (niet in de figuur): van de jongste leeftijdsgroep (12-25 jaar) heeft in 2016 bijna iedereen een smartphone (98%), gevolgd door de 25-45-jarigen (95%) en 45-65-jarigen (90%). Het bezit van smartphones steeg in de afgelopen jaren sterk onder de oudere leeftijdsgroepen, van 15% in 2012 naar 65% in 2016 voor 65-75-jarigen en van 2% naar 30% voor 75-plussers. Een gemeenschappelijk kenmerk van de verspreiding van computers, internet en mobiele telefonie is dat jongeren, net als hoogopgeleiden en mensen met hogere inkomens, vooroplopen in aanschaf en gebruik ervan (Huysmans et al. 2004).

Figuur 2.1

Personen met toegang tot apparatuur om te internetten, bevolking van 12 jaar en ouder, 2006-2013 en 2012-2016 (in procenten)

Bron: cbs (StatLine)

De e-reader kent een bescheidener gebruikerspubliek. Cijfers van het online panel van onderzoeksbureau GfK geven een indicatie van de verspreiding van e-readers. Het percentage Nederlanders vanaf 13 jaar met toegang tot een e-reader lag eind 2016 op 25%, tegenover 20% in 2013 (GfK 2013, 2016). Het aantal e-readers lag dus substantieel lager dan dat van de multifunctionele tablets en smartphones. cb (voorheen Centraal Boekhuis) becijferde op basis van de GfK-cijfers de absolute aantallen per eind 2015: 2,0 miljoen e-readers bij, vermoedelijk, ongeveer evenveel personen, tegenover 9,0 miljoen tabletbezitters en 11,1 miljoen smartphonebezitters (cb 2017).

Digitalisering van tekstmedia

Door digitalisering en de snelle opkomst van (mobiele) apparaten voor mediagebruik is het proces van productie, verwerking en verspreiding van informatie in de printsector sterk veranderd (Lehman-Wilzig en Cohen-Avigador 2004). Uitgevers van boeken, kranten en tijdschriften hebben nieuwe manieren gevonden om hun publiek via verschillende platforms te bereiken. Burgers kunnen dit crossmediale aanbod (Jenkins 2006) lezen via een scherm naar keuze (laptop, pc, tablet, smartphone). Wel zijn burgers online minder bereid om te betalen voor nieuws en andere content. Zij kunnen immers ook terecht op sociale media, blogs, nieuwssites/-apps en online journalistieke platforms (Picard 2009). Het

gebruik van ‘gratis’ informatie vormt dan ook een bedreiging voor gevestigde uitgevers, die online nieuwe verdienmodellen beproeven om te overleven in tijden van digitale concurrentie (Deuze 2007; Fuller 2010).

De digitalisering van het boek kan teruggevoerd worden tot 1971, toen Michael Hart startte met zijn Project Gutenberg. Hij digitaliseerde boeken die in het publieke domein vielen. In de twee decennia die volgden was er nauwelijks belangstelling voor dit project, maar in de jaren negentig van de vorige eeuw begon de langzame opmars van het digitale boek. Na de introductie van de Sony e-reader in 2006 en, vooral, de lancering van de Amazon Kindle in november 2007 ging het ineens hard. Gelet op de groei van het omzetaandeel van e-boeken in de vs van 2006 tot en met 2011 leek het laatste uur van het papieren boek te hebben geslagen. Zo bedroeg in 2006 het aandeel van e-boeken in de omzet nog slechts 0,1% en groeide dit langzaam tot rond de 3% in 2009; in het daaropvolgende jaar schoot het omzetaandeel door naar 8% en in 2011 werd de 20% aangetikt (Thompson 2012). Rond 2010 waren ook in Nederland de verwachtingen over de verspreiding van digitale boeken hooggespannen. Erg hard ging het echter niet. In 2016 was het aandeel digitale boeken op het totaal aantal verkochte boeken niet groter dan 6,5%. Aangezien de prijs van e-boeken 53% is van hun papieren pendant, ligt het marktaandeel van de omzet van e-boeken met 3,6% van het totaal nog lager (CB 2017). Bovendien stagneert de groei. Ook in Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten groeit het marktaandeel van e-boeken niet meer of is het zelfs licht gedaald.²

Het vooralsnog abrupte einde aan de digitalisering van de boekenmarkt werd nog eens onderbouwd met cijfers die aantoonde dat de e-reader in Amerikaanse huishoudens op zijn retour is (Anderson 2015) en dat veel fanatieke lezers de voorkeur geven aan het papieren boek (Perrin 2016), wat ook tot uiting komt in het gegeven dat de prijs van e-boektitels ten opzichte van hun papieren tegenhangers in de afgelopen jaren flink is gedaald, zonder dat de groei in aankopen weer op gang kwam.

Online tijdschriften hebben de afgelopen tien jaar een sterke ontwikkeling doorgemaakt. Tot 2007 was het online tijdschrift niet meer dan een ‘klikbare pdf’: de inhoud, vormgeving en navigatie online weken niet af van de papieren versie. In het afgelopen decennium kreeg het online tijdschrift echter inhoudelijke meerwaarde en interactieve mogelijkheden (Digital Magazine Publishing 2013; Van Gageldonk 2010; Karan et al. 2016). Het aantal lezers van digitale tijdschriften groeit, maar onvoldoende om de dalende verkoop van de papieren oplage te compenseren. De inkomsten van uitgevers dalen ondanks de stijging van digitale abonnementen en de verkoop van artikelen via online kiosk Blendle, ook doordat het geringere aantal lezers leidt tot dalende advertentieopbrengsten (Slot et al. 2011). Door bedrijfsprocessen te ‘rationaliseren’ (concreet: smallere redacties, meer freelancers, afstoten van drukkerijen) kunnen de kosten worden gedrukt.

Vergelijkbaar met tijdschriften hebben ook dagbladen hun weg naar het digitale domein gevonden. De krant wordt in Nederland steeds meer digitaal gelezen. Uitgevers van

dagbladen kijken dan ook naar digitale producten als reddingsboei voor de dalende verkoop van papieren edities. Meer dan uitgevers van boeken hebben die van kranten en tijdschriften te maken met concurrenten die in het digitale tijdperk zijn ontstaan en doorontwikkeld (*born-digital*). Nieuwssites als Nu.nl (eigendom van Sanoma) en sites van publieke en commerciële omroepen strijden met krantensites om de aandacht van lezers. Tijdschriften ondervinden competitie van thematische websites en, bij de jongere doelgroepen op het gebied van lifestyle, ook van populaire YouTube-kanalen. Door dit alles heen speelt de sterkere grip die sociale media als Facebook en zoekmachines als Google krijgen op de verspreiding van nieuws en artikelen (Barthel et al. 2015). Dit maakt het voor kranten- en tijdschriftenuitgevers moeilijker om een relatie met de lezer op te bouwen. Met allerlei toevoegingen (zoals Facebook-pagina's, nieuws-apps, YouTube-videomateriaal) zoeken ze naar nieuwe manieren om tot klantenbinding te komen (Vonk 2017). Deze online innovaties zorgen ook voor een groter online bereik, hoewel de meting daarvan tot nieuwe uitdagingen leidt.³

2.5 Concurrentie, multitasking en onderbrekingen van lezen

De aanhoudende digitalisering van het medialandschap heeft veel veranderingen met zich meegebracht voor het lezen, maar de vraag is hoe disruptief deze veranderingen zijn voor het leesgedrag. Bovengenoemde ontwikkelingen geven maar weer eens aan hoe onvoorspelbaar veranderingen in het medialandschap kunnen zijn. Nieuwe mediatechnologieën en mediavormen leiden niet vanzelf tot aanpassing van gedragspatronen, terwijl ze vaak wel leiden tot opschudding, omdat de gevolgen overschat worden (Hirschman 1982). Echter, om tot ingrijpender gevolgen te kunnen komen, dienen ze ingebed te raken in bestaande activiteitenpatronen van individuen in sociale contexten, in het bijzonder het gezin of huishouden (Morley en Silverstone 1990). Resultaten van rond de eeuwwisseling bieden weinig bewijs voor een proces van *time displacement* – de vervanging van bestaande media-activiteiten door nieuwe online activiteiten. Zowel in Nederland als in internationale studies bleek internetgebruik niet systematisch gerelateerd aan een afname van andere (media)activiteiten. Er wordt dan ook eerder gesproken van aanvulling dan van vervanging door online mediagebruik. Wel wijzen deze studies op verschillen tussen groepen mensen, zoals mensen die al vroeg het internet begonnen te gebruiken (*early adopters*, zie Rogers 2003) en gebruikers die later volgden (zie DiMaggio et al. 2001; Huysmans en De Haan 2010).

Een voor beleid, markt en wetenschap relevante vraag is daarmee hoe het leesgedrag zich in het afgelopen decennium heeft ontwikkeld en welke segmenten van de bevolking de voorkeur (blijven) geven aan de traditionele vormen, welke groepen juist de digitale vormen verkiezen en wie op welke wijze papier en scherm combineren. Dit is een van de kernvragen van deze studie. De vraag is relevant, omdat de digitalisering kansen levert voor leesbevordering en het behoud van een divers leesaanbod, maar ook zicht kan bieden op nieuwe bedreigingen van het lezen. Alles overziend lijkt het aannemelijk te veronderstellen

dat print en digitaal de komende jaren naast elkaar zullen blijven bestaan, zij het in uiteenlopende mate voor boek, krant en tijdschrift, en voor genres daarbinnen. Enerzijds vormen digitale edities een mogelijke redding voor uitgevers en dragen zij de belofte in zich om jongeren (die over het algemeen nieuwe media sneller omarmen dan ouderen) tot lezen aan te zetten. Anderzijds suggereren vergelijkende studies dat het lezen van een scherm leidt tot een minder goed tekstbegrip dan lezen van papier, met mogelijke consequenties voor de ontwikkeling van leerlingen (Mangen et al. 2013).

Niet alleen kan het tekstbegrip dus verschillen voor lezen van papier en digitaal lezen, maar ook zijn er aanwijzingen dat het leesgedrag van papier en schermen verschillen vertoont. Aan de ene kant zijn er online nieuwe soorten tekstmedia te raadplegen, de zogenaamde *born-digital* teksten, die andere kenmerken hebben dan de traditionele tekstmedia. Zo zijn online teksten vaak korter en bondiger (denk aan berichten op nieuwssites of -apps, of teksten op blogs), aangepast aan het digitale leesgedrag, dat wordt gekenmerkt door browsen en scannen, spotten van kernwoorden en niet-lineair lezen (Liu 2005). Daarnaast kan het digitale lezen, ook als dit het lezen van teksten betreft die oorspronkelijk van papier komen (zoals de digitale krant of tijdschriften), eerder ten prooi vallen aan afleiding, bijvoorbeeld door banners en links die op de pagina aanwezig zijn of pop-ups (van andere apps) die verschijnen op het scherm waarvan op dat moment gelezen wordt.

In dit rapport zullen twee kenmerken van het leesgedrag van papier en schermen vergeleken worden: multitasking en onderbrekingen. Bij multitasking gaat het erom in hoeverre het lezen gecombineerd wordt met andere (media)activiteiten, bij onderbrekingen is de vraag in hoeverre het lezen versnipperd of gefragmenteerd plaatsvindt, in tegenstelling tot lange aaneengesloten periodes van lezen. Beide kenmerken kunnen een indicatie geven van hoe geconcentreerd mensen lezen.

2.6 Tijdsdruk in de gedigitaliseerde samenleving

De vraag over geconcentreerd lezen, multitasking en onderbrekingen van lezen sluit aan bij de bredere vraag over de rol van tijdsdruk bij (de hoeveelheid) lezen. Er kan een verband gelegd worden met wat de *time crunch* of *time squeeze* wordt genoemd: de wens of noodzaak om activiteiten tegelijkertijd te verrichten wanneer de tijdsdruk toeneemt door de eisen die het dagelijks leven (betaald werk, huishouden, verzorging van kinderen en ouderen) nu eenmaal stelt in bepaalde fasen van het leven (Robinson en Godbey 1997; Rosa 2005; Schor 1992; Sullivan en Gershuny 2017). In principe zijn deze vormen van tijdsdruk iets van alle tijden; in eerder onderzoek is ook gevonden dat de hoeveelheid tijd die mensen aan lezen besteden negatief samenhangt met de tijdsdruk die zij in hun dagelijkse leven ondervinden: hoe meer verplichtingen, hoe minder tijd voor lezen (Kraaykamp 1993).

Is de (objectieve en subjectieve) tijdsdruk in het afgelopen decennium, mede als gevolg van de digitalisering, toegenomen? Aan de ene kant bestaat er een wijdverspreid beeld dat het leven sneller is geworden door smartphones en het internet. Aan de andere kant wordt

beweerd dat smartphones en technologie het leven makkelijker maken: snelle toegang tot informatie en mensen kan ervoor zorgen dat we juist tijd overhouden om andere dingen te doen. Er is dan ook een groeiende hoeveelheid literatuur die zich richt op de impact van digitalisering op de ervaring van tijdsdruk (o.a. Wajcman 2015). Een vaak gevonden uitkomst is dat nieuwe digitale technologieën het gevoel van haast en stress vergroten, vooral door de druk om continu bereikbaar te zijn (Bittman et al. 2009). Daarnaast wordt tegenwoordig ook vaak gewezen op de groeiende status van 'druk zijn' (*busyness as the badge of honour*, zie Gershuny 2005), wat er vooral toe kan leiden dat mensen zichzelf als druk voordoen (ongeacht of dit objectief gezien ook zo is).

In een recente analyse van tijdsbestedingsonderzoek in het Verenigd Koninkrijk werd geen bewijs gevonden voor een algemene versnelling van de samenleving (Sullivan en Gershuny 2017). Echter, dit onderzoek vond wel consistente verschillen in tijdsdruk tussen bevolkingsgroepen, vooral tussen mannen en vrouwen en tussen mensen met en zonder betaald werk (zie Roeters 2017 voor recente Nederlandse tijdsbestedingsgegevens). In dit rapport wordt op basis van recente tijdsbestedingsdata in Nederland onderzocht in hoeverre tijdsdruk en andere achtergrondkenmerken een verklaring bieden voor de hoeveelheid lezen.

2.7 Overheidsbeleid rond lezen

Gezien het maatschappelijke belang van een kwalitatief goed en veelsoortig aanbod aan tekstmedia, de positieve opbrengsten van het lezen en de neergaande lijn van het lezen in de vrije tijd die uit onderzoek is gebleken, spreekt het bijna vanzelf dat de overheid beleid voert op dit terrein. In Nederland is er al een lange traditie van lees- en persbeleid (zie voor een beschrijving ook Wennekers et al. 2016). Dit beleid is onderdeel van het mediabeleid dat gebaseerd is op vier kernwaarden: onafhankelijkheid, pluriformiteit, kwaliteit en toegankelijkheid. Het beleid beoogt een onafhankelijk, gevarieerd en hoogwaardig aanbod te realiseren dat toegankelijk en betaalbaar is en blijft voor alle lagen van de bevolking (ocw 2014). De overheid richt zich op het stimuleren van het lezen in het algemeen en de culturele dimensie ervan in het bijzonder.

Lees(bevorderings)beleid is vooral boekenbeleid. Een belangrijk instrument hiervoor is de Wet op de vaste boekenprijs. Uitgevers stellen bij de eerste uitgave een prijs vast, zodat er in de eerste periode na verschijnen, wanneer de investering grotendeels moet worden terugverdiend, niet op prijs kan worden geconcurrerd. Dit moet het mogelijk maken dat uitgeverijen en boekhandels via de zogenaamde kruissubsidiëring een breder aanbod uitgeven respectievelijk inkopen dan alleen bestsellers. Daarnaast is er een verlaagd btw-tarief voor gedrukte media. Met beurzen via het Letterenfonds worden schrijvers, vertalers en uitgevers gestimuleerd om literair-culturele boeken te produceren. Vooralsnog wordt vastgehouden aan de vaste boekenprijs, maar de aangekondigde verhoging van het lage btw-tarief van 6% naar 9% zal wellicht consequenties hebben voor de verkoopprijs van nieuwe boeken, tijdschriften en kranten. De lastenverlichting die daartegenover staat, kan

evenwel de koopkracht doen toenemen, wat dit negatieve effect weer kan opheffen (vvd et al. 2017). Te noemen zijn ook de vele campagnes, vaak in publiek-private samenwerking, rondom verschillende soorten boeken en leesactiviteiten, met als grote blikvangers de Boekenweek en de Kinderboekenweek.

Het bibliotheekbeleid betreft primair de openbare bibliotheken en de Koninklijke Bibliotheek. Voor de openbare bibliotheken is er sinds 2015 de Wet stelsel openbare bibliotheekvoorzieningen (Wsob). Hierin zijn de taken van de gemeenten, provincies en het Rijk (in dit geval de Koninklijke Bibliotheek) voor het landelijke stelsel van bibliotheken vastgelegd. Openbaar bibliotheekbeleid is eerst en vooral een zaak van de gemeente. Deze bepaalt hoeveel geld er naar de bibliotheekvoorziening gaat en welke taken de bibliotheekorganisatie daarvoor moet vervullen. De wet verplicht gemeenten niet om een openbare bibliotheekvoorziening in stand te houden. Als een gemeente overweegt te stoppen met subsidiëring van de bibliotheekvoorzieningen, moet zij wel in overleg treden met de buurgemeenten en andere belanghebbenden. Provincies ondersteunen het provinciale netwerk van openbare bibliotheken met subsidies voor de provinciale ondersteuningsinstellingen (poi's), waarvan er een drietal in twee provincies opereert. Deze instellingen bieden ondersteunende diensten (o.a. lenersregistratie, personeelsadministratie en innovatieve diensten) die door de meestal bovengemeentelijke bibliotheekorganisaties met vestigingen in meerdere gemeenten, de basisbibliotheken, kunnen worden afgenomen. Ook verzorgen zij grotendeels het interbibliothecair leenverkeer. De rijksoverheid subsidieert de Koninklijke Bibliotheek, die aan het bibliotheeknetwerk als geheel diensten verleent en landelijke programma's rond onder andere digitale basisvaardigheden en mediawijsheid aanbiedt, naast de landelijke digitale bibliotheekvoorziening onlinebibliotheek.nl.

De overheid richt zich ook op het vergroten van de leesvaardigheid als onderdeel van een bredere stimulering van mediawijsheid. Hiermee wordt bedoeld dat burgers 'kennis, vaardigheden en mentaliteit' bezitten om zich 'bewust, kritisch en actief te kunnen bewegen in een complexe, veranderlijke en fundamenteel gemedialiseerde wereld' (Raad voor Cultuur 2005: 2). Burgers dienen voldoende kritisch en bewust te zijn om zichzelf te kunnen redden en hun voordeel te doen met de rijkdom aan informatiebronnen die hun ter beschikking staat. Ook dienen zij zich te realiseren welke gevolgen het posten van status updates op Facebook heeft voor hun eigen en andermans privacy en veiligheid. De overheid heeft het netwerk Mediawijzer.net in het leven geroepen waarin organisaties samenwerken om mediawijsheid verankerd te krijgen in het onderwijs en elders. Zo bieden de openbare bibliotheken cursussen en activiteiten aan voor absolute beginners op internet, maar ook *makerspaces*. Dit zijn ruimtes waar met behulp van online computers, 3d-printers, *lasercutters* en andere apparatuur creatieve ontwerpen (op kleine schaal) gemaakt kunnen worden. In *makerspaces* kan 'maakonderwijs' plaatsvinden. Verder is er de Stichting Lezen, die als aanjager van leesbevordering (campagnes) en kenniscentrum fungeert.

De laatste jaren is het probleem van (functionele) ongeletterdheid meer in de belangstelling komen te staan. Om de laaggeletterdheid te bestrijden is een aantal programma's ontwikkeld. In het actieprogramma *Tel mee met taal*, dat in ieder geval tot en met 2018 zal lopen, werken de ministeries van ocw, szw en vws samen om laaggeletterdheid te bestrijden. Het beleidsprogramma *Kunst van lezen* maakt hier inmiddels onderdeel van uit. Via deze programma's komen kinderen en jongeren, en hun ouders en docenten, eenvoudiger in aanraking met boeken. Goed contact met docenten bevordert de ontwikkeling van taal en geletterdheid en in een later stadium de leesmotivatie van leerlingen (Koomen et al. 2017).

Een kwalitatief goede en pluriforme nieuwsvoorziening wordt van groot belang geacht voor het functioneren van de democratie. Van oudsher vervult vooral de geschreven en gedrukte pers die rol, in het bijzonder de dag- en opiniebladen (naast de nieuwsbulletins en actualiteitenprogramma's op radio en tv). Doordat nieuws inmiddels voor een belangrijk deel via internet wordt verspreid, is het persbeleid meer en meer journalistiek beleid geworden. Tot de instrumenten van het mediabeleid behoort financiële steun voor dagbladen, voor opiniebladen en voor journalistiek en meningsvorming op internet (Auditdienst Rijk 2014). Hiervoor bestaan onder meer de subsidieregelingen van het Stimuleringsfonds voor de pers. Dit kunnen zowel startsubsidies zijn voor journalistieke innovaties en bedrijven (startups), als tijdelijke steunsubsidies die erop zijn gericht in moeilijkheden verkerende titels een doorstart te laten maken, om te voorkomen dat hun verdwijnen ten koste gaat van de pluriformiteit.

Het geheel aan beleidsinterventies overziend, kan worden gesteld dat de overheid er actief aan bijdraagt om de keten van creatie, productie, distributie en gebruik van tekstuele media, zowel van papier als van scherm, te ondersteunen. Dat dit geen overbodige luxe is, bewijst de grote groep laaggeletterde burgers die moeite hebben om mee te komen in de informatierijke samenleving van vandaag en morgen. Daarnaast is er al decennialang sprake van een dalend aandeel lezers in de Nederlandse bevolking. Of deze neergaande trend zich ook in de digitaliseringsgolf in recente jaren heeft voortgezet, en of dat betekent dat meer kwalitatieve aspecten van het lezen in het gedrang komen, bijvoorbeeld dat er minder geconcentreerd en vluchtiger wordt gelezen, wordt in de volgende hoofdstukken zo goed mogelijk belicht.

Noten

- 1 Exclusief studie-, vak- en wetenschappelijke boeken.
- 2 Op de Duitse markt groeide de afzet van e-boeken nog wel tussen 2014 en 2015 van 24,8 naar 27,0 miljoen exemplaren, maar het aandeel in de totale omzet nam slechts toe van 4,3% naar 4,5% (Börsenverein des Deutschen Buchhandels 2016). In de Verenigde Staten was 76% van de in 2016 verkochte algemene boeken (excl. boeken voor school, studie en wetenschap) op papier gedrukt, was 21% e-boek en 3% luisterboek (AuthorEarnings 2017). De grootste uitgever van *trade books* (algemene boeken) in het Verenigd Koninkrijk moesten in 2015 voor het eerst een daling in de verkoop van

e-boeken verwerken en in 2016 (op één uitgeverij na) opnieuw (Tivnan 2017). Ook in Zweden is er na 2014 sprake van stagnatie in het diffusieproces van e-boeken (Bergström et al. 2017).

- 3 In mei 2015 zijn de Verenigde Internet Exploitanten (Vinex) en Stichting KijkOnderzoek (sko) het Nederlands online bereiksonderzoek (NOBO) gestart om het digitale bereik te meten. Op 1 november 2016 zijn de eerste resultaten van NOBO aan de markt gepresenteerd.

3 Beschrijving van het leesgedrag

3.1 Hoeveel, wat, hoe en wanneer wordt er gelezen?

In de afgelopen decennia is de leestijd van Nederlanders afgenomen, en met de opkomst van digitale media is ook de manier waarop we lezen veranderd. Voor een slinkend deel van de Nederlandse bevolking behoort lezen tot de dagelijkse routine, maar wel is binnen de lezersgroep de diversiteit in de leesmogelijkheden groter geworden. Niet langer spreekt het vanzelf dat we een roman lezen in de vorm van een gebonden boek, een krant van een groot stuk papier en een tijdschrift van glimmend papier op een formaat dat het midden houdt tussen een boek en een krant. Alle gedrukte media zijn tegenwoordig ook van een scherm te lezen, zoals een digitale krant of tijdschrift via computer of tablet, en e-boeken via de e-reader. De smartphone en de tablet zijn na een snelle opmars in het afgelopen decennium (CBS 2016; zie ook hoofdstuk 2) uitgegroeid tot serieuze dragers van alle soorten teksten, mede dankzij grotere schermen met een hogere resolutie.

Deze veranderingen roepen de vraag op hoe het leesgedrag zich in het afgelopen decennium heeft ontwikkeld. Dit hoofdstuk brengt deze ontwikkelingen in kaart en geeft een uitgebreide beschrijving van de huidige stand van het lezen in Nederland. Aan bod komen vier aspecten van het leesgedrag: *hoeveel* mensen lezen (en hoeveel lezen zij), *wat* lezen mensen en *hoe* en *wanneer* wordt er gelezen? De vraag *wie* er lezen, is onderwerp van hoofdstuk 4. Bij het beschrijven van de ontwikkelingen over de afgelopen tien jaar (2006-2016) ligt de nadruk op de omvang en de inhoud van het lezen (§ 3.2). Welke veranderingen hebben zich voorgedaan in het aantal mensen dat leest en in de tijd die zij aan lezen besteden? En hoe zien die ontwikkelingen in het aandeel lezers en de leestijd eruit voor de verschillende typen tekstmedia, zoals boeken, kranten en tijdschriften? Voor de beschrijving van deze ontwikkelingen gebruiken we het langlopende Tijdsbestedingsonderzoek (TBO).

Vervolgens geven we een gedetailleerde beschrijving van het leesgedrag in het gedigitaliseerde medialandschap anno 2015 (§ 3.3). Hier ligt de nadruk op wat en hoe mensen lezen en wanneer zij lezen. Het leesaanbod is de laatste jaren veranderd; naast de van oorsprong gedrukte tekstmedia (boeken, tijdschriften, kranten) zijn er veel digitale en online tekstmedia bijgekomen. Welke positie hebben deze nieuwe tekstmedia in het lezen? En hoeveel wordt er nog van papier gelezen? Ook beschrijven we welke schermen gebruikt worden voor lezen. Tot slot beschrijven we wanneer mensen lezen (moment van de dag en dagen van de week) en of zich hierin verschillen voordoen tussen het lezen van schermen en het lezen van papier.

3.2 Ontwikkelingen in het lezen in de afgelopen tien jaar

Hoeveel mensen lezen en hoeveel lezen zij?

Met de laatste drie laatste metingen van het TBO uit 2006, 2011 en 2016 kan in beeld worden gebracht hoe de leesomvang zich in het laatste decennium heeft ontwikkeld (zie

tabel 3.1).¹ Onder lezen valt hier het lezen (in de vrije tijd, dus niet voor werk of studie) van boeken, kranten, tijdschriften, huis-aan-huisbladen, folders en overig of ongespecificeerd lezen. Ook wordt het lezen van nieuws- of krantensites meegerekend, evenals het (gericht en overig) zoeken naar informatie op internet.² Het betreft hier lezen als hoofdactiviteit, dus zonder dat daarnaast een nevenbezigheid wordt uitgevoerd.

In 2006 werd er gemiddeld 4,7 uur in de week gelezen. In 2011 was dit gedaald naar 3,9 uur en in 2016 naar 3,4 uur. In deze gemiddelde leestijd zijn ook degenen die niet lezen meegeteld. Is de daling in leestijd vooral veroorzaakt door een dalend aandeel lezers of zijn lezers minder tijd aan lezen gaan besteden?

Tussen 2006 en 2011 daalde het aandeel mensen dat in de week van het onderzoek minstens tien minuten las aanzienlijk, van 90% naar 79%. In 2016 was dit verder gedaald naar 72%. Tussen de drie meetjaren was de tijd die lezers aan lezen besteedden stabiel: 5,2 uur in de week van 2006, 4,9 uur in 2011 en 4,8 uur in de week van 2016. De conclusie luidt dus, in overeenstemming met eerder onderzoek over de periodes 1975-1990 (Knulst en Kraaykamp 1996) en 1990-2005 (Breedveld et al. 2006; Huysmans et al. 2004), dat de dalende leestijd voornamelijk een gevolg is van een verminderd aantal mensen dat in de loop van een week leest en niet duidt op een teruglopende leestijd onder de (slinkende) groep lezers.

Tabel 3.1

Aandeel lezers en tijdsbesteding aan lezen als hoofdactiviteit in een week, bevolking van 12 jaar en ouder, 2006-2016 (in procenten en uren)

	2006	2011	2016
lezers (%)	90	79 ^a	72 ^b
leestijd (uren per week)	4,7	3,9 ^a	3,4 ^b
leestijd door lezers (uren per week)	5,2	4,9	4,8

a Significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van 2006.

b Significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van 2006 en significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van 2011.

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11 en '16)

Welke ontwikkelingen doen zich voor in wat er gelezen wordt?

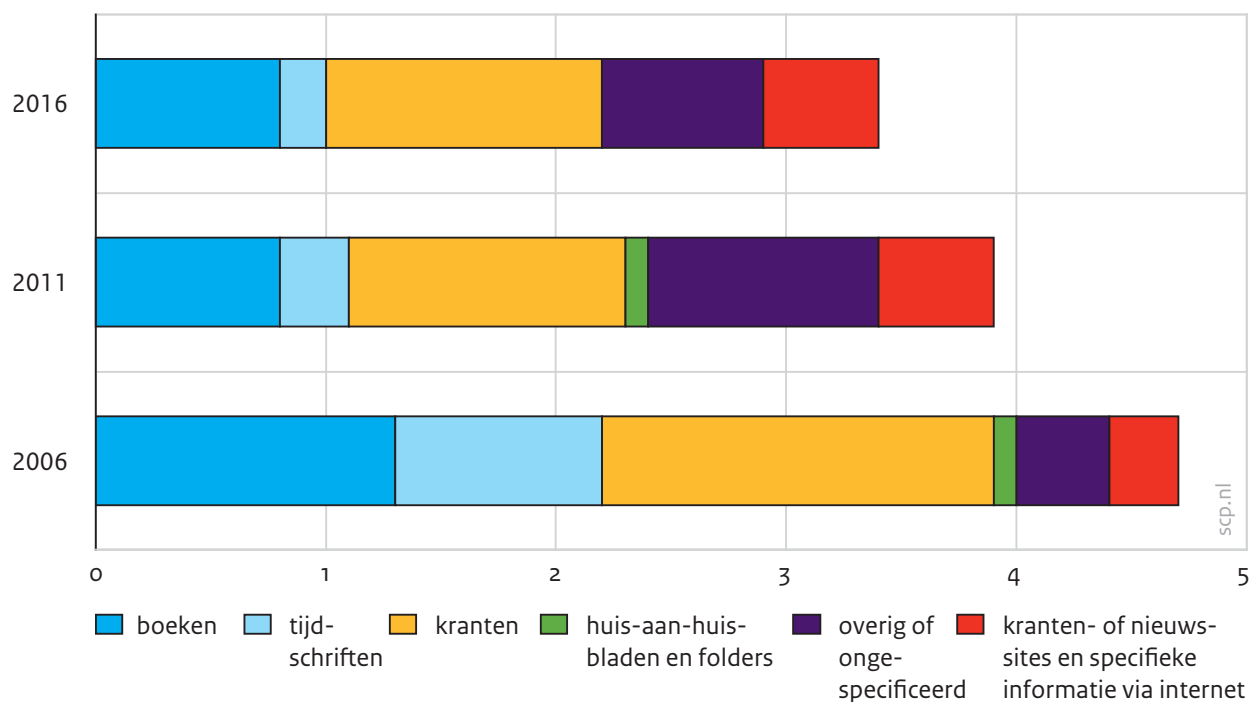
Figuur 3.1 laat zien hoe de totale leestijd uit tabel 3.1 verdeeld is over boeken, tijdschriften, kranten, huis-aan-huisbladen en folders, overig of ongespecificeerd lezen, en kranten- of nieuwssites en informatie via internet. In de drie meetjaren ging het grootste deel van de leestijd naar de kranten, gevolgd door de boeken. De daling in leestijd tussen 2006 en 2011 kwam voor het grootste deel terecht bij de tijdschriften, waar de leestijd met meer dan de helft afnam, van 0,9 uur tot 0,3 uur in de week. Tussen 2011 en 2016 ging daar nog eens 0,1 uur van af. De tijd besteed aan boeken lezen nam tussen 2006 en 2011 af van 1,3 uur tot 0,8 uur in de week en bleef op dit niveau in 2016. Van de tijd besteed aan kranten lezen ging tussen 2006 en 2011 ruim een kwart af: van 1,7 uur tot 1,2 uur. Tussen 2011 en 2016 ging

hier niets van af (en kwam er ook niets bij). Het overige lezen ging van 0,4 uur via 1 uur naar 0,7 uur. Het lezen van nieuwssites en online informatie ging van 0,3 uur in 2006 naar 0,5 uur in 2011 en 2016.

In de verhouding tussen de verschillende soorten tekstmedia veranderde vooral de positie van de tijdschriften. De tijd besteed aan tijdschriften lezen bedroeg in 2006 19% van de totale leestijd, en in 2016 nog maar 6%. De kranten behouden de dominante positie in het totale lezen. In 2006 bedroeg het kranten lezen 36% van de leestijd en dit is in 2016 nagenoeg hetzelfde (35%), na een dipje in 2011 (31%). Ook de positie van boeken lijkt zich in 2016 (24% van de totale leestijd) weer wat te herstellen, na een daling van 28% in 2006 naar 21% in 2011. De positie van kranten- of nieuwssites en andere informatie via internet groeide vooral tussen 2006 en 2011 (van 6% naar 13%) en staat in 2016 op een nog redelijk bescheiden 15%.

Figuur 3.1

Tijdsbesteding aan lezen van verschillende tekstmedia als hoofdactiviteit in een week, bevolking van 12 jaar en ouder, 2006-2016 (in uren)

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11 en '16)

Figuur 3.1 toont de tijd besteed aan verschillende tekstmedia gemiddeld over lezers en niet-lezers samen. De daling in tijd die Nederlanders aan verschillende tekstmedia besteden blijkt voor een groot deel terug te voeren op een dalend bereik, dat wil zeggen minder lezers, en niet zozeer een daling van de tijd die lezers besteden aan het lezen van boeken, kranten, tijdschriften, enzovoort (tabel 3.2).

Tabel 3.2

Aandeel lezers en tijdsbesteding van lezers aan lezen van verschillende tekstmedia als hoofdactiviteit in een week, bevolking van 12 jaar en ouder, 2006-2016 (in procenten en uren)

	2006		2011		2016	
	lezers (%)	leestijd lezers (uren per week)	lezers (%)	leestijd lezers (uren per week)	lezers (%)	leestijd lezers (uren per week)
boeken	44	2,9	26 ^a	2,9	29 ^a	2,8
tijdschriften	50	1,7	23 ^a	1,3 ^a	16 ^b	1,4 ^a
kranten	66	2,6	49 ^a	2,6	40 ^b	2,9
huis-aan-huisbladen en folders	19	0,5	10 ^a	0,5	9 ^a	0,5
overig of ongespecificeerd	42	1,0	45	2,3 ^a	29 ^b	2,4 ^a
kranten- of nieuwssites en specifieke informatie via internet	16	1,9	28 ^a	1,7	28 ^a	1,7

a Significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van 2006.

b Significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van 2006 en significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van 2011.

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11 en '16)

Het aandeel tijdschriftenlezers in een week daalde het sterkst: dit halveerde van 50% in 2006 naar 23% in 2011 en daalde door naar 16% in 2016. Het aandeel lezers van kranten daalde ook flink, van 66% in 2006 naar 49% in 2011 en 40% in 2016. Het aandeel lezers van boeken daalde van 44% in 2006 naar 26% in 2011 en stabiliseerde in 2016 (29%). Het aandeel lezers van huis-aan-huisbladen en folders daalde van 19% in 2006 naar 10% in 2011 en bleef ongeveer op dit niveau steken in 2016 (9%). Het aandeel lezers van kranten- of nieuwssites en andere online informatie steeg sterk tussen 2006 en 2011/2016 (van 16% naar 28%). De leestijd van de lezers van de verschillende tekstmedia was minder aan verandering onderhevig. De enige wezenlijke verschillen zijn een daling van de tijd besteed aan lezen van tijdschriften tussen 2006 en 2011/2016 (van 1,7 uur naar 1,3 uur/1,4 uur in de week) en een stijging van de leestijd aan overig of ongespecificeerd lezen (van 1 uur naar 2,3 uur in 2011 en 2,4 uur in 2016).

Hoe heeft het overige mediagebruik zich ontwikkeld?

Is de daling van de leestijd samengegaan met een stijging van de tijd besteed aan andere media-activiteiten, of is het mediagebruik over de hele linie gedaald? Tussen 2006 en 2011 steeg de totale tijd besteed aan media van 21,5 naar 23,2 uur (tabel 3.3). Het is goed mogelijk dat deze opvallende uitbouw van de mediatijd kwam door de vele nieuwe mogelijkheden in het digitale domein (De Haan en Sonck 2013). De tijd besteed aan computer- en internetgebruik verdubbelde dan ook in deze periode, van 1,2 tot 2,4 uur per week. Deze toename is niet uitsluitend ten koste gegaan van andere media-activiteiten; de totale tijd aan media als hoofdactiviteit steeg namelijk ook in deze periode en deze extra mediatijd heeft dus tot een afname van activiteiten buiten het mediagebruik geleid.

Tussen 2011 en 2016 daalde het mediagebruik als hoofdactiviteit naar 21,9 uur in de week en is daarmee ongeveer terug op het niveau van 2006. Dit lijkt met name te komen doordat het computer- en internetgebruik weer terugging naar het niveau van 2006. De tijd besteed aan (online) communicatie nam wel toe tussen 2011 en 2016 (van 1,5 tot 2,2 uur), wat aansluit bij de snelle ontwikkelingen op het gebied van (mobiel) internet.

Binnen het mediagebruik zijn meer veranderingen waarneembaar. De tijd besteed aan kijken (televisie, video enz.) steeg tussen 2006 en 2011 van 13 uur naar 14,1 uur per week, waar het ook in 2016 op uitkomt. Het kijken omvat daarmee het grootste deel van de mediatijd (64% in 2016) en kan aangemerkt worden als een mogelijke concurrent van het lezen in de verdeling van de vrije tijd.

Tabel 3.3

Tijdsbesteding aan verschillende media-activiteiten als hoofdactiviteit in een week, bevolking van 12 jaar en ouder, 2006-2016 (in uren)

	2006	2011	2016
totale mediatijd (hoofdactiviteit)	21,5	23,2 ^a	21,9 ^b
kijken	13,0	14,1 ^a	14,1 ^a
luisteren	0,3	0,4	0,3
lezen	4,7	3,9 ^a	3,4 ^c
gamen	0,5	0,9 ^a	0,5 ^b
communiceren	1,7	1,5 ^a	2,2 ^c
overig internet- en computergebruik	1,2	2,4 ^a	1,3 ^b

a Significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van 2006.

b Significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van 2011.

c Significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van 2006 en significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van 2011.

Bron: SCP (TBO'06); SCP en CBS (TBO'11 en '16)

In de positie van het lezen in het totaal aan media-activiteiten is tussen 2006 en 2011 enige verandering gekomen. Uitgedrukt als percentage van de totale tijd in een week besteed aan media en communicatie bedroeg de tijd besteed aan lezen in 2006 nog 22%, tegenover 17% in 2011. Tussen 2011 en 2016 daalde deze relatieve positie niet verder.

Samenvatting

De beschrijving van de leesomvang in deze paragraaf laat een verdergaande daling in de leestijd zien in het afgelopen decennium, die vooral te verklaren is door een daling in het aandeel mensen dat leest in een week. Het betreft hier het lezen in de vrije tijd, als hoofdactiviteit. Het aandeel lezers daalde sterk tussen 2006 en 2011 (van 90% naar 79%).

Ook tussen 2011 en 2016 zette deze daling zich voort, zij het in een minder rap tempo (van 79% naar 72%). De tijd die lezers aan lezen besteedden was niet aan verandering onderhevig. De afname in het aandeel lezers tussen 2006-2011 deed zich voor over de hele linie van de traditionele tekstmedia (boeken, kranten, tijdschriften, enz.), maar vooral de tijd-

schriften zaten in zwaar weer. Daar halveerde het aandeel lezers en ook de tijd besteed aan het lezen van tijdschriften nam met meer dan de helft af. Tussen 2011 en 2016 daalde het aandeel lezers van tijdschriften en kranten verder door, bij boeken stabiliseerde het zich. Tot slot laten de resultaten zien welke ontwikkelingen zich voordeden in de omvang van het lezen in relatie tot de andere media-activiteiten. De relatieve positie van lezen in de totale tijd besteed aan media daalde tussen 2006 en 2011, maar stabiliseerde zich in de afgelopen vijf jaar.

3.3 Lezen in het huidige gedigitaliseerde medialandschap

Leestijd in 2013 en 2015

In paragraaf 3.2 werd op basis van gegevens van het TBO een aantal ontwikkelingen in het lezen in de afgelopen tien jaar in kaart gebracht. Het TBO biedt een unieke en historische kijk op de ontwikkelingen in de leesomvang. Echter, de gegevens lenen zich minder goed voor een uitgebreide beschrijving van het huidige leesgedrag, doordat de dagboeken niet altijd voldoende detail bevatten over het (digitale) mediagebruik. Respondenten van dit onderzoek beschrijven in eigen woorden wat ze doen en als iemand bijvoorbeeld 'internetten' heeft genoteerd, is het niet duidelijk wat die persoon precies online heeft gedaan. Andersom, als iemand heeft aangegeven een boek te hebben gelezen, is het onduidelijk of het een e-boek of een papieren versie betreft.

Het Media:Tijd-onderzoek is opgezet, en in 2013 en 2015 uitgevoerd, om het (veranderend) mediagebruik meer systematisch en gedetailleerd te onderzoeken. Respondenten noteren, net als in het TBO, per tien minuten wat ze doen, op basis van vooraf gespecificeerde code-lijsten. Ze vullen hierbij steeds één algemene activiteit in (bv. eten, slapen, werken of media gebruiken) en maximaal drie media-activiteiten. Voor elke media-activiteit vullen respondenten in wat ze doen (bv. televisie kijken op het moment van uitzending, lezen van een boek, luisteren naar muziek), via welke drager (papier of scherm, zoals tablet, smartphone, e-reader, tv) en voor een aantal media-activiteiten geven ze ook specifieke informatie over de inhoud (zoals het televisieprogramma, de radiozender, de krantentitel of het boeken-genre).

Uit de meest recente meting van Media:Tijd blijkt dat Nederlanders op een doorsneedag³ in 2015 opgeteld 8 uur en 33 minuten aan media besteden (Wennekers et al. 2016).⁴

In tabel 3.4 staat weergegeven hoe deze totale mediatijd is opgebouwd.

Tabel 3.4

Tijdsbesteding aan verschillende media-activiteiten op een doorsneedag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2013 en 2015 (in uren:minuten)

	2013	2015
totale mediatijd	08:40	08:33
kijken	03:00	03:04
luisteren	02:48	02:42
lezen	00:54	00:50
communiceren	01:05	01:06
gamen	00:18	00:18
overig internet- en computergebruik	00:32	00:30

Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Kijken is, zoals ook in het TBO naar voren kwam (tabel 3.3), de populairste media-activiteit: met ruim 3 uur op een dag zijn Nederlanders hier de meeste tijd aan kwijt. Op de tweede plaats staat luisteren, met ongeveer 2 uur en 3 kwartier op een dag. Ook communiceren via media (o.a. het gebruik van sociale media, maar ook bellen of het sturen van berichten) is goed voor ruim 1 uur op een dag. Lezen staat op de vierde plek, met gemiddeld 50 minuten op een dag. Hieronder valt het lezen van de traditionele tekstmedia (boeken,⁵ tijdschriften, kranten, huis-aan-huisbladen en overig leesmateriaal zoals folders), ongeacht of dit van papier of scherm werd gelezen, evenals tekstmedia die alleen van het scherm gelezen kunnen worden (teletekst, nieuwssites/-apps en specifieke informatie via internet). Gamen en het overig internet- en mediagebruik worden door een kleine minderheid van de bevolking op een dag gedaan en hier is op bevolkingsniveau dan ook de minste tijd mee gemoeid. Tussen 2013 en 2015 doen zich geen noemenswaardige verschuivingen voor in de tijdsbesteding aan de uiteenlopende media-activiteiten.

In tabel 3.4 staat de gemiddelde tijd voor iedereen (mensen die wel en niet de media-activiteiten in het dagboek noteerden). Lezen werd gemiddeld door 55% van de deelnemers van dit onderzoek op een doorsneedag genoteerd in het dagboek. De duur van de leestijd onder lezers bedroeg 1 uur en 32 minuten. In twee jaar tijd traden hiermee geen wezenlijke veranderingen op in het lezen. In de meting van 2013 bedroeg de gemiddelde leestijd (lezers en niet-lezers meegerekend) 54 minuten, las 58% van de deelnemers op een dag en was de leestijd van lezers 1 uur en 34 minuten op een dag.

Wat lezen Nederlanders?

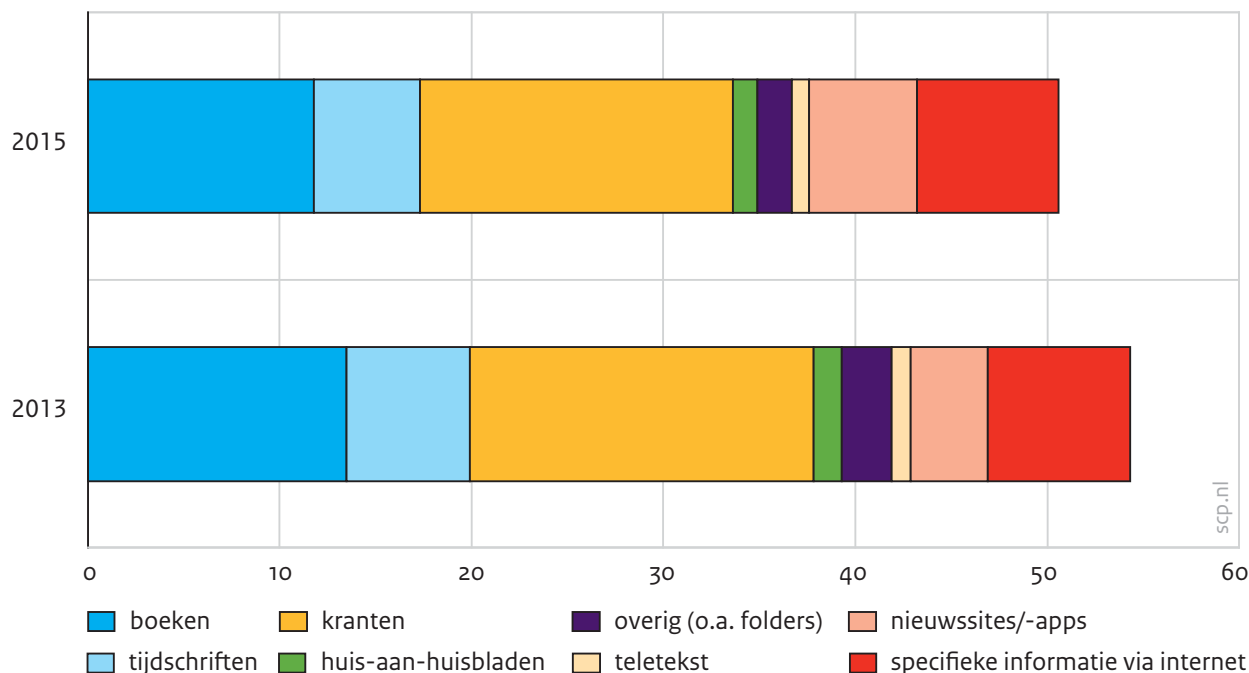
Boeken, kranten, tijdschriften versus digitale of online tekstmedia

Zoals al beschreven is het digitale lezen in het TBO niet systematisch en in detail gemeten. In het Media:Tijd-onderzoek is dit niveau van detail wel voorhanden. In figuur 3.2 staat de totale leestijd op een dag in 2013 (54 minuten) en 2015 (50 minuten) uitgesplitst naar de verschillende tekstmedia. Het grootste deel gaat naar het lezen van kranten (18 minuten in 2013 en 16 minuten in 2015), gevolgd door boeken (resp. 13 en 12 minuten). Tijdschriften

volgen ook hier op grote afstand (6 minuten in 2013 en 5 minuten 2015) en worden in tijd voorgedaan door het lezen van informatie via internet (7 minuten in beide jaren) en in 2015 gaan ook de nieuwssites/-apps (6 minuten) de tijdschriften in tijdsbesteding voorbij.

Figuur 3.2

Tijdsbesteding aan lezen van verschillende tekstmedia op een doorsneeddag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2013 en 2015 (in minuten)

Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

In de aandelen lezers hebben zich tussen 2013 en 2015 een paar verschuivingen voorgedaan (tabel 3.5). Op een doorsneeddag in 2015 las 30% van de Nederlanders ten minste 10 minuten een krant. Twee jaar eerder was dat nog 34% en dit verschil wordt maar gedeeltelijk gecompenseerd door de toename van het aandeel gebruikers van nieuwssites van 9% tot 11%. Daarbij dient wel aangetekend te worden dat kortdurende activiteiten van minder dan 5 minuten om methodologische redenen niet geregistreerd worden. Het incidenteel checken van nieuwsberichten telt hier dus niet mee (zie hiervoor Wennekers en De Haan 2017) en het gebruik van deze nieuwssites/-apps kan in werkelijkheid dus nog hoger liggen. Het lezen van boeken staat wat betreft aandeel lezers op een vrij constante tweede plaats (15%). De leestijd van lezers laat geen wezenlijke verschillen tussen 2013 en 2015 zien.

Tabel 3.5

Aandeel lezers en tijdsbesteding van lezers aan lezen van verschillende tekstmedia op een doorsneedag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2013 en 2015 (in procenten en uren:minuten)

	2013		2015	
	lezers (%)	leestijd lezers	lezers (%)	leestijd lezers
boeken	15	01:28	15	01:21
tijdschriften	10	01:01	10	00:53
kranten	34	00:53	30 ^a	00:54
huis-aan-huisbladen	4	00:39	3 ^a	00:40
overig (o.a. folders)	5	00:49	4 ^a	00:44
teletekst	4	00:29	2 ^a	00:40
nieuwssites/-apps	9	00:46	11 ^a	00:52
specifieke informatie via internet	10	01:14	9	01:20

a Significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van 2013.

Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

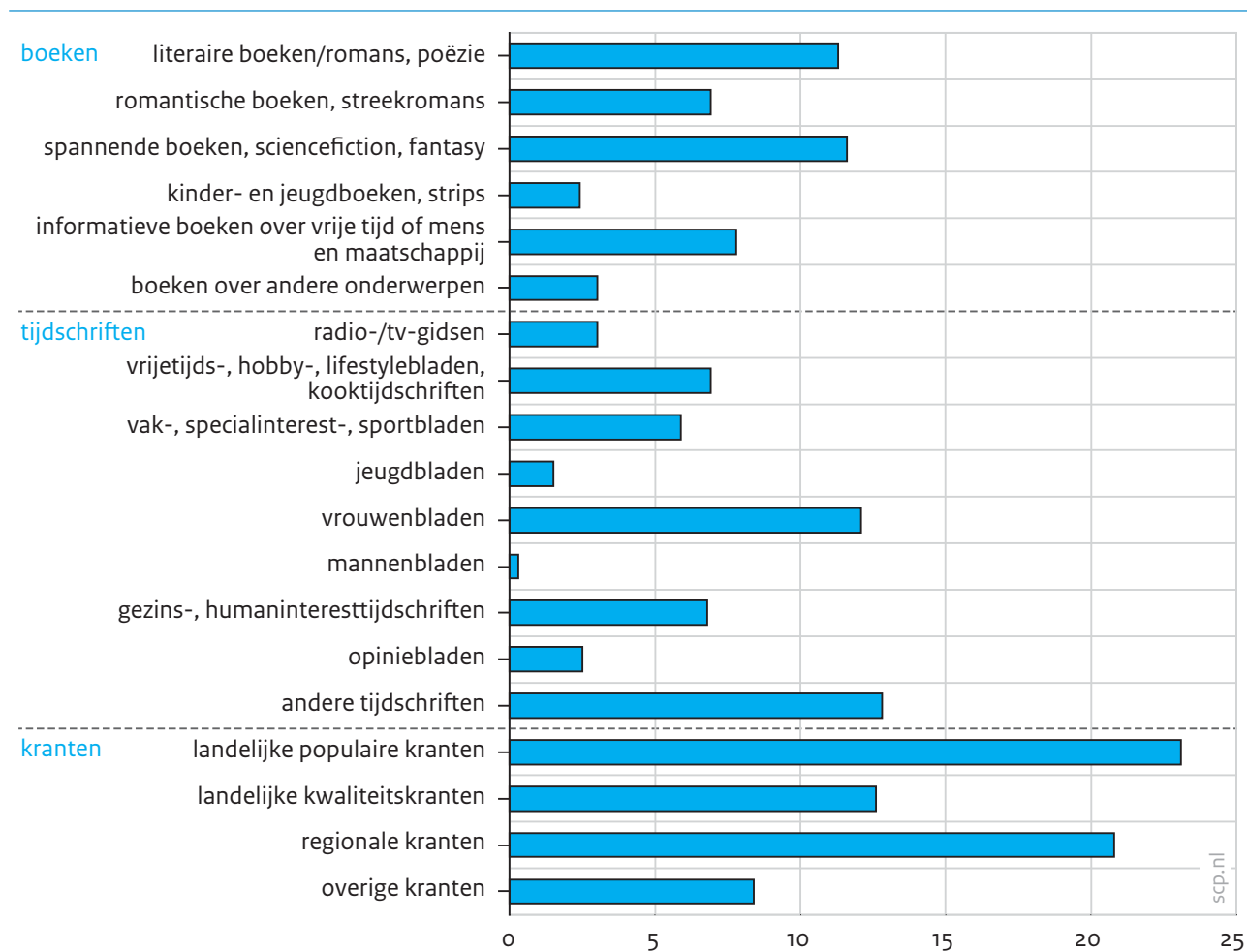
Genres van boeken, kranten en tijdschriften

Binnen de hierboven beschreven tekstmedia zijn verschillende genres te onderscheiden, die allemaal op een andere manier kunnen inspelen op of aansluiten bij de leesbehoeften van mensen. Zo voorzien kranten over het algemeen in informatiebehoeften, maar bieden sommige titels meer verstrooiing en andere meer verdieping en achtergrond. Ook bij boeken en tijdschriften zijn verschillende genres te onderscheiden die in verschillende media-behoeften kunnen voorzien.

Met het Media:Tijd-onderzoek van 2015 kan een beeld gegeven worden van het gebruik van verschillende genres van boeken, kranten en tijdschriften. In figuur 3.3 staat voor deze tekstmedia het aandeel lezers van verschillende genres in een week weergegeven.⁶

Figuur 3.3

Aandeel lezers van verschillende leesgenres voor boeken, kranten en tijdschriften in een week, bevolking van 13 jaar en ouder, 2015 (in procenten)

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Bij de kranten domineren de landelijke populaire kranten (*De Telegraaf*, *Algemeen Dagblad*, *Metro*) met bijna een kwart (23%) lezers in de week, gevolgd door de regionale kranten (21% lezers) en de landelijke kwaliteitskranten (*de Volkskrant*, *nrc Handelsblad*, *nrc.next*, *Trouw*, *Nederlands Dagblad*, *Reformatorisch Dagblad* en *Het Financieele Dagblad*) met 13% van de respondenten. De overige dagbladen (andere kranten en de kranten waarvan de respondenten aangaven de titels niet meer te weten) hebben 8% lezers in de week. Van de boekengenres is het aandeel lezers in een week het grootst bij de categorie spannende boeken, sciencefiction en fantasy (12%), gevolgd door de categorie literaire boeken / romans en poëzie (11%), de categorie informatieve boeken (8%) en de categorie romantische boeken / streekromans (7%). Bij de tijdschriften springt de categorie andere tijdschriften eruit (13% lezers in een week). Hierbij heeft het grootste deel gekozen voor de optie 'andere titel' (anders dan die uit de lijst van bijna 120 titels) en een klein deel gaf aan zich de precieze titel niet meer te herinneren. De tijdschriften voor vrouwen konden in de week ook op 12% lezers rekenen. Tijdschriften voor het hele gezin (categorie human interest) hadden 7% lezers, evenals de tijdschriften over vrijetijdsbesteding, hobby's, koken en lifestyle.

De vakbladen, specialinterest- en sporttijdschriften konden rekenen op 6% lezers in de week.

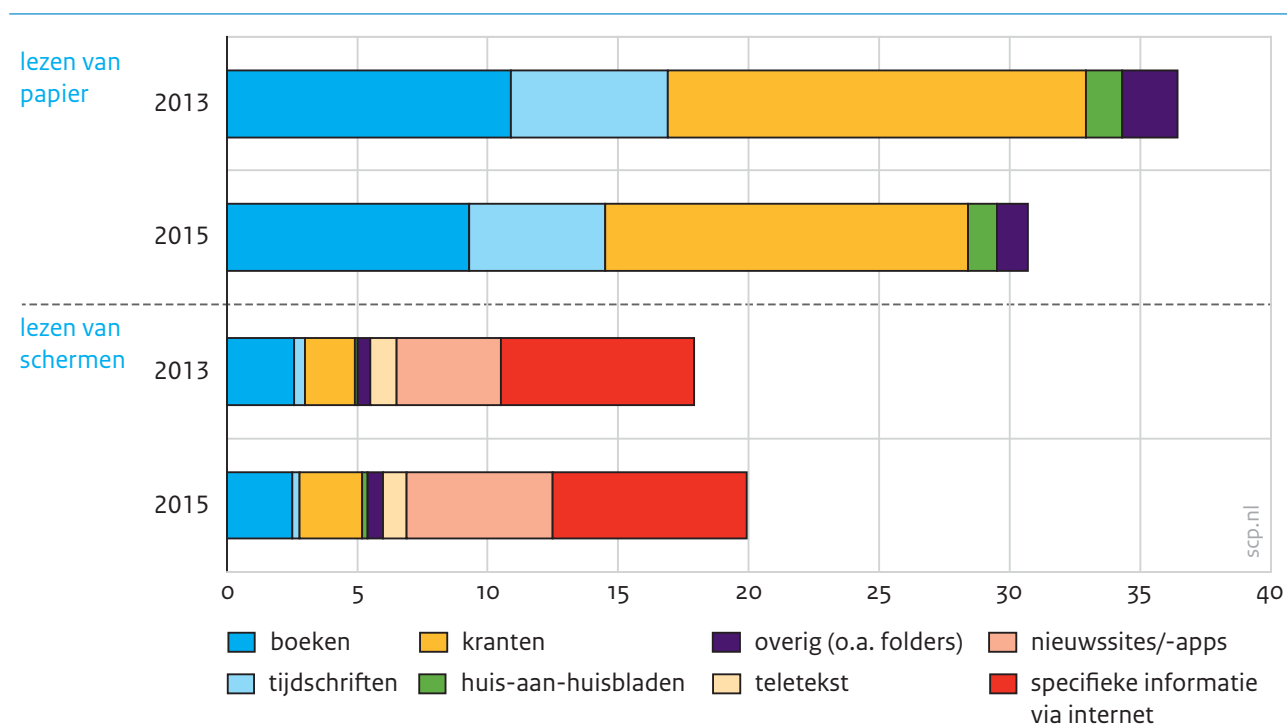
Hoe lezen Nederlanders?

Lezen van papier versus lezen van een scherm

Met alle schermen die tegenwoordig tot onze beschikking staan, is het niet meer vanzelfsprekend dat er van papier wordt gelezen. Toch gaat van de 50 minuten die Nederlanders gemiddeld op een dag in 2015 lezen het overgrote deel van papier (31 minuten). Wel lijkt de leestijd van papier terug te lopen; in 2013 bedroeg die nog 36 minuten. Uit figuur 3.4 valt af te leiden dat papier nog het meest domineert bij het lezen van tijdschriften, gevolgd door kranten en boeken. Het schermlezen omvat voor het grootste deel nog de media die geen papieren pendant hebben (teletekst, nieuwssites/-apps, specifieke informatie via internet).

Figuur 3.4

Tijdsbesteding aan lezen van verschillende tekstmedia van papier en scherm op een doorsneedag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2013 en 2015 (in minuten)

Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Het aandeel lezers van papier is ook afgenomen tussen 2013 en 2015, van 44% naar 39% op een doorsneedag (tabel 3.6). De grootste teruggang in papierlezers is te zien bij kranten: van 30% naar 25%. Dit werd niet gecompenseerd door digitale krantenlezers: hun aandeel bleef gelijk (5%). Met betrekking tot de tijd die lezers van papier en lezers van scherm aan lezen besteden, valt op dat het papierlezen en schermlezen iets dichter bij elkaar zijn komen te liggen. Besteedden de papierlezers in 2013 nog 1 uur en 22 minuten aan lezen, tegenover 1 uur en 8 minuten door de schermlezers, in 2015 is dat verschil kleiner geworden (1 uur 19 minuten resp. 1 uur en 14 minuten). De enige wezenlijke teruggang in leestijd is te vinden bij het boeken lezen van scherm. Lezers die boeken van een scherm lezen besteden hier in 2015 (1 uur 13 minuten) 20 minuten korter aan dan in 2013 (1 uur 33 minuten). Het blijft, zeker met nog maar twee metingen, gissen naar een verklaring, maar mogelijk waren het in 2013 nog vooral de fervente lezers en/of fervente schermgebruikers die e-boeken lazen.

Tabel 3.6

Aandeel lezers en tijdsbesteding van lezers aan lezen van verschillende tekstmedia van papier of scherm op een doorsneedag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2013 en 2015 (in procenten en uren:minuten)

	2013		2015	
	lezers (%)	leestijd lezers (uren:minuten)	lezers (%)	leestijd lezers (uren:minuten)
lezen van papier	44	1:22	39 ^a	1:19
boeken	13	1:26	11	1:22
tijdschriften	10	0:59	10	0:52
kranten	30	0:53	25 ^a	0:55
huis-aan-huisbladen	4	0:39	3 ^a	0:37
overig (o.a. folders)	5	0:45	3 ^a	0:34
lezen van het scherm	26	1:08	27	1:14
boeken	3	1:33	3	1:13 ^a
tijdschriften	0	.	0	.
kranten	5	0:38	5	0:43
huis-aan-huisbladen	0	.	0	.
overig (o.a. folders)	1	.	1	.
teletekst	4	0:29	2 ^a	0:40
nieuwssites/-apps	9	0:46	11 ^a	0:52
specifieke informatie via internet	10	1:14	9	1:20

. Te weinig observaties (< 20) om betrouwbare informatie te kunnen presenteren.

a Significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van 2013.

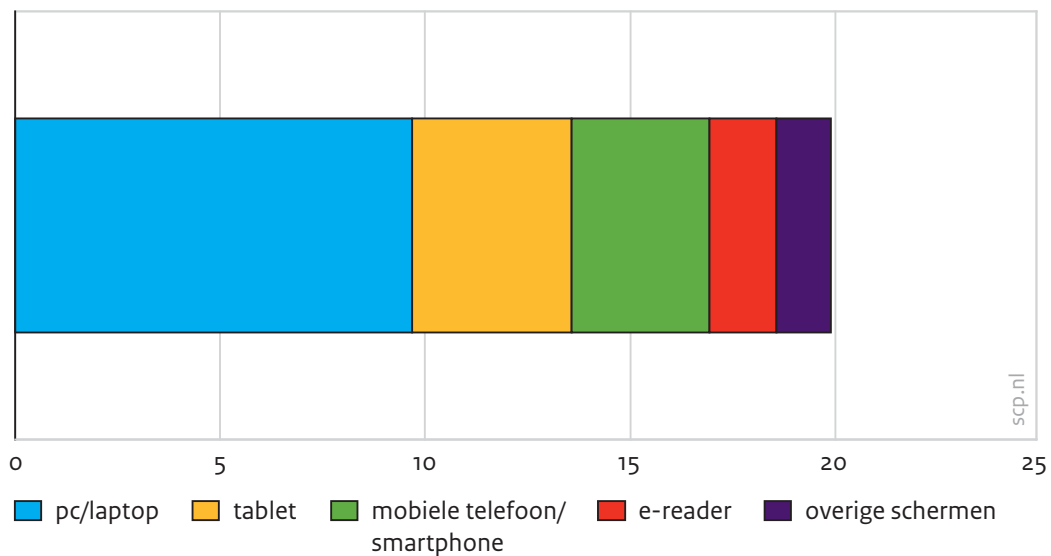
Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Welke schermen?

In de beschrijvingen tot nu toe is al het schermlezen samengenomen, ongeacht het type scherm waarvan gelezen werd. Welke apparaten zijn populair voor lezen? Van de 19 minuten die er in 2015 op een dag van schermen wordt gelezen (figuur 3.4), vindt bijna de helft plaats op een pc/laptop. De overige tijd wordt gelezen van de tablet (4 minuten), smartphone (3 minuten), e-reader (2 minuten) en overige schermen (1 minuut), zie figuur 3.5.

Figuur 3.5

Tijdsbesteding aan lezen van verschillende schermen op een doorsneedag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2015 (in minuten)

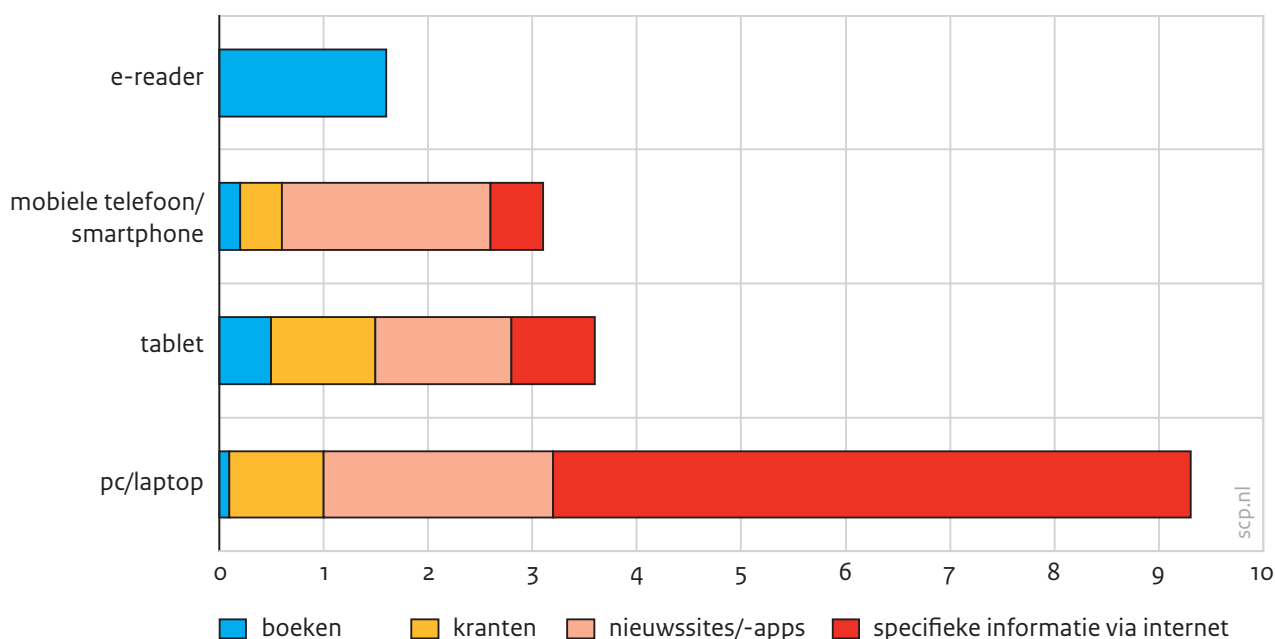

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

In de beperkte tijd die op een dag aan het schermlezen wordt besteed, is een verdere onderverdeling te maken naar welke tekstmedia via welke schermen worden gelezen (figuur 3.6). De pc/laptop wordt vooral gebruikt voor het lezen van specifieke informatie via internet, gevolgd door het bezoeken van nieuwssites/-apps en het lezen van digitale kranten. De tablet en smartphone dienen vooral voor het bezoeken van nieuwssites/-apps en lezen van digitale kranten. De e-reader is overwegend bestemd voor het lezen van boeken.

Figuur 3.6

Tijdsbesteding aan lezen van verschillende tekstmedia van verschillende schermen op een doorsneedag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2015 (in minuten)

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

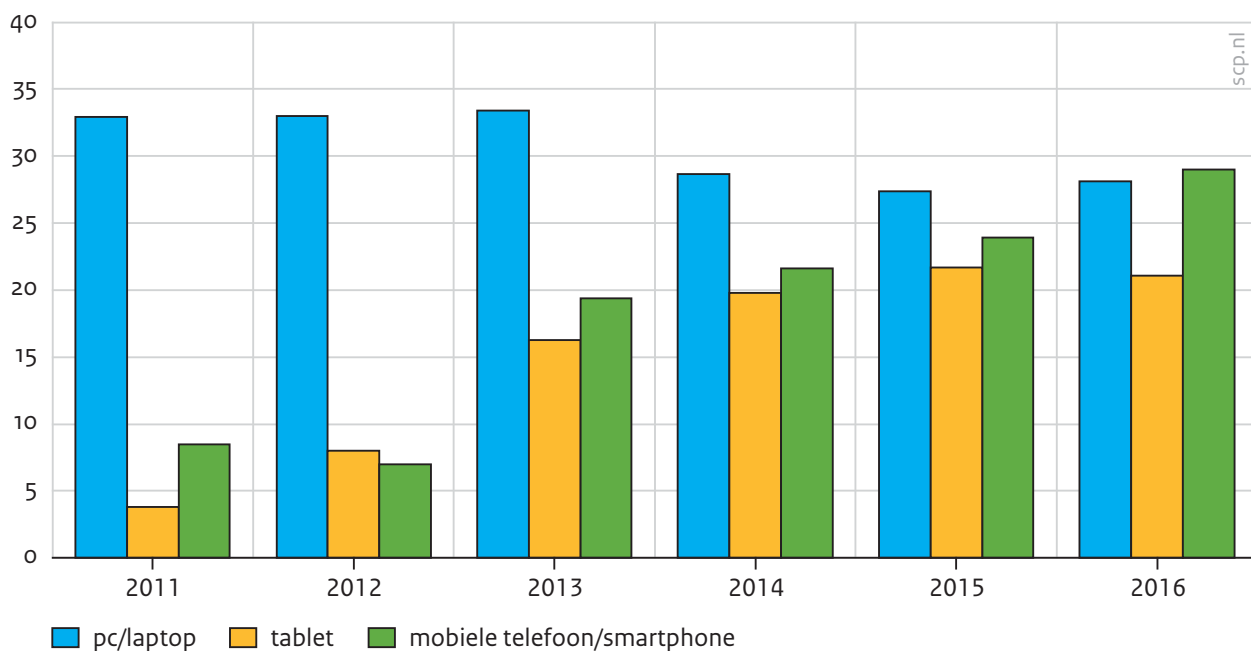
Leesfrequentie van (verschillende) schermen

Het lezen van het scherm blijkt qua aandeel lezers en tijdsbesteding op een dag nog vrij beperkt te zijn. Vooral de traditionele gedrukte media (boeken, kranten, tijdschriften, enz.) worden nog niet in groten getale digitaal gelezen. Om een completer beeld te krijgen van de ontwikkeling van het schermlezen is het nuttig om enquêtes te gebruiken die in de tijdspanne van een jaar tonen hoeveel mensen weleens van een scherm lezen.

In de Media standard survey (MSS) wordt sinds 2011 aan mensen gevraagd of ze in een jaar weleens een krant (figuur 3.7) of tijdschrift (figuur 3.8) van verschillende schermen lezen (zie NLO et al. 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017). Uit deze gegevens blijkt dat het aandeel Nederlanders dat minimaal een keer per jaar een krant via de computer (pc of laptop) leest, over de jaren is afgenomen van 33% in 2011 naar 28% in 2016. Tegelijkertijd nam het aandeel lezers van kranten via smartphone of tablet fors toe. Het aandeel Nederlanders dat minimaal een keer per jaar een krant via mobiele telefoon of smartphone leest, steeg van 9% naar 29% en het aandeel dat minimaal een keer per jaar een krant via tablet leest, steeg van 4% naar 21%. Opvallend is dat ook via deze meting nog steeds een groot deel van de Nederlanders niet of nauwelijks kranten via de digitale weg leest.

Figuur 3.7

Aandeel lezers van kranten van verschillende schermen in een jaar, bevolking van 13 jaar en ouder, 2011-2016 (in procenten)

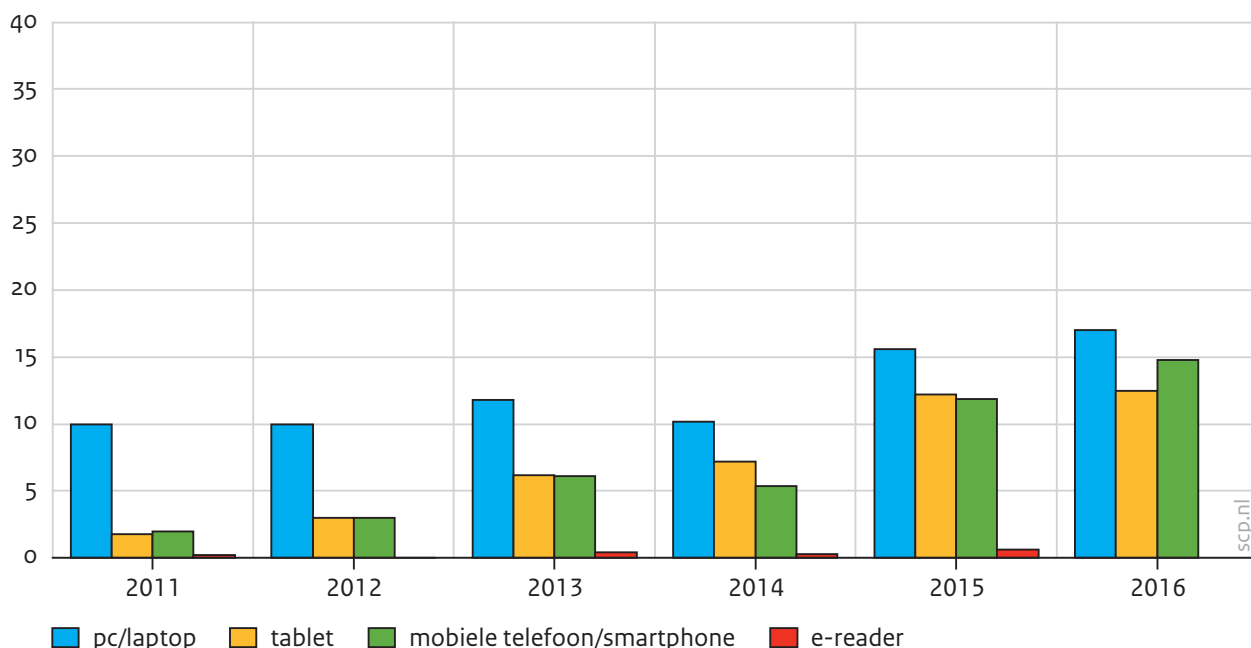

Bron: NLO/NOM/SKO/STIR (MSS'11 en '12); NLO/NOM/SKO (MSS'13 en '14); NLO/NOM/SKO/Vinex (MSS'15 en '16) SCP-bewerking

Het aandeel Nederlanders dat minimaal een keer per jaar een tijdschrift via bovengenoemde apparaten leest, ligt nog een stuk lager, maar groeide wel tussen 2011 en 2016. Zo steeg het aandeel dat minimaal een keer per jaar een tijdschrift via een computer leest van 10% naar 17%, via smartphone / mobiele telefoon van 2% naar 15% en via tablet van 2% naar 13%.

Figuur 3.8

Aandeel lezers van tijdschriften van verschillende schermen in een jaar, bevolking van 13 jaar en ouder, 2011-2016 (in procenten)

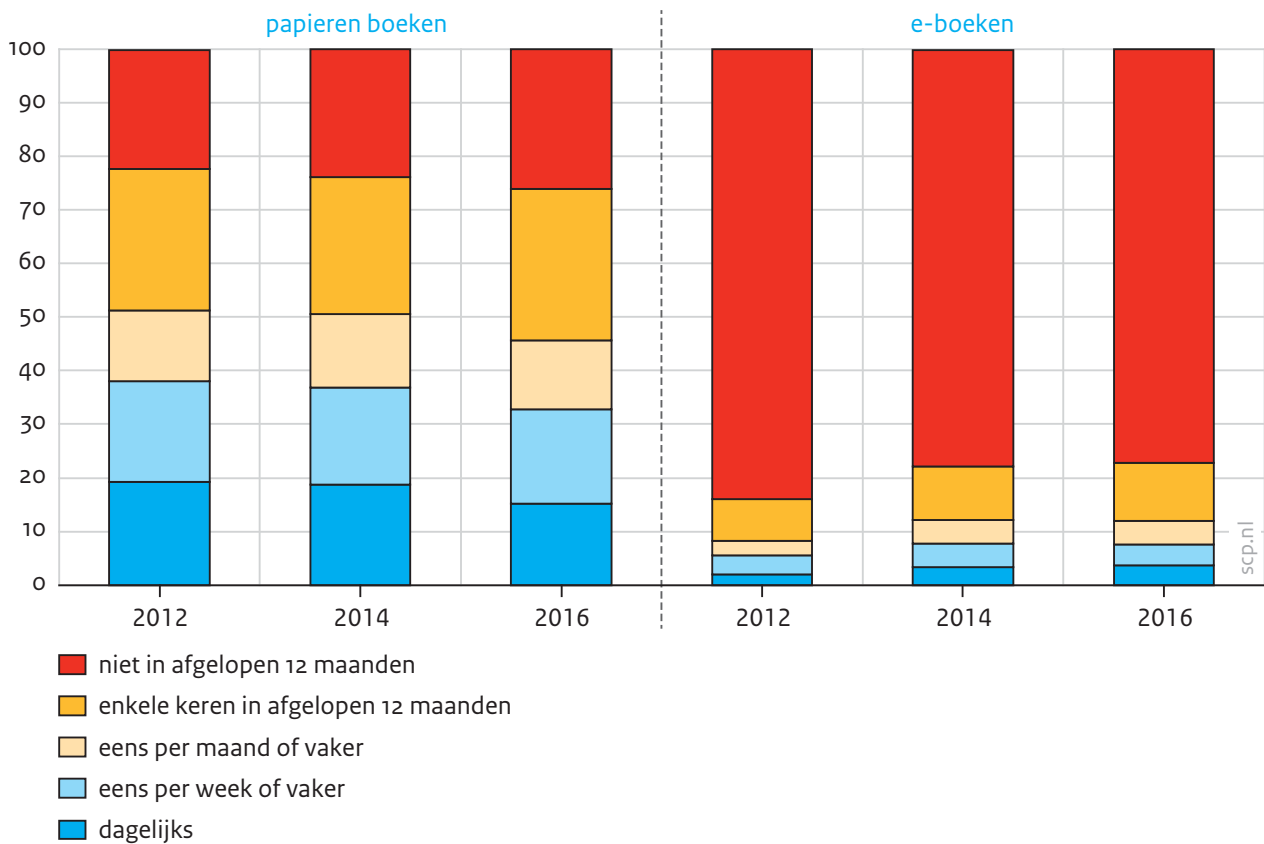
Bron: NLO/NOM/SKO/STIR (MSS'11 en '12); NLO/NOM/SKO (MSS'13 en '14); NLO/NOM/SKO/Vinex (MSS'15 en '16) SCP-bewerking

Voor cijfers over de frequentie van het lezen van e-boeken kan gebruik gemaakt worden van de Vrijtijdsomnibus (vto), waarin respondenten een inschatting geven van de frequentie waarmee ze in het afgelopen jaar papieren boeken en e-boeken hebben gelezen. Het type scherm dat daarbij gebruikt is, is niet nader gespecificeerd.

Tussen 2012 en 2016 werd in het vto een lichte teruggang gesignaleerd in het lezen van papieren boeken (figuur 3.9). Gaf in 2012 78% van de Nederlanders van 6 jaar en ouder aan in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek minstens enkele keren een papieren boek te hebben gelezen, in 2014 was dit 76% en in 2016 74%. Het aandeel Nederlanders dat minstens elke maand boeken van papier leest, bleef tussen 2012 en 2014 onveranderd (51%), maar daalde daarna naar 46% in 2016. Het aandeel dat in het afgelopen jaar minstens enkele keren een e-boek had gelezen, steeg van 16% naar 23%, en het aandeel dat minstens maandelijks e-boeken leest, steeg van 8% naar 12%. Opvallend is dat deze groei in de leesfrequentie van e-boeken na 2014 nagenoeg tot stilstand is gekomen.

Figuur 3.9

Aandeel lezers van papieren boeken en e-boeken in een jaar, bevolking van 6 jaar en ouder, naar frequentie, 2012-2016 (in procenten)

Bron: SCP/CBS (VTO'12-'16)

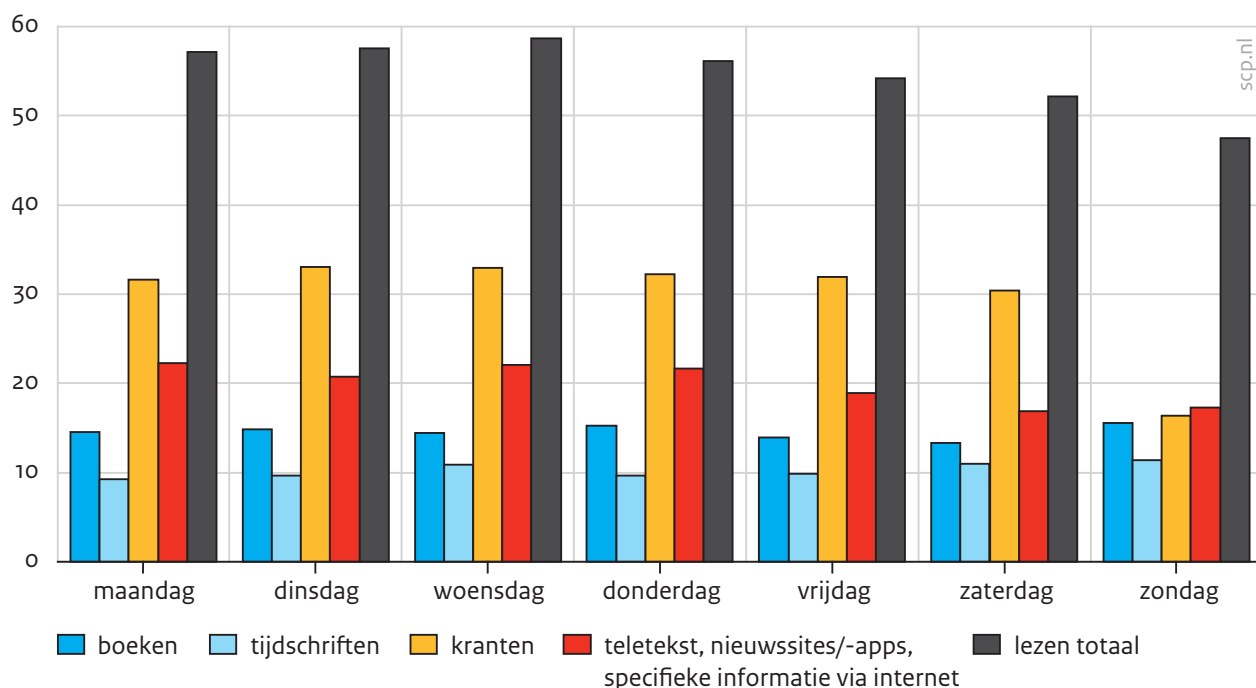
Wanneer lezen mensen?

Wanneer worden verschillende tekstmedia gelezen?

Eerder in dit hoofdstuk is aan bod gekomen dat er in 2015 gemiddeld op een dag door 55% van de Nederlanders werd gelezen. Echter, dit gemiddelde verbergt dat het aandeel lezers fluctueert naar dag van de week (figuur 3.10). Woensdag is de dag met gemiddeld het hoogste aandeel lezers (59%), terwijl op zondagen over het algemeen door minder mensen (47%) gelezen wordt. Dit relatief lage leesaandeel op zondagen komt vooral doordat dan de helft minder mensen een krant lezen dan op andere dagen. Teletekst, nieuws-sites/-apps en specifieke informatie via internet hebben doordeweeks iets meer lezers dan op zaterdag en zondag. De overige tekstmedia laten wat betreft aandeel lezers maar weinig verschillen per dag zien.

Figuur 3.10

Aandeel lezers van verschillende tekstmedia per dag van de week, bevolking van 13 jaar en ouder, 2015 (in procenten)

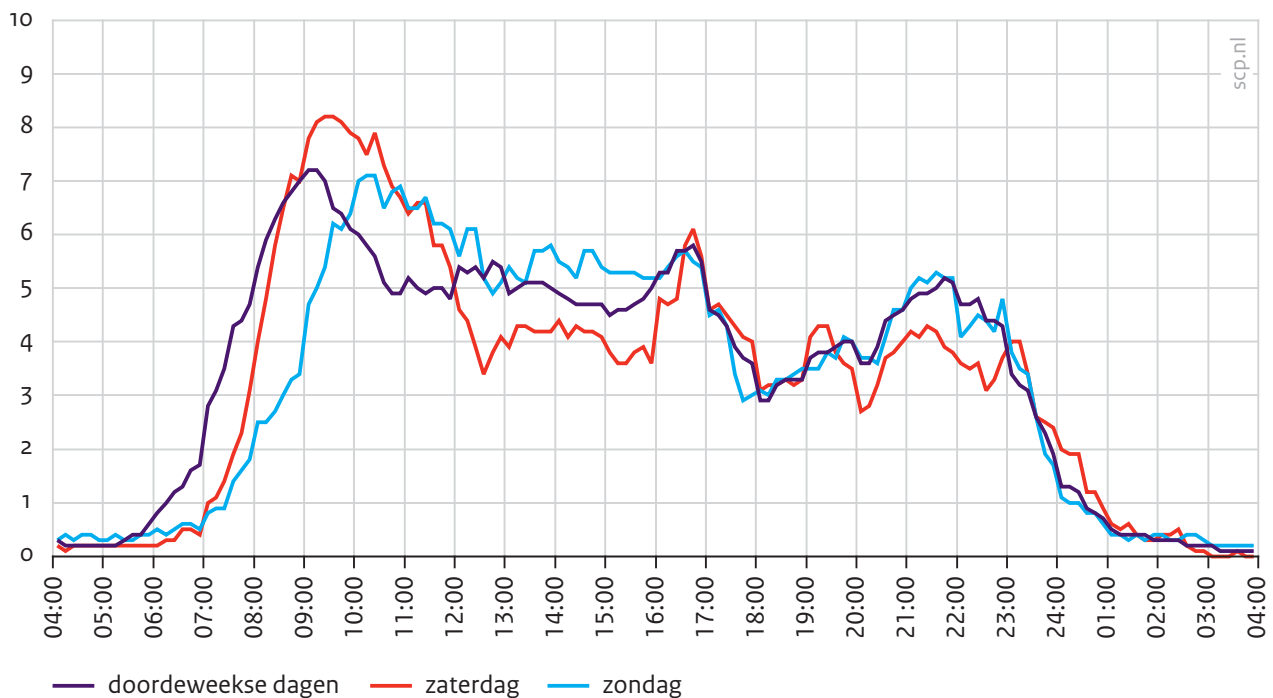

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Op welke tijdstippen wordt gelezen en zijn hier verschillen in te zien per dag? Figuur 3.11 laat zien hoe het totale lezen over de dag verdeeld is door per tijdstip het gemiddelde aandeel lezers weer te geven. De doordeweekse dagen zijn hier samengenomen, omdat de patronen voor deze dagen zeer vergelijkbaar zijn. De zaterdag en zondag laten iets andere leespatronen zien. De ochtend blijkt op alle dagen het populairste leesmoment, gevolgd door het einde van de middag. In het weekend, en dan met name op zondag, komt het lezen iets later op gang dan op doordeweekse dagen.

Figuur 3.11

Aandeel lezers per moment van de dag op doordeweekse dagen, zaterdag en zondag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2015 (in procenten)

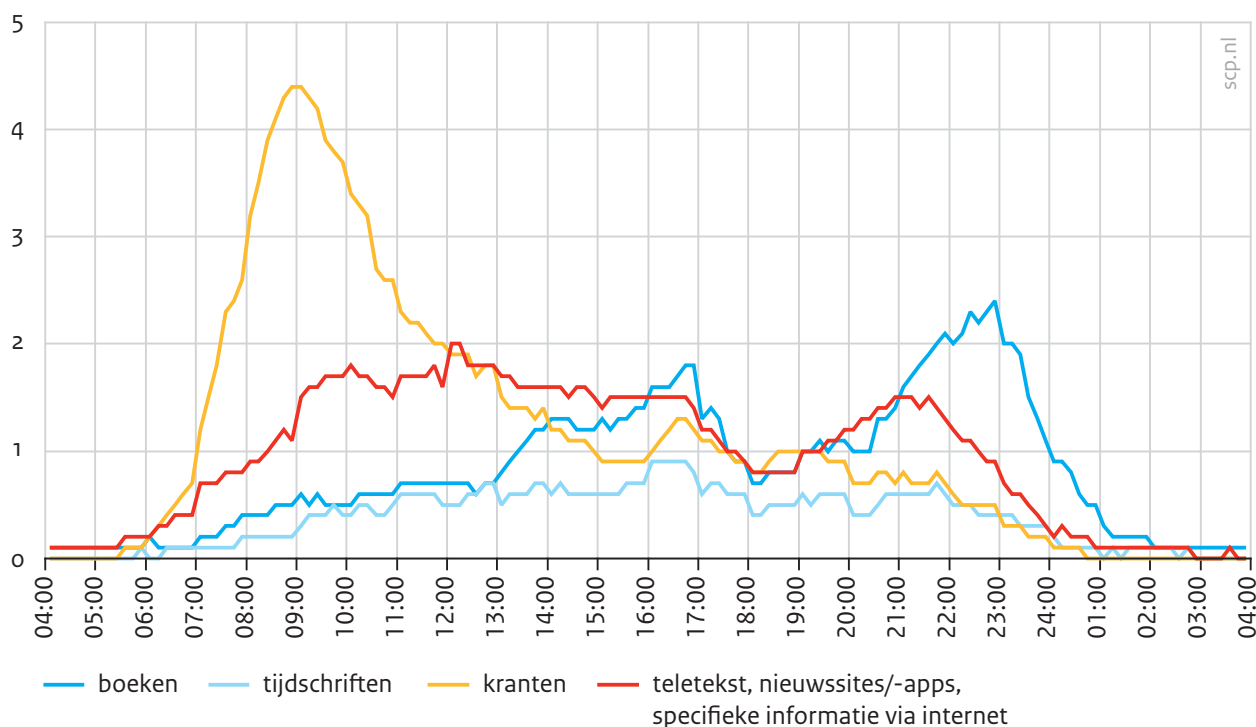
Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Wanneer lezen mensen de verschillende tekstmedia? Figuur 3.12 laat voor boeken, tijdschriften, kranten en teletekst, nieuwssites/-apps en andere informatie via internet het aandeel lezers per moment van de dag zien, gemiddeld over alle dagen.

In het oog springt de populariteit van het lezen van kranten in de ochtend, evenals het lezen van boeken in de avond. Daarnaast valt op dat alle leesvormen een dipje hebben rond etenstijd (18:00 uur). Teletekst, nieuwssites/-apps en specifieke informatie via internet en de tijdschriften vertonen een stabiel leesverloop gedurende de dag.

Figuur 3.12

Aandeel lezers van verschillende tekstmedia per moment van een doorsneeddag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2015 (in procenten)

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Wanneer wordt van papier gelezen en wanneer van een scherm?

Een volgende vraag is of de momenten waarop mensen van papier lezen verschillen of overeenkomen met de momenten waarop van schermen gelezen wordt. Gemiddeld op een dag noteert 39% van de deelnemers minstens een episode van lezen van papier, ten opzichte van 27% die van een scherm leest. De verschillen naar dag zijn over het algemeen klein (tabel 3.7). Het schermlezen lijkt iets minder populair in het weekend en ook het papierlezen heeft op zondag een dip.

Tabel 3.7

Aandeel lezers van papier en scherm per dag van de week, bevolking van 13 jaar en ouder, 2015 (in procenten)

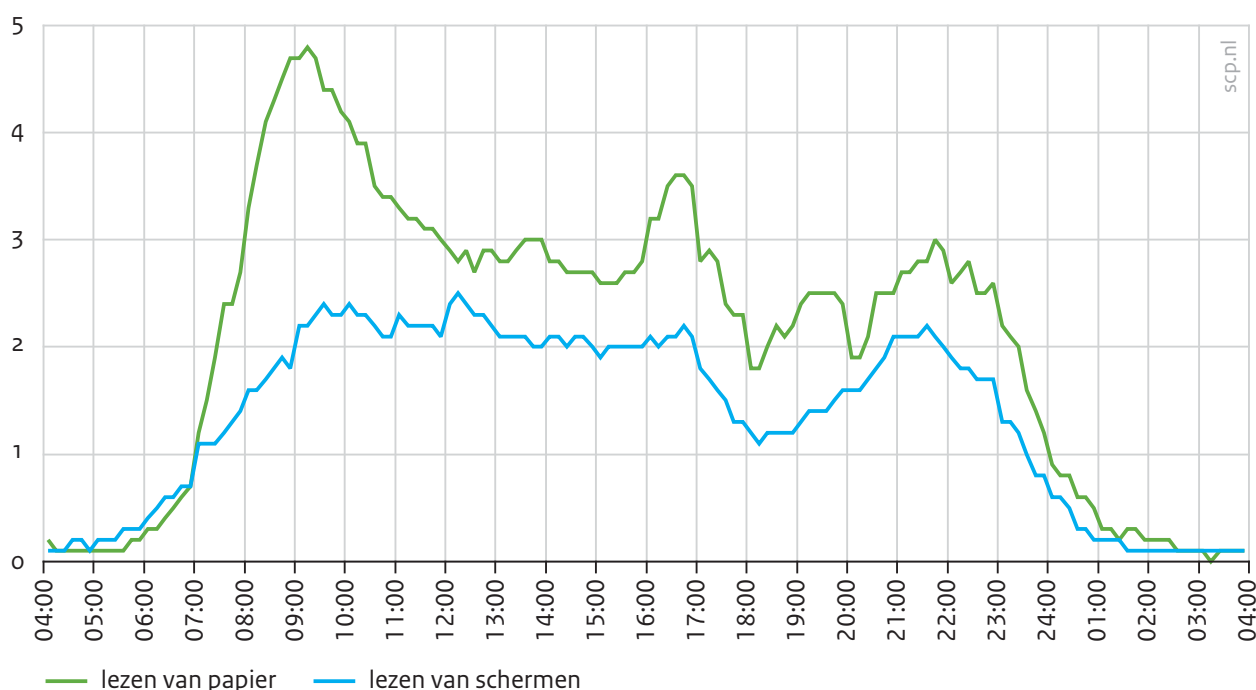
	maan- dag	dins- dag	woens- dag	donder- dag	vrij- dag	zater- dag	zon- dag	gemiddeld over alle dagen
papier	39	40	42	40	39	39	32	39
scherm	29	29	29	28	25	23	23	27

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Figuur 3.13 laat tot slot zien hoe het lezen van papier en het schermlezen verdeeld zijn over momenten van de dag. Bij het papierlezen zijn duidelijke pieken in ochtend en namiddag te zien, terwijl het lezen van schermen iets minder duidelijke pieken vertoont. Rond het middaguur wordt er naar verhouding vrij veel van scherm gelezen (en weinig van papier), terwijl er aan het begin van de avond (rond etenstijd) naar verhouding juist veel papierlezen en weinig schermlezen plaatsvindt.

Figuur 3.13

Aandeel lezers van papier en scherm per moment van een doorsneeddag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2015 (in procenten)

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Samenvatting

In deze paragraaf is het leesgedrag in het gedigitaliseerde medialandschap uitvoerig beschreven. Van de traditionele tekstmedia kunnen de kranten op het grootste lezerspubliek en de meeste leestijd rekenen, gevolgd door boeken en tijdschriften. Teletekst, nieuwssites/-apps en specifieke informatie via internet staan gezamenlijk in aandeel lezers en leestijd ongeveer op gelijke voet met de kranten. Van de verschillende krantentitels hebben de landelijke populaire dagbladen het grootste bereik in de week, op de voet gevolgd door de regionale dagbladen. Bij boeken gaat de categorie spanning, sciencefiction en fantasy aan kop, gevolgd door de categorie literaire boeken / romans en poëzie. Bij tijdschriften springt de populariteit van magazines voor vrouwen het meest in het oog.

Papier domineert nog steeds bij het lezen, zowel in aandeel gebruikers als in tijdsbesteding. Wel is er sprake van een zeer geleidelijke verschuiving van papier naar scherm. Het papierlezen loopt wat terug en dit gaat ten dele samen met een groei in het scherm-

lezen. Echter, de krimp in het lezen van papier tussen 2013-2015 is iets groter dan de groei bij schermen, die vooral op het conto komt van de nieuwssites/-apps. De meest gebruikte apparaten bij schermlezen zijn achtereenvolgens de computer (pc en laptop), tablet en smartphone. Onderzoeken naar de frequentie van gebruik van deze apparaten voor het lezen van kranten en tijdschriften tonen in de afgelopen vijf jaar vooral een stijging van het gebruik van de tablet en smartphone, die bij kranten ook gepaard ging met een afnemend gebruik van computers. De eerdere groei in leesfrequentie van e-boeken lijkt in de laatste twee jaar niet verder door te zetten.

Voor al het lezen samengenomen blijkt de woensdag de dag met de meeste lezers en de zondag de dag met de minste lezers. Over het algemeen is de ochtend het meest populaire leesmoment. Er zijn wel duidelijke verschillen naar type tekstmedium. De krant is een echt ochtendmedium, dat op alle dagen een stabiel en hoog aandeel lezers heeft, behalve op zondag. Boeken worden juist door iets meer mensen op zondagen gelezen en hebben over het algemeen een lezerspiek in de avond. Het lezen van papier en het lezen van scherm laten ook iets verschillende patronen zien. Het papierlezen kent duidelijker pieken, met name in de ochtend en aan het einde van de middag. Van het scherm wordt iets minder gelezen op zaterdag en zondag. Het papierlezen heeft iets minder lezers op zondag.

3.4 Conclusie

In dit hoofdstuk is een uitgebreide beschrijving gegeven van het leesgedrag van Nederlanders. Hoeveel, wat, hoe en wanneer wordt gelezen en welke ontwikkelingen hebben zich in het leesgedrag voorgedaan? Met deze beschrijving kan ingegaan worden op de rol van het lezen in het gedigitaliseerde medialandschap. Zet de ontleding door of is er sprake van stabilisatie? Heeft het lezen een stimulans gekregen door digitalisering, of vormen digitalisering en de opkomst van nieuwe media vooral concurrentie voor het lezen?

Een belangrijke, maar niet nieuwe conclusie is dat steeds minder mensen lezen in hun vrije tijd. Deze daling is al decennialang gaande. De verdere daling in het aandeel lezers verloopt in de afgelopen vijf jaar wel in minder rap tempo dan in de vijf jaar ervoor. Daarbij laat de tijd die lezers aan lezen besteden, over het afgelopen decennium een stabiel beeld zien. Er zijn dus weliswaar minder mensen die in een week lezen, maar degenen die lezen zijn hier in het afgelopen decennium niet minder (of meer) tijd aan gaan besteden. Ook binnen het bredere mediarepertoire heeft het lezen in de afgelopen jaren een bescheiden maar stabiele positie behouden. Het grootste deel van de mediatijd gaat onveranderd naar het kijken naar televisie en andere (online) video.

De tijdschriften, gevolgd door de kranten, zagen de grootste daling in het aandeel lezers, die zich ook in recente jaren voortzette en niet (volledig) gecompenseerd werd door het lezen van digitale vormen van deze media. In het geheel aan lezen kunnen kranten nog op het grootste lezerspubliek en de meeste leestijd rekenen. Het aandeel lezers van boeken lijkt zich in de laatste jaren te stabiliseren. De verwachte en eerder gesignaleerde opmars

van het gebruik van e-boeken lijkt wel tot stilstand te komen. De hedendaagse tekstmedia die alleen van het scherm gelezen kunnen worden (waaronder nieuwssites/-apps en andere online informatie vallen), staan op ongeveer gelijke voet met de kranten, maar laten in tegenstelling tot de kranten een lichte groei zien in de laatste jaren.

Er kan in het algemeen gesproken worden van een zeer geleidelijke verschuiving van papier naar scherm. Hoewel de leestijd van papier daalt, blijft papier nog domineren. Van de schermen genieten de pc of laptop voor het lezen nog de grootste populariteit, maar de tablet en de smartphone hebben een snelle opmars gemaakt in de afgelopen vijf jaar en zullen binnenkort de pc/laptop naar de kroon gaan steken.

Geredeneerd vanuit de doelen van het leesbevorderingsbeleid, evenals vanuit het oogpunt van de gehele marktketen, is de doorgaande daling van het aandeel lezers onwelkom nieuws. De qua tempo zeer geleidelijk te noemen overgang van papier naar scherm is in de basis geen slechte ontwikkeling. Het gaat eerder om de aard van wat er wordt gelezen dan om het medium dat daarvoor wordt gebruikt. Bovendien komen er met het scherm mogelijkheden en gedragspatronen bij. Nieuwssites/-apps bieden bijvoorbeeld voor degenen die het laatste nieuws bij voorkeur tekstueel tot zich nemen, nieuwe en actuele opties. Uitgevers van boeken, kranten en tijdschriften blijven hiermee wel voor nieuwe uitdagingen en vragen staan. Een ontvullende conclusie is dat deze nieuwe mogelijkheden evenwel niet tot een aardverschuiving hebben geleid, getuige de beperkte verschuiving van papier naar scherm en de hier gevonden geringe verschillen in patronen en routines van papierlezen versus schermlezen.

Noten

- 1 In 2006 werd de methode van het TBO op een aantal punten aangepast, wat directe vergelijking met de periode ervoor bemoeilijkt. De belangrijkste wijzigingen waren het rapporteren van activiteiten in het dagboek in tijdvakken van tien minuten (i.p.v. een kwartier), en het omschrijven van activiteiten in eigen woorden (i.p.v. gesloten antwoorden op basis van vooraf gespecificeerde codelijsten).
- 2 Deze online activiteiten zijn in eerdere scp-publicaties gerekend tot computer- en internetgebruik, wat tot verschillen in gerapporteerde cijfers kan leiden. Er is in deze publicatie voor een indeling gekozen die het beste aansluit bij de hier gehanteerde definitie van lezen en die enige vergelijking met ander hier gerapporteerd onderzoek (zoals Media:Tijd) mogelijk maakt.
- 3 Gemiddeld over alle dagen van de week: maandag tot en met zondag.
- 4 Hieronder vallen de traditionele massamedia (televisie, radio en gedrukte media) in alle mogelijke verschijningsvormen (online en offline, op papier en digitaal, via vaste en mobiele apparaten), evenals gaming, computer- en internetgebruik, en communiceren via media. Media-activiteiten die gelijktijdig plaatsvonden tellen hier dubbel (of driedubbel) mee. Dat houdt in dat als iemand in een blok van tien minuten in het dagboek zowel lezen als luisteren heeft genoteerd, dit voor twintig minuten telt. Als daarnaast ook nog de televisie aanstond, tellen deze drie activiteiten zelfs voor dertig minuten mee. Zonder dubbeltellingen bedraagt de totale mediatijd op een dag nog steeds 7 uur en 23 minuten.
- 5 Lezen van studieboeken wordt in het dagboek gerekend tot de algemene activiteit studeren.

- 6 Het is niet mogelijk om betrouwbare informatie te presenteren over de tijd besteed aan verschillende genres, aangezien meerdere genres binnen eenzelfde tijdsblok van leesactiviteiten konden worden aangeklikt.

4 Sociale verschillen in het leesgedrag

4.1 Wie lezen er, en hoeveel en hoe?

De beschrijving van het leesgedrag van Nederlanders in hoofdstuk 3 maskeert dat er aanzienlijke verschillen in het lezen bestaan tussen bevolkingsgroepen. Dat geldt ook voor de mediavoorkeuren in de breedte, de omvang van het mediagebruik en de voorkeur voor oude dan wel nieuwe media. Om deze diversiteit in mediagebruikspatronen in kaart te brengen onderzoeken we in dit hoofdstuk hoe sociaal-demografische kenmerken (zoals sekse, leeftijd en opleiding) en andere persoonskenmerken (affiniteit met technologie en digitale vaardigheden) samenhangen met het leesgedrag. Allereerst beschrijven we wie er lezen (en wie niet). De verschillende tekstmedia (boeken, kranten, tijdschriften, hedendaagse tekstmedia) komen hierbij aan bod. Tevens beschrijven we of zich in het afgelopen decennium verschuivingen hebben voorgedaan in de kenmerken van lezers en niet-lezers. Vervolgens kijken we naar hoeveel en hoe de lezers lezen: wie lezen veel en wie weinig, en wie lezen van papier en wie van scherm (of beide)?¹

Wel of niet lezen

Er is een grote hoeveelheid literatuur beschikbaar over de individuele verschillen in mediagebruik en de achtergronden en ontwikkelingen hiervan. Ouderen lezen over het algemeen meer dan jongeren, hoogopgeleiden meer dan laagopgeleiden, en welgestelden meer dan minder welgestelden (Huysmans en De Haan 2010; Knulst en Kraaykamp 1996). Verklaringen voor dit soort sociale verschillen kunnen gezocht worden in verschillen in media-behoefte, vaardigheden en socialisatieprocessen.

In paragraaf 4.2 worden de lezers van de niet-lezers onderscheiden en wordt ingegaan op de vraag welke (persoons)kenmerken samenhangen met het al dan niet lezen. In een tijd waarin lezen niet voor iedereen een dagelijkse bezigheid (meer) is, is het van belang een beter beeld te krijgen van de groepen die wel en niet lezen. Hierbij wordt ook gekeken naar verschillende tekstmedia: zijn de lezers van boeken wat betreft sociale achtergrond anders dan of gelijk aan de lezers van tijdschriften, kranten of de lezers van hedendaagse tekstmedia? Bij verschillende tekstmedia kunnen steeds andere groepen de dominante gebruikers blijken. Zo worden boeken en tijdschriften doorgaans meer door vrouwen gelezen en kranten meer door mannen. Nieuwssites worden ook het meest geraadpleegd door mannen en door 20-49-jarigen (Sonck en De Haan 2015; Wennekers en De Haan 2017). Tot slot wordt in deze paragraaf ook beschreven in hoeverre de samenstelling van de lezersgroep over de afgelopen tien jaar veranderd is. Onderzoek naar de langere periode 1950-1990 liet een geleidelijke verandering in de samenstelling van het lezerspubliek zien, doordat niet alle groepen de leestijd in gelijke mate hadden gereduceerd (Knulst en Kraaykamp 1996). De oudere generaties kortte het minst op het lezen, evenals de middelbaar en hoger opgeleiden en de vrouwen, waardoor deze groepen oververtegenwoordigd raakten onder

de lezers. De vraag is hoe het lezerspubliek zich in het afgelopen decennium verder heeft ontwikkeld.

Veel of weinig lezen

Binnen de groep lezers kunnen zich grote verschillen in het leesgedrag voordoen, waaronder in leesomvang. In paragraaf 4.3 maken we onderscheid in lezers die veel en die weinig lezen, op basis van het aantal uren dat in een week aan lezen wordt besteed. Allereerst beschrijven we hoe het leesgedrag van deze verschillende groepen lezers eruitziet. Wat en hoe lezen zij? Een vraag die hierbij aan bod komt, is of de fervente lezers ook meer veelzijdige lezers zijn, die veel verschillende tekstmedia raadplegen. Of vult hun leestijd zich vooral met een enkele vorm van lezen? Om dit in beeld te brengen wordt de diversiteit in het lezen vergeleken van degenen die weinig lezen met die van degenen die veel lezen. Vervolgens wordt beschreven welke bevolkingsgroepen vooral terug te vinden zijn onder de groep die relatief weinig leest en welke onder de groep die relatief veel leest. Hierbij staan verschillen naar sekse, leeftijd en opleiding centraal. Eerder onderzoek heeft ook laten zien dat het aantal vrij besteedbare uren van grote invloed is op de tijd die mensen lezend doorbrengen. Daarom wordt in hoofdstuk 6 de rol van tijdsdruk bij de leesomvang onderzocht.

Van papier en/of scherm lezen

Zoals ook in hoofdstuk 2 aan bod kwam, is het lezen tegenwoordig niet meer verbonden aan een enkele drager (papier), maar kan er ook van uiteenlopende schermen gebruik gemaakt worden. In paragraaf 4.4 wordt beschreven welke bevolkingsgroepen voornamelijk van papier lezen en welke het schermlezen hebben omarmd. Naast deze beschrijvingen proberen we ook een verklaring te geven voor de voorkeur van sommigen voor digitaal lezen, terwijl anderen juist vasthouden aan papieren boeken, kranten of tijdschriften. Gewoontes, houdingen en gebruikservaring spelen hierbij een rol (Leesmonitor – Het Magazine 2016), maar ook zijn in eerder onderzoek de mate waarin mensen in het algemeen nieuwe technologie omarmen en hun digitale vaardigheden in verband gebracht met het gebruik van digitale media (Huysmans en De Haan 2010; Wennekers en De Haan 2017). Inmiddels beschikken veel Nederlanders over apparaten om digitale media mee te gebruiken (CBS 2016; Wennekers et al. 2016), maar nog niet iedereen is overgegaan tot de aanschaf van een tablet, smartphone of e-reader. Daarbij blijken er, ook bij wijde verspreiding, nog steeds verschillen te bestaan in het gebruik van deze apparaten.

De verspreiding (en vervolgens het gebruik) van nieuwe technologie onder de bevolking kent volgens Rogers (2003) een patroon met een relatief langzaam begin, gevolgd door een middenfase met een versnelling, dat eindigt met een vertraging als de markt verzadigd raakt. Rogers onderscheidt vijf typen in de omarming van innovaties. De eerste personen die in het bezit komen van een nieuwe technologie noemt hij *innovators* (vernieuwers): een kleine groep mensen met grote affiniteit voor technologie. De informatie, gebruikservaringen en het positieve oordeel van deze voorlopers beïnvloeden vervolgens de beslissing van de *early adopters* (eerste gebruikers) en daarna de *early majority* (vroegge meerderheid) om

ook de technologie aan te schaffen of te gaan gebruiken. *De late majority* (late meerderheid) en de *laggards* (achterblijvers) zijn relatief laat met het aanschaffen of gaan gebruiken. In de tweede helft van paragraaf 4.4 onderzoeken we in hoeverre deze groepen van voorlopers en achterblijvers verschillen in hun manier van lezen en of de technologische affiniteit qua verklaringskracht iets toevoegt aan het onderscheid op basis van sociaal-demografische kenmerken. Daarnaast wordt ook gekeken of het beschikken over digitale vaardigheden een stimulerende werking heeft op het schermlezen.

4.2 Lezers versus niet-lezers

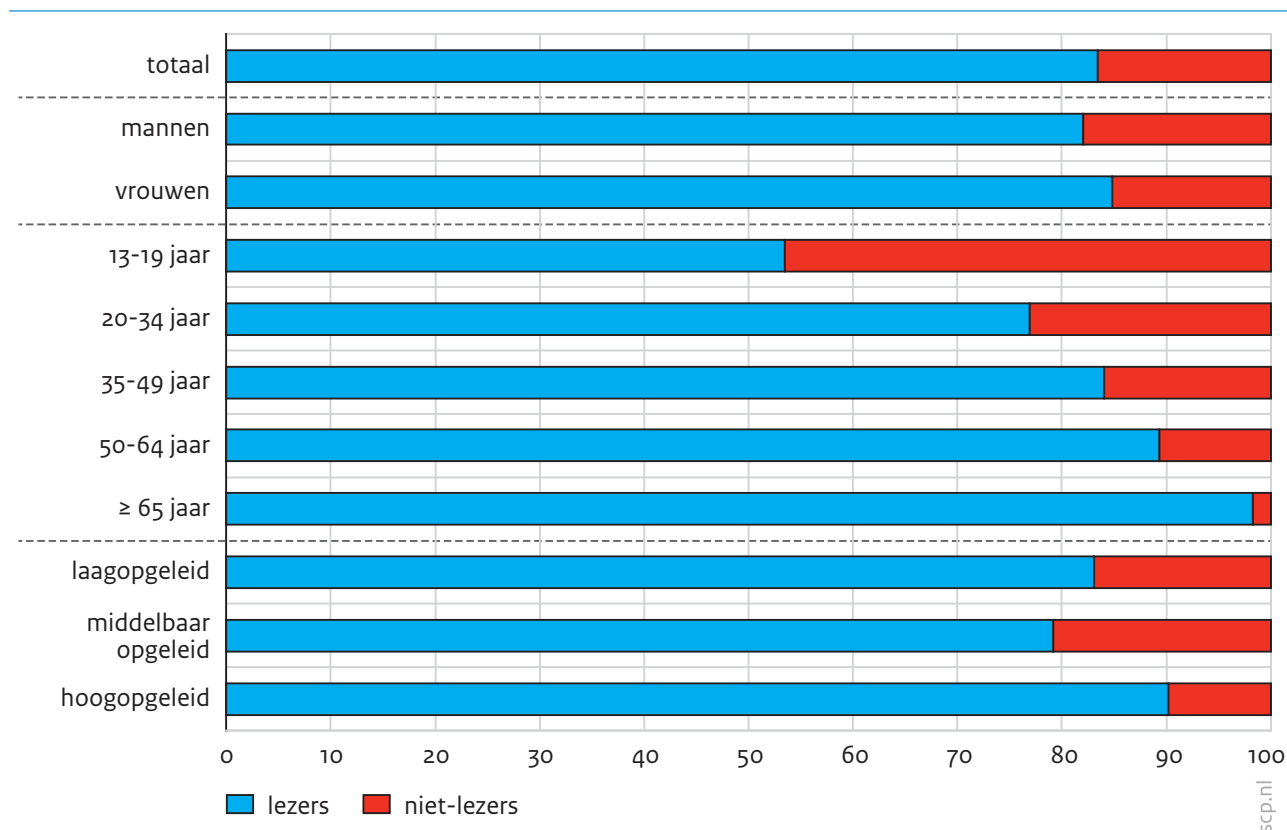
Wel en niet lezen naar achtergrondkenmerken

Allereerst splitsen we het totale lezen uit naar de achtergrondkenmerken sekse, leeftijd en opleiding (figuur 4.1). Hiervoor maken we gebruik van de meest recente meting van het Media:Tijd-onderzoek uit 2015, waarin 83% van de respondenten lezen in het dagboek noteerde. Met andere woorden, door 83% wordt in een week minstens een keer tien minuten gelezen, of dit nu het lezen van een boek, tijdschrift, krant of huis-aan-huisblad is, of het lezen van teletekst, nieuwssites/-apps of andere online informatie. Tegelijkertijd is er een groep (17%) die geen enkele leesactiviteit in het dagboek noteerde. Zij worden hier aangeduid als niet-lezers.²

Het aandeel mannen dat leest in een week verschilt in 2015 niet wezenlijk van het aandeel lezende vrouwen (82% resp. 85%). Er zijn wel aanzienlijke verschillen naar leeftijd: hoe ouder de groep is, hoe groter het aandeel lezers is. Van de 65-plussers leest in een week zelfs 98%, tegenover 53% van de tieners. Relatief veel hoogopgeleiden lezen in een week (90%), tegenover 79% van de middelbaar opgeleiden en 83% van de lager opgeleiden. Deze sociale verschillen komen overeen met de uitkomsten van eerder besproken onderzoek.

Figuur 4.1

Aandeel lezers en niet-lezers in een week, bevolking van 13 jaar en ouder, naar enkele achtergrondkenmerken, 2015 (in procenten)

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Wie lezen wat?

Er zijn ook sociale verschillen te onderscheiden in wat er gelezen wordt. Tabel 4.1 geeft voor de verschillende bevolkingsgroepen het aandeel lezers weer voor de diverse tekstmedia die op basis van het Media:Tijd-onderzoek onderscheiden kunnen worden. Meer vrouwen dan mannen lezen in een week boeken of tijdschriften, terwijl dat andersom is bij kranten en teletekst, nieuwssites/-apps en specifieke informatie via internet. Bij alle leesmedia zijn de 50-plussers oververtegenwoordigd en ligt het aandeel tieners en jongvolwassenen (13-34 jaar) ruim onder het bevolkingsgemiddelde. Alleen bij de tekstmedia van het scherm (waaronder nieuwssites/-apps en andere informatie via internet) doet zich een ander patroon voor: hier blijven zowel de tieners als de 65-plussers achter bij het gemiddelde. Het opleidingsniveau hangt op verschillende manieren samen met de verschillende tekstmedia. Meer hoog- dan laag- of middelbaar opgeleiden lezen boeken, een observatie die samen met de andere sociale verschillen het typische boekenpubliek compleet maakt: oudere mensen, vrouwen en hoogopgeleiden. Bij tijdschriften en kranten zijn het de middelbaar opgeleiden die wat betreft het aandeel lezers achterblijven bij de andere opleidingsniveaus. Tot slot komt naar voren dat hoe hoger het opleidingsniveau is, des te hoger het aandeel lezers is van teletekst, nieuwssites/-apps, en specifieke informatie via internet.

Tabel 4.1

Aandeel lezers van verschillende tekstmedia in een week, bevolking van 13 jaar en ouder, naar enkele achtergrondkenmerken, 2015 (in procenten)

	boeken	tijdschriften	kranten	teletekst, nieuwssites/ -apps, specifieke informatie via internet
totaal	33	34	51	51
mannen (ref.)	26	27	53	55
vrouwen	40**	41**	49*	46**
13-19 jaar (ref.)	18	17	23	36
20-34 jaar	24	23	26	59**
35-49 jaar	33**	31**	46**	59**
50-64 jaar	36**	38**	64**	53**
≥ 65 jaar	49**	55**	84**	35
laagopgeleid (ref.)	29	40	56	32
middelbaar opgeleid	30	31**	48*	47**
hoogopgeleid	40**	36	53	69**

ref. Referentiegroep.

* Verschil ten opzichte van de referentiegroep in 2015 significant ($p < 0,05$), bivariate toetsing.

** Verschil ten opzichte van de referentiegroep in 2015 significant ($p < 0,01$), bivariate toetsing.

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

De lezers van toen en nu vergeleken

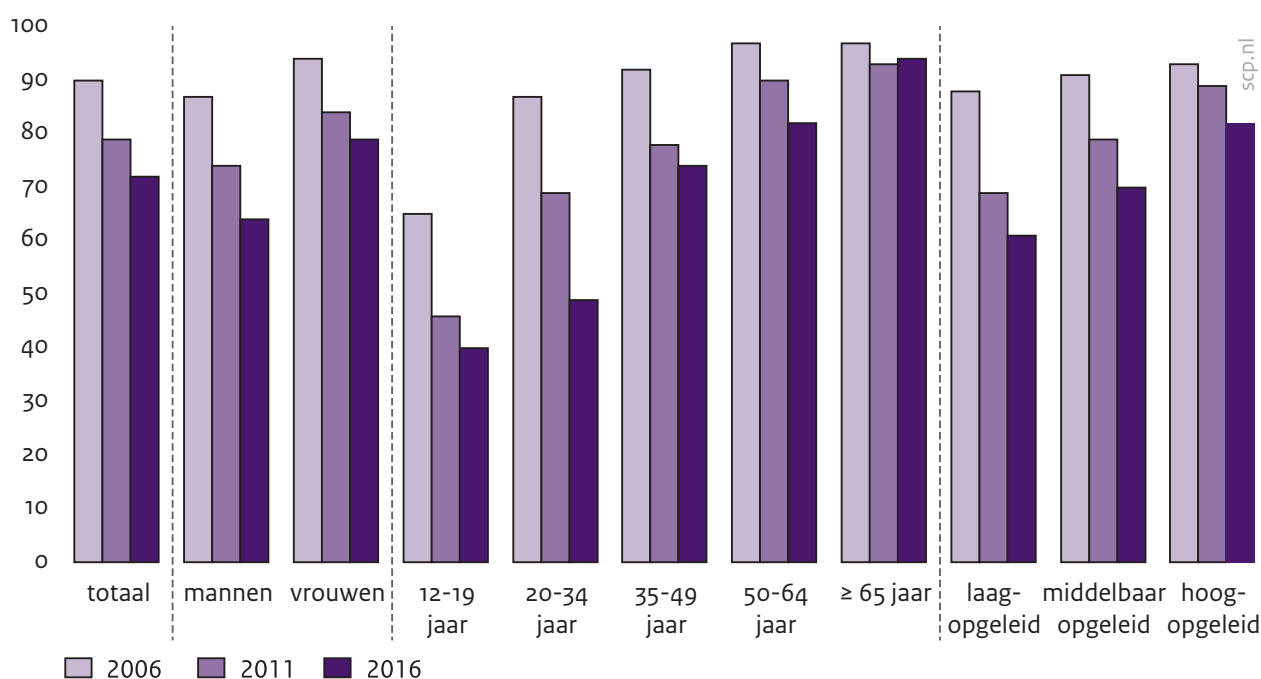
In hoeverre is de samenstelling van de groep lezers over de jaren veranderd? Voor een beeld van de ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar kan gebruik gemaakt worden van de drie laatste metingen van het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO). In figuur 4.2 staat het aandeel lezers in een week in 2006, 2011 en 2016 weergegeven, voor mannen en vrouwen, verschillende leeftijdsgroepen en opleidingsniveaus. Het gaat hier om het lezen in de vrije tijd als hoofdactiviteit.³ Tussen deze jaren was er over de gehele bevolking een afname te zien in het aandeel lezers: van 90% in 2006 naar 79% in 2011 en 72% in 2016 (zie ook tabel 3.1). Meer vrouwen dan mannen lezen en dit verschil komt in alle meetjaren terug. Het aandeel lezers daalt tussen alle meetjaren bij zowel de mannen als de vrouwen, maar de daling vlakkt bij vrouwen tussen 2011 en 2016 wel wat af.

In alle meetjaren komt ook duidelijk een leeftijdsverschil naar voren: het aandeel lezers is onder ouderen hoger dan onder jongeren. Onder 65-plussers trad er in het aandeel lezers over de jaren geen verandering op: dit lag stabiel boven de 90%. Tussen 2006 en 2011 daalde het aandeel lezers onder alle overige leeftijdsgroepen wel, maar deze daling zette tussen 2011 en 2016 vooral door onder 20-34-jarigen en 50-64-jarigen. Over de hele periode 2006-2016 valt op dat de daling samenhangt met leeftijd; met name onder de 35 jaar is het aandeel lezers sterk teruggelopen.

In 2006 waren er geen wezenlijke verschillen naar opleiding in het aandeel lezers. Tussen 2006 en 2011 daalde het aandeel lezers onder laag- en middelbaar opgeleiden, maar niet onder hoogopgeleiden. Er ontstonden verschillen naar opleiding; met een hoger aandeel lezers onder hoogopgeleiden. Het aandeel lezers daalde tussen 2011 en 2016 onder alle opleidingsgroepen in ongeveer gelijke mate en daarmee bleven de opleidingsverschillen in stand: hoe hoger het opleidingsniveau, des te hoger het aandeel lezers.

Figuur 4.2

Aandeel lezers in een week, bevolking van 12 jaar en ouder, naar enkele achtergrondkenmerken, 2006-2016 (in procenten)

Bron: SCP (TBO'06); SCP/CBS (TBO'11 en '16)

Figuur 4.2 toont het totale lezen, dus alle hier onderscheiden tekstmedia samengenomen. Een aparte analyse van boeken, kranten en tijdschriften komt deels overeen met figuur 4.2, maar er zijn een paar verschillen. Uit tabel 3.2 kwam naar voren dat het aandeel lezers van boeken tussen 2006 en 2011 daalde, maar zich stabiliseerde tussen 2011 en 2016. Zowel de daling tussen 2006 en 2011, als de stabilisatie tussen 2011 en 2016 is terug te zien onder alle sekse-, leeftijds- en opleidingsgroepen. Het aandeel lezers van kranten daalde tussen alle jaren onder alle bevolkingsgroepen, behalve bij de tieners (van wie slechts een heel klein deel kranten leest); ook onder de 65-plussers (van wie een groot deel kranten leest) gaat de daling minder rap. Het aandeel tijdschriftenlezers daalde tussen 2006 en 2011 sterk onder alle bevolkingsgroepen. Deze daling zet zich, hoewel in minder extreme mate, tussen 2011 en 2016 voort onder bijna alle bevolkingsgroepen.

4.3 Fervente versus niet-fervente lezers

Het al dan niet lezen blijkt samen te hangen met een aantal sociaal-demografische kenmerken. In deze paragraaf bestuderen we welke kenmerken samenhangen met het veel of weinig lezen. Hierbij wordt, net als in figuur 4.1, gebruik gemaakt van de meest recente gegevens van het Media:Tijd-onderzoek. Gemiddeld besteden de lezers (de 83% uit figuur 4.1) in een week iets meer dan 7 uur aan lezen.⁴ Deze groep kan op basis van het aantal uren dat ze in de week lezen opgedeeld worden in drie ongeveer gelijke groepen.⁵ De groep lichte lezers besteedt in een week tussen de 10 minuten en 3 uur aan lezen (gemiddeld 1,5 uur). De groep medium lezers leest in een week grofweg tussen de 3 en 8 uur (gemiddeld ruim 5 uur). De fervente lezers lezen in een week 8 uur of langer (gemiddeld ruim 14,5 uur).

Het leesgedrag van de mensen die weinig, gemiddeld of veel lezen

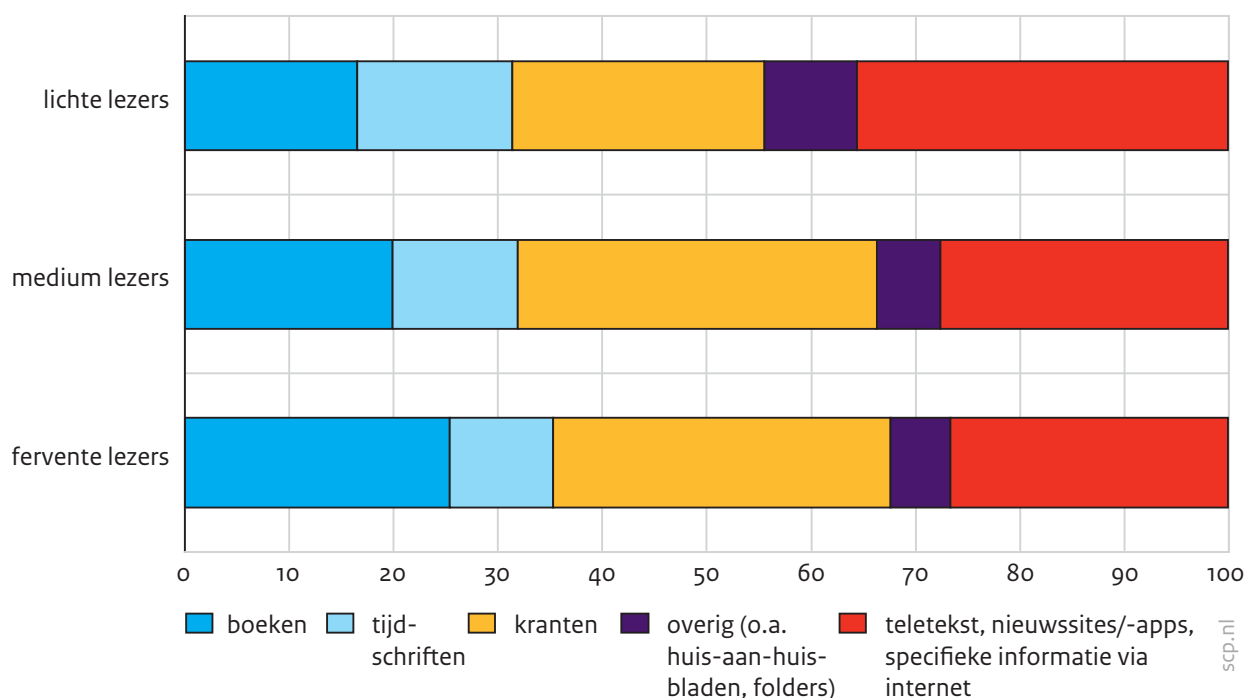
In figuur 4.3 is weergegeven hoe de leestijd van de verschillende groepen lezers is opgebouwd. De lichte lezers besteden relatief veel tijd aan hedendaagse tekstmedia: gemiddeld 0,5 uur van de 1,5 uur leestijd in de week gaat naar teletekst, nieuwssites/-apps of specifieke informatie via internet. Op de tweede plek staan de kranten, waar ze een kwart van de leestijd aan besteden. Boeken en tijdschriften zijn samen ook nog goed voor ruim een kwart van de leestijd.

Bij de medium lezers gaat het grootste deel (ruim een derde) van de ruim 5 uur die gemiddeld in een week wordt gelezen naar kranten. Op de tweede plaats staan de hedendaagse tekstmedia (ruim een kwart van de leestijd) en op de derde plek de boeken (20% van de leestijd).

Bij de fervente lezers gaat het grootste deel (een derde) van de ruim 14,5 uur die per week gemiddeld wordt gelezen naar kranten, gevolgd door de hedendaagse tekstmedia en de boeken (beide ruim een kwart van de leestijd).

Figuur 4.3

Leestijd aan verschillende tekstmedia in een week, lezende bevolking van 13 jaar en ouder, naar type lezer,^a 2015 (in procenten van de totale leestijd)

a Lichte lezers: lezen tussen de 10 minuten en 3 uur in een week.

Medium lezers: lezen tussen de 3 uur en 10 minuten en 7 uur en 40 minuten in een week.

Fervente lezers: lezen 7 uur en 50 minuten of meer in een week.

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Zijn de fervente lezers nu ook de meest veelzijdige lezers of gaat de hoeveelheid leestijd naar een enkel leesmedium? Van de vier verschillende typen tekstmedia die in tabel 4.1 onderscheiden worden (boeken, tijdschriften, kranten, hedendaagse tekstmedia) lezen de fervente lezers er gemiddeld inderdaad de meeste in een week (2,6), gevolgd door de medium lezers (2,1) en de lichte lezers (1,4).

Ook de manier waarop gelezen wordt, blijkt te verschillen. Van de totale leestijd gaat bij de fervente lezers 62% van papier en 38% van scherm. Bij de medium lezers gaat 59% van de leestijd van papier en 41% van scherm en bij de lichte lezers is de verhouding 55% om 45%.

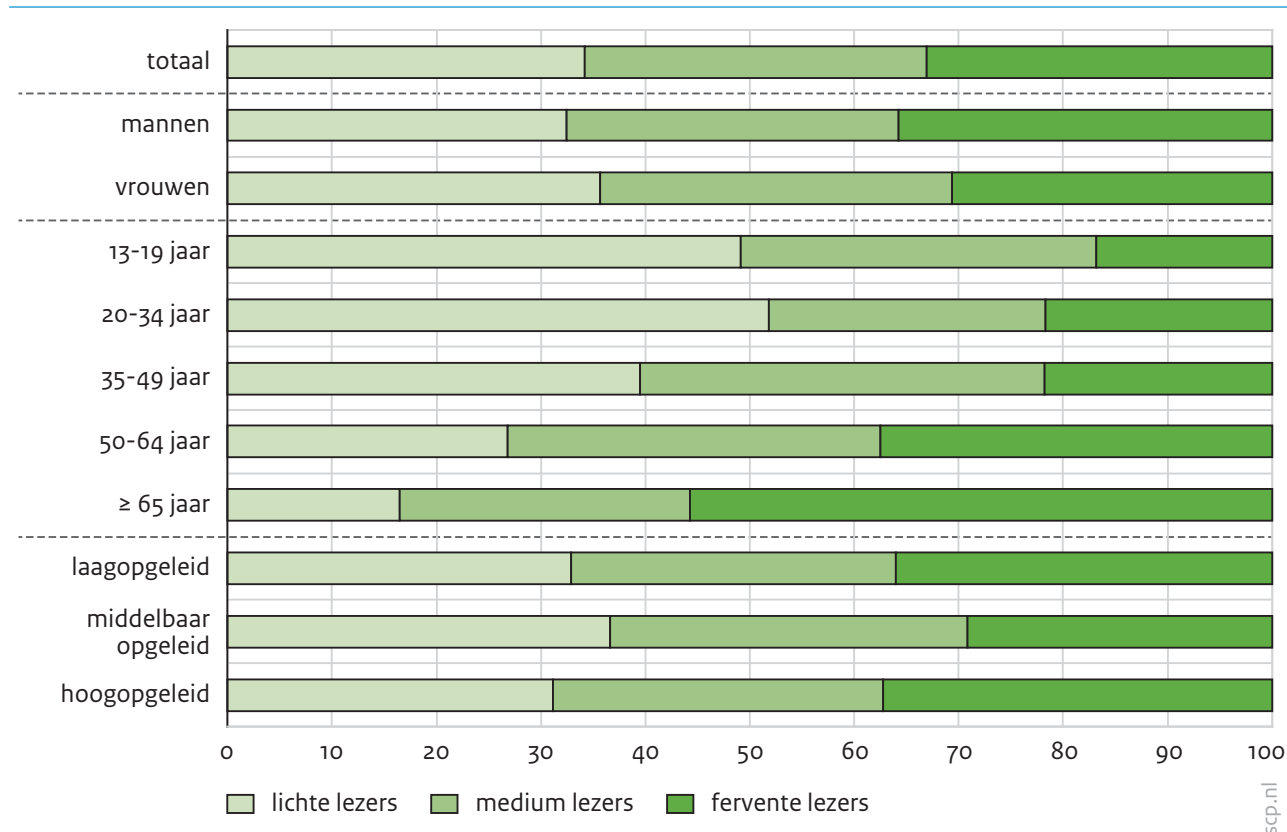
Wie zijn de lichte, medium en fervente lezers?

Mannen en vrouwen zijn redelijk gelijk verdeeld over de groepen lichte, medium en fervente lezers (figuur 4.4). Hetzelfde geldt voor de opleidingsgroepen. Naar leeftijd doen zich grotere verschillen voor. Onder de 50-plussers bevinden zich relatief veel fervente lezers. Van de 50-64-jarige lezers kan 38% tot de groep gerekend worden die het meeste leest, en dit aandeel is met 56% nog hoger onder de lezers van 65 jaar en ouder. Van de tieners hoort bijna de helft (49%) juist tot de lichte lezers en bij de 20-34-jarige lezers is dit zelfs meer dan de helft (52%), tegenover slechts 27% van de 50-64-jarigen en 16% van de 65-plussers.

Van de fervente lezers is 32% lid van de bibliotheek, tegenover 26% van de lichte en 24% van de medium lezers (niet in de figuur).

Figuur 4.4

Aandeel lichte, medium en fervente lezers^a in een week, lezende bevolking van 13 jaar en ouder, naar enkele achtergrondkenmerken, 2015 (in procenten)

- a Lichte lezers: lezen tussen de 10 minuten en 3 uur in een week.
- Medium lezers: lezen tussen de 3 uur en 10 minuten en 7 uur en 40 minuten in een week.
- Fervente lezers: lezen 7 uur en 50 minuten of meer in een week.

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Eerder onderzoek naar leesduur en tijdsdruk heeft laten zien dat zich onder de lezers die relatief veel tijd aan lezen besteden, veel groepen bevinden die over het algemeen veel vrije tijd en weinig verplichtingen hebben, zoals ouderen (Knulst en Kalmijn 1998; Kraaykamp 1993). In hoofdstuk 6 van dit rapport wordt onderzocht of tijdsdruk in 2015 ook kan verklaren waarom sommige mensen wel of niet dan wel veel of weinig lezen.

4.4 Lezers van papier versus lezers van scherm

Lezen van papier en/of het scherm naar achtergrondkenmerken

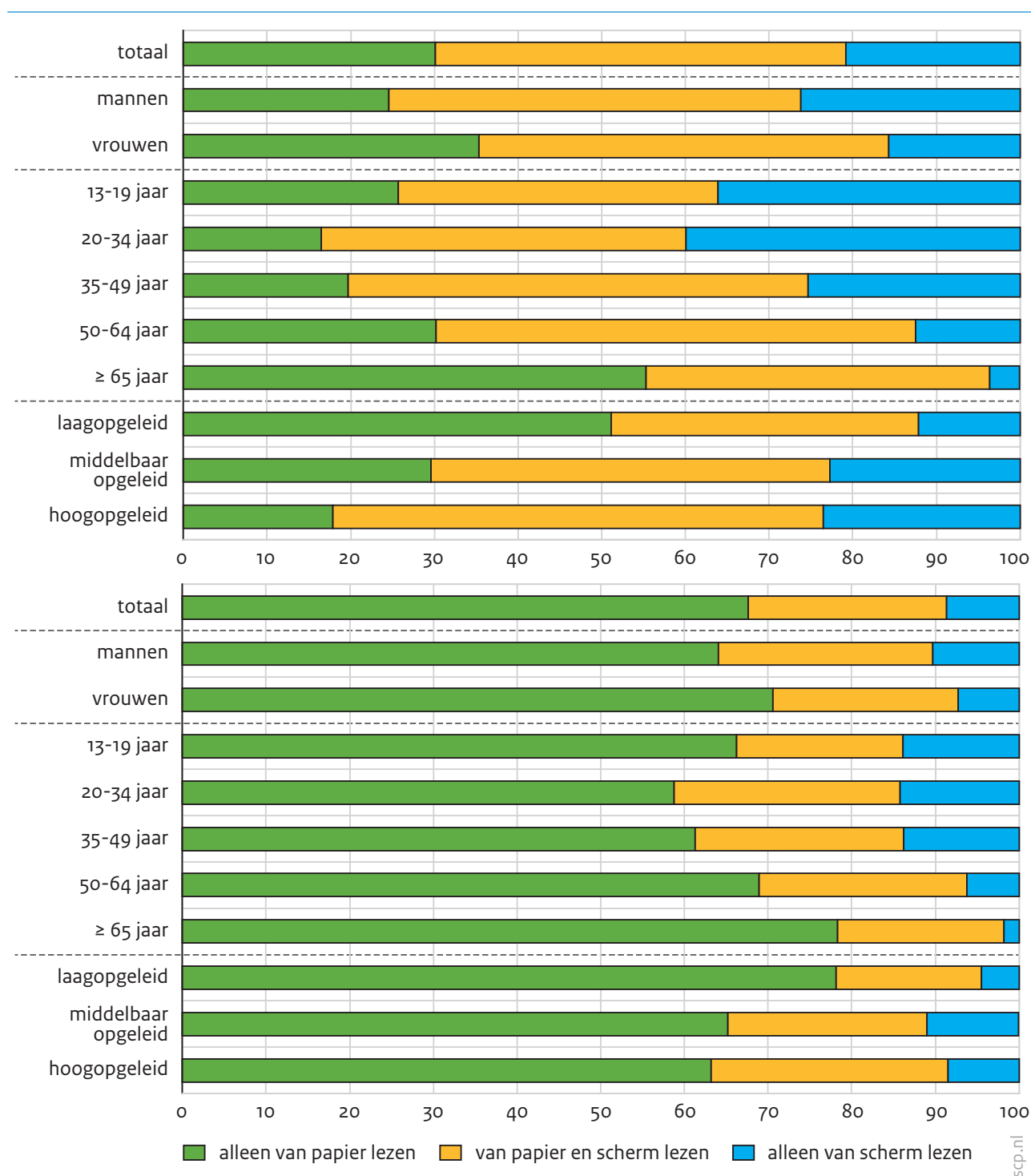
Wie zijn de papierlezers en wie hebben het lezen van scherm omarmd? Figuur 4.5 (bovenste helft) laat zien hoe de totale groep lezers verdeeld is in een deel dat alleen van papier leest (30%), een groot deel dat het lezen van papier combineert met het lezen van

scherm (49%) en een deel dat alleen van schermen leest (21%). Er tekenen zich duidelijke sociale verschillen af. Het aandeel lezers dat zowel papier als scherm gebruikt, is gelijk voor mannen en vrouwen (49%). Meer vrouwelijke lezers lezen alleen van papier (35%) dan alleen van scherm (16%), terwijl van de mannelijke lezers een kwart alleen van papier leest en een kwart alleen van scherm. Van de lezers van 65 jaar en ouder leest een groot deel (55%) alleen van papier, tegenover 16% van de jongvolwassenen (20-34 jaar) lezers. Van deze groep leest juist een relatief groot deel (40%) alleen van scherm, net als bij de tieners (36%). De 35-64-jarige lezers combineren relatief vaak het lezen van papier met het lezen van schermen. Hoe hoger de opleiding, hoe minder de lezers alleen van papier lezen en hoe meer het lezen van papier gecombineerd wordt met schermlezen.

Dit totale lezen bevat naast de traditionele tekstmedia ook tekstmedia die per definitie van een scherm gelezen worden (teletekst, nieuwssites/-apps en specifieke informatie via internet). Voor de traditionele tekstmedia (boeken, tijdschriften, kranten, huis-aan-huisbladen en overige) is de vergelijking tussen papier en scherm duidelijker in kaart te brengen, omdat dezelfde inhoud op verschillende manieren gelezen kan worden. Naast papieren versies zijn er tegenwoordig ook digitale varianten, zoals e-boeken en pdf's of apps/websites van kranten of tijdschriften. Als alleen naar de traditionele tekstmedia wordt gekeken, blijkt papier dominant (figuur 4.5 onderste helft): 68% van de lezers van deze media leest alleen van papier. Ongeveer een kwart combineert het lezen van papier met het lezen van een scherm en 9% leest alleen van schermen.⁶ Er doen zich hier vergelijkbare sociale verschillen voor. Vrouwen houden meer dan mannen vast aan het pure papierlezen. De mannelijke lezers daarentegen combineren vaker papier en scherm dan de vrouwelijke lezers en gebruiken vaker alleen schermen. Van alle leeftijdsgroepen houden de 65-plussers het sterkst vast aan papier voor de traditionele tekstmedia. Van de lezers van 65 jaar en ouder leest 78% alleen van papier en slechts 2% alleen van scherm. Het alleen van het scherm lezen bereikt het grootste aandeel onder de 13-49-jarigen (14%). Van de opleidingsgroepen gaan de laagopgeleiden aan kop in papierlezen: 78% leest alleen van papier, tegenover 65% van de middelbaar en 63% van de hoogopgeleiden.

Figuur 4.5

Aandeel lezers van alle tekstmedia^a (bovenste helft figuur) en traditionele tekstmedia^b (onderste helft figuur) van papier en/of scherm in een week, lezende bevolking van 13 jaar en ouder, naar enkele achtergrondkenmerken, 2015 (in procenten)

a Boeken, tijdschriften, kranten, huis-aan-huisbladen en overige (o.a. folders), teletekst, nieuwssites/-apps, specifieke informatie via internet.

b Boeken, tijdschriften, kranten, huis-aan-huisbladen en overige (o.a. folders).

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Lezen van papier en/of het scherm nader verklaard

Papier is nog niet uit de gratie; zeker de traditionele tekstmedia worden nog veelvuldig van papier gelezen. Wel doen zich sociale verschillen voor in de manier waarop mensen lezen, zoals de eerdere figuren illustreerden. Echter, onderzoek naar mediagebruik laat zien dat verschillen binnen deze sociaal-demografische groepen vaak minstens zo groot zijn als de verschillen tussen deze groepen. In het laatste deel van dit hoofdstuk proberen we het lezen van papier en/of scherm te verklaren aan de hand van twee kenmerken: technologische affiniteit en digitale vaardigheden.

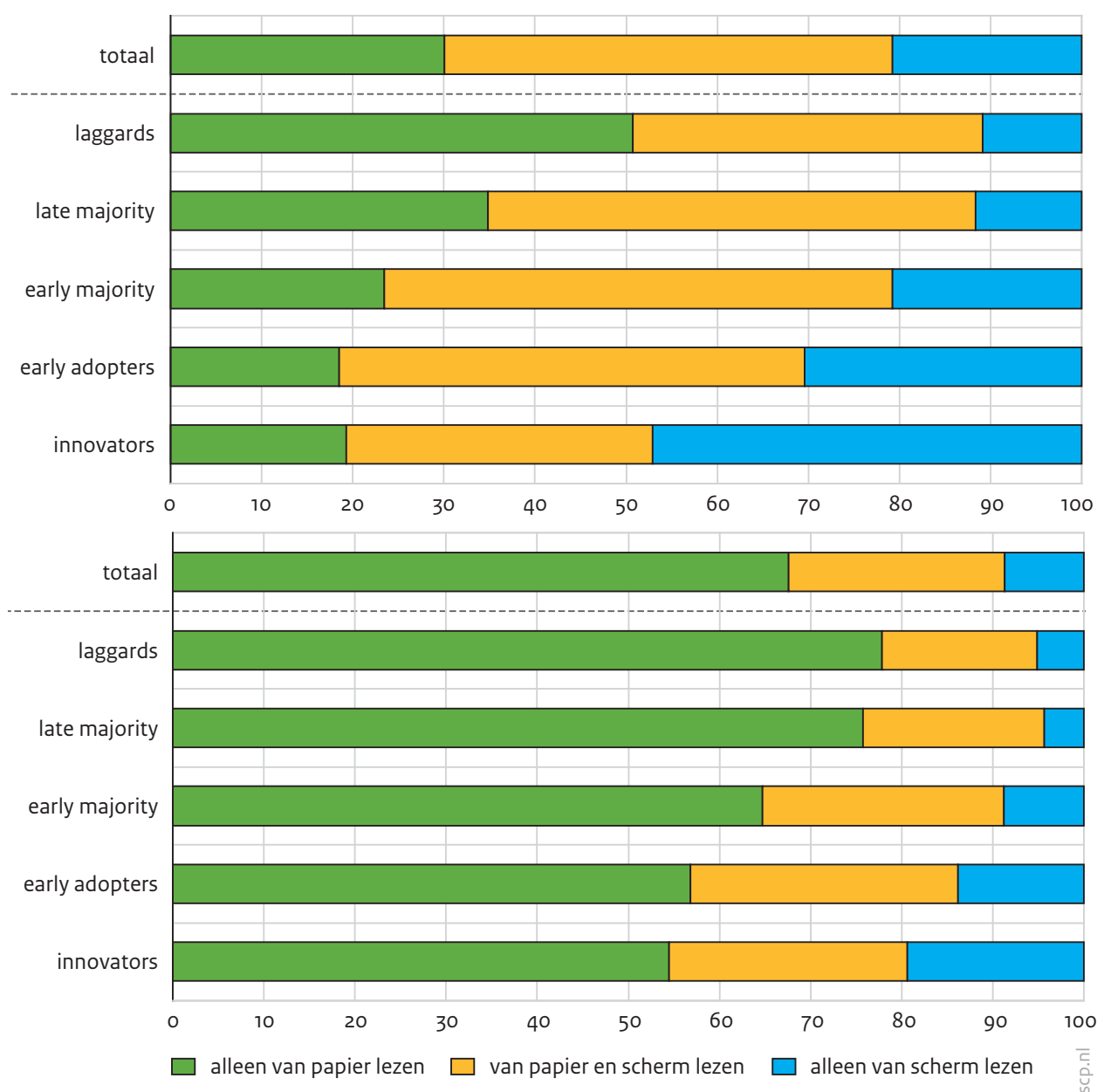
In de manier waarop nieuwe technologieën zich over een samenleving verspreiden, gekenmerkt door een proces van voorlopers en achterblijvers (Rogers 2003), zijn over het algemeen sociale verschillen te onderscheiden. Zo zijn voorlopers gemiddeld hoger opgeleid en hebben ze een hogere sociaaleconomische status. Als het specifiek gaat om de omarming van nieuwe media, dan blijken de jongeren voorop te lopen (Huysmans en De Haan 2010). In de aanschaf en het gebruik van nieuwe technologie zijn ook sekse- en opleidingsverschillen gevonden. Vrouwen zijn hierin terughoudender dan mannen (De Haan 2003; Huysmans en De Haan 2010) en hoogopgeleiden gaan over het algemeen voorop in de omarming van nieuwe technologie (Huysmans en De Haan 2010).

Dit beeld van mannen, jongeren en hoogopgeleiden als voorlopers komt ook naar voren uit een analyse van de Media:Tijd-gegevens (zie Wennekers en De Haan 2017: figuur 2), waarin respondenten is gevraagd aan te geven tot welke groep ze zichzelf het meest rekenen met betrekking tot nieuwe technologische ontwikkelingen.⁷ Deze eigen inschatting van technologische affiniteit kan vervolgens gerelateerd worden aan de manier waarop mensen lezen.⁸ Zijn de voorlopers in de omarming van technologie ook degenen die vaker van scherm lezen?

Uit figuur 4.6 is af te lezen dat de manier van lezen inderdaad verschilt naar Rogers' typologie. Van de *laggards* leest een relatief groot deel alleen van papier, terwijl de *innovators* en *early adopters* naar verhouding vaak ook (of alleen) een scherm gebruiken. Deze verschillen doen zich voor over alle hier onderscheiden tekstmedia heen (bovenste helft figuur 4.6), maar ook als alleen naar de traditionele tekstmedia gekeken wordt (onderste helft figuur 4.6).

Figuur 4.6

Aandeel lezers van alle tekstmedia^a (bovenste helft figuur) en traditionele tekstmedia^b (onderste helft figuur) van papier en/of scherm in een week, lezende bevolking van 13 jaar en ouder, naar Rogers' *adopter*-typologie, 2015 (in procenten)

a Boeken, tijdschriften, kranten, huis-aan-huisbladen en overige (o.a. folders), teletekst, nieuwssites/-apps, specifieke informatie via internet.

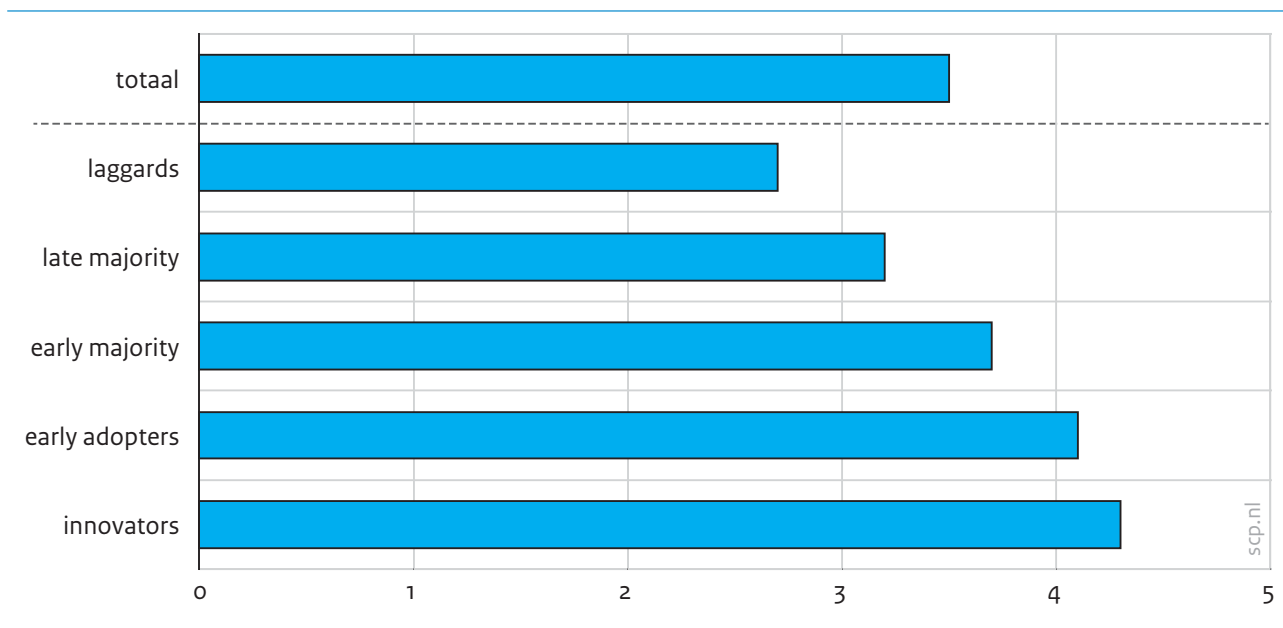
b Boeken, tijdschriften, kranten, huis-aan-huisbladen en overige (o.a. folders).

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Naast affiniteit met technologie, gemeten via Rogers' *adopter*-typologie, is er in het Media:Tijd-onderzoek ook een meting toegevoegd van digitale vaardigheden.⁹ Deze zelf-inschatting van digitale vaardigheden vertoont een significant positief verband met de *adopter*-typologie ($r = 0,52$). De *laggards* schatten zichzelf gemiddeld als minst digitaal vaardig in (2,7) en de *innovators* als meest digitaal vaardig (4,3), zie figuur 4.7.¹⁰

Figuur 4.7

Zelfinschatting van digitale vaardigheden, bevolking van 13 jaar en ouder, naar Rogers' *adopter*-typologie, 2015 (vijfpuntsschaal)^a

a 1 = heel slecht, 5 = heel goed.

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

De volgende stap is om te bepalen welke rol de *adopter*-typologie en digitale vaardigheden spelen in het verklaren van de manier van lezen. Voegen ze qua verklaringskracht iets toe aan de sociodemografische kenmerken, of vormen achterliggende sociodemografische kenmerken (geheel of gedeeltelijk) de verklaring voor de veronderstelde effecten van technologische affiniteit en digitale vaardigheden op het lezen van het scherm? Om dit te onderzoeken is een multivariate analyse gedaan op de manier van lezen (alleen van papier, van papier en scherm, of alleen van scherm) voor alle tekstmedia samen en voor alleen de traditionele tekstmedia (tabel 4.2). Als voorspellers zijn de sociodemografische kenmerken sekse, leeftijd en opleidingsniveau toegevoegd, aangevuld met arbeidsmarktpositie en welstandsklasse (conform Huysmans en De Haan 2010), en de *adopter*-typologie en digitale vaardigheden.

Voor alle tekstmedia samen (linkerhelft tabel 4.2) blijken van de sociodemografische kenmerken het opleidingsniveau en de arbeidsmarktpositie significante voorspellers van het lezen van papier én scherm, terwijl sekse, leeftijd en arbeidsmarktpositie samenhangen met het alleen van scherm lezen. De waarschijnlijkheid dat mensen tot de lezersgroep behoren die het lezen van papier en scherm combineert, neemt, ten opzichte van de groep die alleen van papier leest, toe naarmate het opleidingsniveau stijgt. De relatieve waarschijnlijkheid om tot deze lezersgroep te horen is hoger voor werkenden dan voor niet-werkenden. De waarschijnlijkheid om tot de groep te horen die alleen van scherm leest (versus de groep die alleen van papier leest) is lager voor vrouwen dan voor mannen, en de waarschijnlijkheid dat mensen tot deze pure schermlezers horen daalt naarmate de leeftijd

stijgt. De waarschijnlijkheid om tot de pure schermlezers te horen ligt wederom hoger voor werkenden dan voor niet-werkenden.

Tabel 4.2

Analyse^a ter verklaring van het lezen van alle tekstmedia en traditionele tekstmedia van papier en/of scherm^b in een week, lezende bevolking van 13 jaar en ouder, 2015 (B, ongewogen regressiecoëfficiënten)^c

	alle tekstmedia ^d		traditionele tekstmedia ^e	
	van papier en scherm lezen	alleen van scherm lezen	van papier en scherm lezen	alleen van scherm lezen
seks: vrouw	0,97	0,63**	0,94	0,80
leeftijd	1,00	0,95**	1,00	0,97**
opleidingsniveau	1,19**	1,08	1,06	0,90
arbeidsmarktpositie: werkend	1,39**	1,98**	0,99	2,17**
welstandsklasse	1,10	0,99	0,99	1,02
<i>adopter</i> -typologie	1,11*	1,44**	1,20**	1,43**
digitale vaardigheden	1,35**	1,41**	1,14	1,14

* Significante voorspeller ($p < 0,05$), multivariate toetsing.

** Significante voorspeller ($p < 0,01$), multivariate toetsing.

a Multinomiale logistische regressie in statistisch softwareprogramma Stata, versie 14.2; (n) = (2468) voor het model met alle tekstmedia en (n) = (2165) voor het model met de traditionele tekstmedia.

b Alleen van papier lezen is hier de referentiegroep.

c Het gaat hier om de relatieve waarschijnlijkheid (*relative probability*). Een relatief risicoratio rond de 1 betekent dat er (slechts een klein of) geen verschil is in de waarschijnlijkheid dat de betreffende uitkomst zich voordoet ten opzichte van de uitkomst die als referentiegroep dient. Een waarde < 1 betekent dat de waarschijnlijkheid op de betreffende uitkomst lager is dan de uitkomst die dient als referentiegroep, terwijl een waarde > 1 wijst op een hogere waarschijnlijkheid dan de referentiegroep.

d Boeken, tijdschriften, kranten, huis-aan-huisbladen en overige (o.a. folders), teletekst, nieuwssites/-apps, specifieke informatie via internet.

e Boeken, tijdschriften, kranten, huis-aan-huisbladen en overige (o.a. folders).

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Voor de traditionele tekstmedia blijken geen van de sociodemografische kenmerken een verklaring te vormen voor het lezen van zowel papier als scherm. Leeftijd en arbeidsmarktpositie blijken wel significante voorspellers van het alleen van scherm lezen. Net als bij alle leesmedia werd gevonden, daalt de waarschijnlijkheid dat mensen tot de pure schermlezers horen naarmate de leeftijd stijgt, en de waarschijnlijkheid om tot de pure schermlezers te horen ligt hoger voor werkenden dan niet-werkenden.

Naast deze sociodemografische kenmerken blijkt de *adopter*-typologie een significante voorspeller voor beide uitkomsten (van papier én scherm lezen en alleen van scherm lezen). De relatieve waarschijnlijkheid om tot deze lezersgroepen te horen neemt toe naarmate men hoger komt op de schaal van *laggards* tot *innovators* en dit wordt gevonden voor

alle tekstmedia samen en ook voor alleen de traditionele tekstmedia. Daarbij blijken de digitale vaardigheden voor alle tekstmedia samen een voorspeller van het lezen van papier én scherm, en het alleen van scherm lezen. Hoe groter de digitale vaardigheden zijn, des te groter de waarschijnlijkheid is om tot de groepen te horen die (deels) van scherm lezen (ten opzichte van het alleen van papier lezen). Voor alleen de traditionele tekstmedia zijn digitale vaardigheden geen significante voorspeller van de manier waarop mensen lezen.

Ter illustratie van de rol van *adopter*-typologie en digitale vaardigheden staat in tabel 4.3 voor elk niveau van deze typologie wat de (ongewogen) kans is om tot elk van de drie lezersgroepen te horen, waarbij voor alle groepen op de overige factoren in het model rekening is gehouden met hun geobserveerde kenmerken. Uit deze tabel is af te lezen dat bij alle leesmedia samen de kans om alleen van papier te lezen voor *laggards* (31%) beduidend hoger ligt dan voor de *early majority* (24%) en *early adopters* (22%). Daarentegen is de kans om tot de groep te behoren die alleen van het scherm leest minstens twee keer zo hoog voor de *innovators* (32%) als voor de *late majority* (13%) of *laggards* (16%), en ook onder de *early adopters* ligt die kans aanzienlijk hoger (25%). De kans om tot de lezersgroep te horen die het lezen van papier en het lezen van scherm combineert is het grootst bij de *late majority* (59%) en het laagst bij de *innovators* (43%).

Bij de traditionele tekstmedia treden voor de *adopter*-typologie vergelijkbare verschillen op. De *laggards* (72%) en de *late majority* (75%) hebben een grotere kans dan de *early majority* (64), *early adopters* (58%) en de *innovators* (59%) om alleen van papier te lezen, terwijl de kans om tot de pure schermlezers te horen het grootst is bij de *early adopters* (13%) en *innovators* (15%).

De digitale vaardigheden spelen alleen een rol bij het verklaren van de verschillende lezersgroepen voor alle tekstmedia samen. De mensen met geringe digitale vaardigheden hebben de grootste kans om in een week alleen van papier te lezen (30%), in vergelijking met zowel de gemiddeld vaardigen (23%) als de hoogvaardigen (23%). De gemiddeld vaardigen springen eruit qua kans op het combineren van papier- en schermlezen (58%). De hoogvaardigen hebben de hoogste kans op het pure schermlezen (22%), maar dit verschilt niet significant van de kans van de gemiddeld vaardigen (19%) en laagvaardigen (18%).

Tabel 4.3

Voorspelde kansen (ongewogen) om tot de verschillende lezersgroepen te behoren in een week, lezende bevolking van 13 jaar en ouder, naar Rogers' *adopter*-typologie en digitale vaardigheden,^a bij gelijk (geobserveerd) niveau van de overige achtergrondkenmerken uit tabel 4.2, 2015 (in procenten)

		alle tekstmedia ^b			traditionele tekstmedia ^c		
		alleen van papier lezen	van papier en het scherm lezen	alleen van het scherm lezen	alleen van papier lezen	van papier en het scherm lezen	alleen van het scherm lezen
<i>adopter</i> -typologie	laggards (ref.)	31	53	16	72	21	7
	late majority	29	59	13	75	20	5
	early majority	24**	57	19	64**	28*	8
	early adopters	22**	53	25**	58**	29*	13**
	innovators	25	43	32**	59*	26	15*
digitale vaardigheden	gering (ref.)	30	52	18	68	24	8
	gemiddeld	23**	58*	19	63	28	9
	groot	23*	55	22	66	25	9

ref. Referentiegroep.

* Verschil ten opzichte van de referentiegroep in 2015 significant ($p < 0,05$), bivariate toetsing.

** Verschil ten opzichte van de referentiegroep in 2015 significant ($p < 0,01$), bivariate toetsing.

a Het vaardigheidsniveau is hier opgedeeld in drie ongeveer gelijke groepen: gering (score van 1 t/m 3,25), gemiddeld (score van 3,3 t/m 4) en groot (score van 4,25 t/m 5), op basis van een kwantielverdeling in drie delen.

b Boeken, tijdschriften, kranten, huis-aan-huisbladen en overige (o.a. folders), teletekst, nieuwssites/-apps, specifieke informatie via internet.

c Boeken, tijdschriften, kranten, huis-aan-huisbladen en overige (o.a. folders).

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Samenvattend, in het geval van alle tekstmedia verklaren zowel de affiniteit met technologie als de digitale vaardigheden of mensen alleen papier of (ook) schermen gebruiken om te lezen. Het gaat hier om zowel het gebruik van nieuwe technologie (het scherm) voor klassieke activiteiten (lezen van boeken, kranten, tijdschriften) als het uitvoeren van nieuwe leesactiviteiten (lezen van tekstmedia via internet). In het geval van de traditionele printmedia is het vooral de affiniteit met technologie en niet zozeer de vaardigheden die bepalen of mensen de oude leesactiviteiten op een nieuwe manier (via het scherm) uitvoeren.

4.5 Samenvatting en conclusie

Dit hoofdstuk stond in het teken van een aantal wie-vragen: wie zijn de lezers en de niet-lezers, wie lezen veel en wie lezen weinig, wie lezen er van papier en wie gebruiken (ook) schermen om te lezen? Een antwoord op deze vragen kan helpen om een beter beeld te

krijgen van hoe het lezen verschilt naar bevolkingsgroep of sociale achtergrond. Daarbij is gepoogd om naast een beschrijving ook een verklaring te geven voor de sociale verschillen in het lezen van papier en/of scherm.

De resultaten onderschrijven allereerst een aantal stabiele sociale verschillen in het leesgedrag van Nederlanders. Vooral leeftijd blijkt ook in het huidige digitale mediatijdperk een belangrijk kenmerk in de beslissing om al dan niet te lezen. Hoe ouder de groep, des te groter is het aandeel lezers. Dit geldt voor alle traditionele tekstmedia, maar bij de hedendaagse tekstmedia doet zich een ander beeld voor: daar zijn zowel de tieners als de 65-plussers ondervertegenwoordigd. Ook opleiding hangt samen met het al dan niet lezen. Meer hoogopgeleiden lezen dan middelbaar en laagopgeleiden. Dit opleidingsverschil doet zich vooral voor bij de boeken en de hedendaagse tekstmedia van het scherm. Bij tijdschriften en kranten zijn het de middelbaar opgeleiden die qua aandeel lezers achterblijven bij zowel de laag- als hoogopgeleiden. Voor het totale lezen zijn er weinig verschillen tussen mannen en vrouwen, maar bij verschillende tekstmedia doen zich wel andere patronen voor. Boeken en tijdschriften worden door meer vrouwen dan mannen gelezen, terwijl meer mannen dan vrouwen kranten en informatiemedia van het scherm lezen.

In de afgelopen tien jaar kwamen steeds dezelfde sociale verschillen tussen lezers en niet-lezers naar voren, maar op een aantal punten zijn de verschillen wel vergroot. Vooral de leeftijdsverschillen zijn geprononceerder geworden. In alle meetjaren was er een verschil in aandeel lezers tussen ouderen en jongeren, maar het aandeel lezers onder 65-plussers bleef stabiel in de afgelopen tien jaar, terwijl dit onder alle andere leeftijdsgroepen daalde. Vooral de daling onder 20-34-jarigen in de laatste vijf jaar is opvallend. Ook zijn er opleidingsverschillen ontstaan: hoe hoger het opleidingsniveau, des te hoger het aandeel lezers.

In dit hoofdstuk is verder gekeken naar de sociale verschillen binnen de groep lezers, als het gaat om de hoeveelheid die gelezen wordt en de manier van lezen (van papier of scherm). Bij de leesomvang (hoeveel de lezers lezen) doen zich vooral verschillen naar leeftijd voor. Oudere lezers lezen over het algemeen meer uren in de week dan jongere. Naarmate er meer uren in de week gelezen worden, worden er ook meer verschillende tekstmedia gelezen.

Zoals uit hoofdstuk 3 bleek, domineert anno 2015 het lezen van papier nog, maar in dit hoofdstuk komt naar voren dat veel mensen voor lezen gebruik maken van zowel papier als scherm. Dit komt vooral door de leesactiviteiten die een scherm vereisen. Bij de traditionele tekstmedia gebruiken de meeste lezers nog alleen papier. Ook hier doen zich verschillen tussen bevolkingsgroepen voor. Jongeren, jongvolwassenen en hoogopgeleiden kiezen relatief vaak voor schermlezen, zonder dit nog met het lezen van papier te combineren. Als met name de jongere groepen deze leespatronen trouw blijven als zij ouder worden, dan krijgt papier het op de langere termijn moeilijk. Deze sociale verschillen liggen in lijn met de sociale verspreiding van (informatie)technologie. Het schermlezen blijkt dan ook verklaard te worden door de affiniteit met technologie en het bezit van digitale vaardigheden: hoe meer mensen (informatie)technologie omarmen in hun dagelijks leven en in

staat zijn hier vaardig mee om te gaan, des te groter is de kans dat zij (ook) van schermen lezen.

Noten

- 1 Hiermee komen bijna alle kenmerken van het leesgedrag uit hoofdstuk 2 (hoeveel, wat, hoe) aan bod. Een beschrijving van wie wanneer lezen blijft hier buiten beschouwing. In de timing van dagelijkse activiteiten (waaronder ook mediagebruik) zijn over het algemeen collectieve ritmes te ontdekken, die aan weinig verandering onderhevig zijn (zie Breedveld et al. 2006; Van den Broek 2012; Cloin 2013).
- 2 Daarmee is niet gezegd dat zij helemaal nooit lezen (wat in een informatiesamenleving als de onze nagenoeg onmogelijk is), alleen dat zij in de onderzoekswEEK geen van de hier onderscheiden leesactiviteiten hebben verricht.
- 3 De aandelen lezers uit figuur 4.1 en 4.2 kunnen door verschillen in de methode en meetmomenten van het TBO en Media:Tijd niet direct vergeleken worden. Zie hoofdstuk 1 voor een uitleg van deze data-bronnen.
- 4 Dit bevat ook het lezen dat naast andere activiteiten plaatsvond. In hoofdstuk 5 wordt dit multitasken bij lezen nader belicht.
- 5 Dit is gedaan op basis van een kwantielverdeling in drie delen.
- 6 Bij tijdschriften domineert papier het sterkst: 95% van de tijdschriftlezers leest alleen van papier, tegenover 75% van de boekenlezers en 73% van de krantenlezers. Het aandeel schermlezen is het hoogst bij boeken (18%), gevolgd door kranten (14%) en op afstand de tijdschriften (3%). Het aandeel dat zowel van papier als het scherm leest is het hoogst bij de kranten (13%), gevolgd door de boeken (7%) en tijdschriften (3%).
- 7 De antwoordopties, die corresponderen met de *adopter*-typen van Rogers (2003) – *innovators*, *early adopters*, *early majority*, *late majority* en *laggards* (zie Huysmans en De Haan 2010: 89-90) – zijn:
 - 1 Ik ben altijd een van de eersten die het uitprobeert.
 - 2 Ik wacht even af, maar gebruik nieuwe technologie / nieuwe producten eerder dan de meeste van mijn vrienden.
 - 3 Ik maak er gebruik van wanneer de meeste mensen die ik ken dat ook doen.
 - 4 Ik gebruik nieuwe technologie / nieuwe producten pas wanneer de meerderheid van mijn vrienden of collega's dat ook doet.
 - 5 Ik ben altijd een van de laatsten die het gaat gebruiken.
- 8 Deze indeling op basis van zelfinschatting komt redelijk overeen met een indeling op basis van een lijst met soorten internetgebruik. Dit geeft enige steun voor de robuustheid van de variabele (Huysmans en De Haan 2010: hoofdstuk 5 noot 5 en Bijlage A).
- 9 Respondenten gaven op een schaal van 1 (heel slecht) tot 5 (heel goed) aan hoe vaardig ze zichzelf vonden in het opzoeken van informatie via internet, het leren gebruiken van nieuwe technologieën, het onderhouden van sociale contacten via internet, en het online zetten (uploaden) van foto's, filmpjes, muziek, enzovoort. Deze vragen meten grofweg vier typen vaardigheden, achtereenvolgens informatievaardigheden, gebruiksvaardigheden, sociale vaardigheden en creatievaardigheden. Samen vormen ze een acceptabele overkoepelende schaal (gemiddelde score = 3,5; standaardafwijking = 0,97) voor digitale vaardigheden (Cronbachs alfa = 0,77).
- 10 Zelfinschatting hoeft niet overeen te komen met resultaten uit vaardigheidstests. Zo is al meerdere malen aangetoond dat mensen hun digitale vaardigheden overschatten (Van Deursen en Van Dijk 2010). Zie Mediawijzer.net (2017) en Kennisnet (2017) voor onderzoek dat laat zien dat jongeren minder digitaal vaardig zijn dan ze zelf denken.

5 Het onderbreken en combineren van lezen

5.1 Bevrijd van de lineariteit?

In het huidige tijdperk van mobiele media-apparaten als smartphones en tablets, en nieuwe vluchtige media-activiteiten als *instant messaging* en sociale media, zou het kunnen zijn dat ons lezen te lijden heeft onder herhaaldelijke onderbrekingen. Zijn we nog wel in staat om langere periodes aaneengesloten te lezen? Of prikkelt de hedendaagse onrust ons zenuwstelsel te veel? Er zijn zelfs aanwijzingen dat internetgebruik tot neurale aanpassingen kan leiden (Carr 2011). De aanpassing van ons zenuwstelsel aan veranderende omstandigheden is echter niet nieuw. Mediapsychologen en mediatheoretici houden zich al veel langer bezig met hoe media, als ‘extensions of man’ (McLuhan 1964), mensen en hun sociaal-culturele omgeving kunnen veranderen. Het is een traditie die zelfs teruggaat tot Plato, wiens leermeester Socrates zich zorgen maakte om de teloorgang van de orale cultuur – en daarmee het menselijk geheugen – door de opkomst van het schrift (Ong 2002: 78-79). Die vrees voor negatieve gevolgen was er ook bij de televisie (Postman 1985) en steekt in het (mobiele) internettijdperk opnieuw de kop op. Lukt het ons nog om een langere verhaallijn te volgen zonder dat we om de zoveel minuten naar onze smartphone reiken? Er is echter ook positieve waardering voor elektronische en digitale media. Volgens Carr (2011: 21) hebben nieuwe media zelfs iets bevrijdends:

Our isolated, fragmented selves, locked for centuries in the private reading of printed pages, were becoming whole again [...]

De lineariteit van het lezen van teksten zou doorbroken worden door hyperlinks en andere mediamogelijkheden; dit zou de (westerse) cultuur bevrijden van de overheersing van gedachten en zintuigen door de mechanisch gereproduceerde tekst (McLuhan 1964; Mersch 2006; Ong 2002).

In dit hoofdstuk beschrijven we of lezen van het scherm vaker samengaat met andere activiteiten en of men minder lang aaneengesloten leest van het scherm dan van papier. In voorgaande hoofdstukken hebben we de leestijd als een geheel gepresenteerd, in uren en minuten per week of per dag. Hier gaan we nader in op de verdeling van die tijd. Allereerst kijken we naar de aaneengesloten periodes dat er gelezen wordt (episodes). Iemand die een uur per dag leest, kan dat in één ruk doen of bijvoorbeeld verspreid over vier episodes van achtereenvolgens 10, 15, 30 en 5 minuten. Leidt het lezen van het scherm tot gemiddeld kortere episodes en leidt het, met andere woorden, tot meer onderbrekingen of versnippering van het lezen? Vervolgens bestuderen we het multitasken met lezen. Lezen kan alle aandacht krijgen, maar het kan ook gecombineerd worden met bijvoorbeeld het oppassen op kleine kinderen, het zijdelings volgen van een tv-programma of het luisteren naar muziek. Zo kunnen mensen meerdere activiteiten in een tijdsperiode ondernemen. Zijn er aanwijzingen dat lezen vaker gecombineerd wordt met andere activiteiten en gaat het lezen van het scherm vaker samen met iets anders dan het lezen van papier?

Combinaties en onderbrekingen van het lezen

Het combineren van mediagebruik met andere bezigheden of het gelijktijdige gebruik van meerdere media is iets van alle tijden, maar het onderzoek naar dit zogenoemde (media)multitasking of (*cognitive task switching*) (Foehr 2006; Rogers en Monsell 1995) is in de laatste jaren in zwang gekomen. Met de opkomst van nieuwe (mobiele) apparaten als de tablet en smartphone, die voor verschillende media op elke plek en op elk moment gebruikt kunnen worden, zijn de mogelijkheden voor het multitasken met media toegenomen. De steeds terugkerende vraag is dan in hoeverre het gelijktijdige gebruik van meerdere media (en/of meerdere typen schermen) de aandacht voor de verschillende media beïnvloedt. Zo wordt er bij onderzoek naar multitasking ook wel een verband gelegd met wat de *time crunch* of *time squeeze* wordt genoemd: de wens of noodzaak om activiteiten tegelijkertijd te verrichten wanneer de tijdsdruk toeneemt door de eisen die het dagelijks leven (betaald werk, huishouden, verzorging van kinderen en ouderen) nu eenmaal stelt in bepaalde fasen van het leven (Robinson en Godbey 1997; Rosa 2005; Schor 1992; Sullivan en Gershuny 2017).

Versnippering betreft het verrichten van activiteiten verdeeld over meerdere episodes van korte duur, in tegenstelling tot het uitvoeren van dezelfde bezigheid in één episode of enkele episodes van langere duur. In de literatuur wordt een verband gelegd tussen versnippering, het meer *tijdgebonden* zijn en bijgevolg een geringere mate van *tijdautonomie* – de mogelijkheid om zelf te kunnen bepalen wanneer je welke (vrijtijds)activiteiten kunt ondernemen (Benthaus-Apel 1995; Hochschild 1997; Michelson 2002). Die tijdautonomie is in de regel geringer bij een zwakkere positie op de arbeidsmarkt, waardoor werknemers aan vaste arbeidstijden en -taken gebonden zijn of juist op afroep beschikbaar moeten zijn. Minder autonomie kan ook samenhangen met de privésituatie, bijvoorbeeld de aanwezigheid van kleine kinderen in het gezin.

In relatie tot het lezen, een activiteit die een zekere mate van mentale concentratie vereist, hebben multitasking en versnippering een negatieve connotatie. De kwaliteit van de leeservaring kan achteruitgaan als het lezen gecombineerd wordt met andere dingen, of wanneer het lezen onderbroken moet worden omdat andere dingen om onmiddellijke aandacht vragen. Daardoor is de mate van concentratie waarschijnlijk lager, wat tot uitdrukking kan komen in lagere cognitieve en affectieve opbrengsten (zie hoofdstuk 1 en 7): men onthoudt minder van wat er gelezen is of begrijpt het minder goed (cognitief), en men slaagt er minder goed in om in het verhaal te komen en te blijven. Men kan er dus minder in opgaan en van genieten (affectief).

Bij afleiding en onderbreking spelen ook de fysieke kenmerken van de informatiedragers een rol. De vorm ervan kan leiden tot bepaalde structuren in de presentatie en het gebruik van de tekst. Dit wordt ook wel de *Zwang des Mediums* genoemd (Maletzke 1963). Zo wordt bij het lezen van websites de tekst onderaan het scherm vaak niet gezien, doordat velen alleen de op het scherm zichtbare tekst tot zich nemen en niet naar beneden scrollen. In reactie daarop zijn webredacties hun teksten bondiger gaan maken. Op termijn zou dit via gewenning bij weblezers kunnen leiden tot een hang naar zulke kortere teksten en een

afkeer van langere teksten. Verondersteld wordt dan ook dat tablets en smartphones (ook door de aandacht die andere media-activiteiten en binnenkomende berichten op het apparaat vragen), meer dan lezen van papier of van e-readers, uitnodigen tot het combineren met en onderbreken door andere taken, wat ten koste gaat van het tekstbegrip (Bakker 2013; Carr 2011). Experimentele studies hebben echter laten zien dat multitasken niet per se tot verstoring van het tekstbegrip hoeft te leiden. Het hangt er onder andere van af hoeveel cognitieve inspanning (*cognitive load*) de activiteit vraagt die mensen naast het lezen uitvoeren (Cho et al. 2015).

In dit hoofdstuk richten we ons op een drietal beschrijvende vragen. Ten eerste, hoe groot is de mate van combineren (multitasken) en onderbreken (versnippering over meerdere, korter durende episodes) tijdens het lezen en zijn hierin verschillen te ontwaren tussen 2013 en 2015? Ten tweede, vindt er meer multitasking en versnippering plaats bij lezen van het scherm dan bij lezen van papier? Tot slot, bij welke bevolkingsgroepen komt versnippering meer voor dan bij andere?¹

5.2 Combineren van het lezen

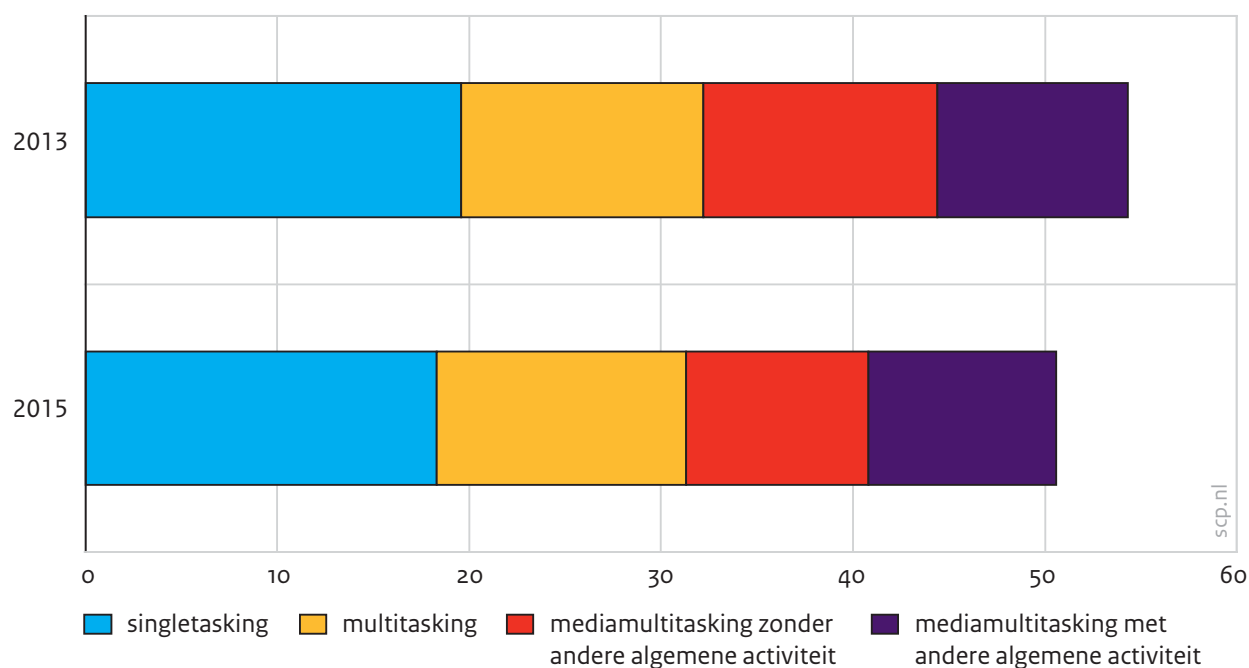
Singletasking, multitasking en mediamultitasking met lezen

In het Media:Tijd-dagboek is respondenten gevraagd maximaal drie media-activiteiten binnen eenzelfde tijdsinterval van tien minuten in te vullen en één algemene activiteit. Met deze gegevens kan in kaart worden gebracht welk deel van de respondenten op een dag leest met en zonder gelijktijdige andere (media)activiteiten. Lezen zonder combinatie met andere activiteiten noemen we singletasking. Lezen in combinatie met een algemene activiteit (zoals eten, reizen of werken) multitasking, en lezen in combinatie met een andere media-activiteit mediamultitasking. Bij de laatste categorie kan nog een onderscheid worden gemaakt tussen mediamultitasking zonder andere algemene activiteit (bv. wanneer er wordt gelezen en muziek geluisterd) en mediamultitasking met andere algemene activiteit (bv. wanneer het lezen en muziek luisteren plaatsvindt tijdens het eten).

In hoofdstuk 3 kwam naar voren dat er gemiddeld op een dag in 2015 50 minuten werd gelezen (in boeken, kranten, tijdschriften of huis-aan-huisbladen, of teletekst, nieuws-sites/-apps en andere online informatie). Een groot deel van deze tijd (18 minuten) vond het lezen plaats zonder gelijktijdige algemene activiteiten (singletasking). Met het lezen in combinatie met algemene activiteiten (multitasking) was 13 minuten gemoeid en het lezen gecombineerd met andere media-activiteiten (mediamultitasking) was goed voor bijna 20 minuten (figuur 5.1). In 2013 zijn deze verhoudingen nagenoeg gelijk.

Figuur 5.1

Tijdsbesteding aan lezen zonder^a en met^b gelijktijdige andere (media)activiteiten op een doorsneeddag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2013 en 2015 (in minuten)

a Singletasking.

b Multitasking en mediamultitasking.

Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

In figuur 5.1 gaat het om de gemiddelde tijd aan lezen met en zonder andere (media)activiteiten, berekend voor de lezers en niet-lezers samen. Tabel 5.1 laat zien welk deel van de deelnemers op deze verschillende manieren leest en hoeveel tijd zij daaraan besteden. Elk van de drie manieren kan in 2015 op ongeveer een kwart lezers rekenen en er doen zich hierin geen verschuivingen ten opzichte van 2013 voor. Degenen die lezen zonder andere activiteiten (singletasking) besteden hier gemiddeld op een dag ongeveer 1 uur en 10 minuten aan; lezen met andere algemene activiteiten (multitasking) is goed voor 52 minuten op een dag in 2015 (en 50 in 2013). Aan mediamultitasking besteden lezers bijna 1,5 uur.

Tabel 5.1

Aandeel lezers en hun tijdsbesteding aan lezen zonder^a en met^b gelijktijdige andere (media)activiteiten op een doorsneeddag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2013 en 2015 (in procenten en uren:minuten)

	2013		2015	
	aandeel lezers (%)	leestijd lezers	aandeel lezers (%)	leestijd lezers
singletasking	28	01:10	26	01:11
multitasking	25	00:50	25	00:52
mediamultitasking	25	01:28	23	01:24
zonder andere algemene activiteit	15	01:23	13	01:13
met andere algemene activiteit	14	01:08	13	01:12

a Singletasking.

b Multitasking en mediamultitasking.

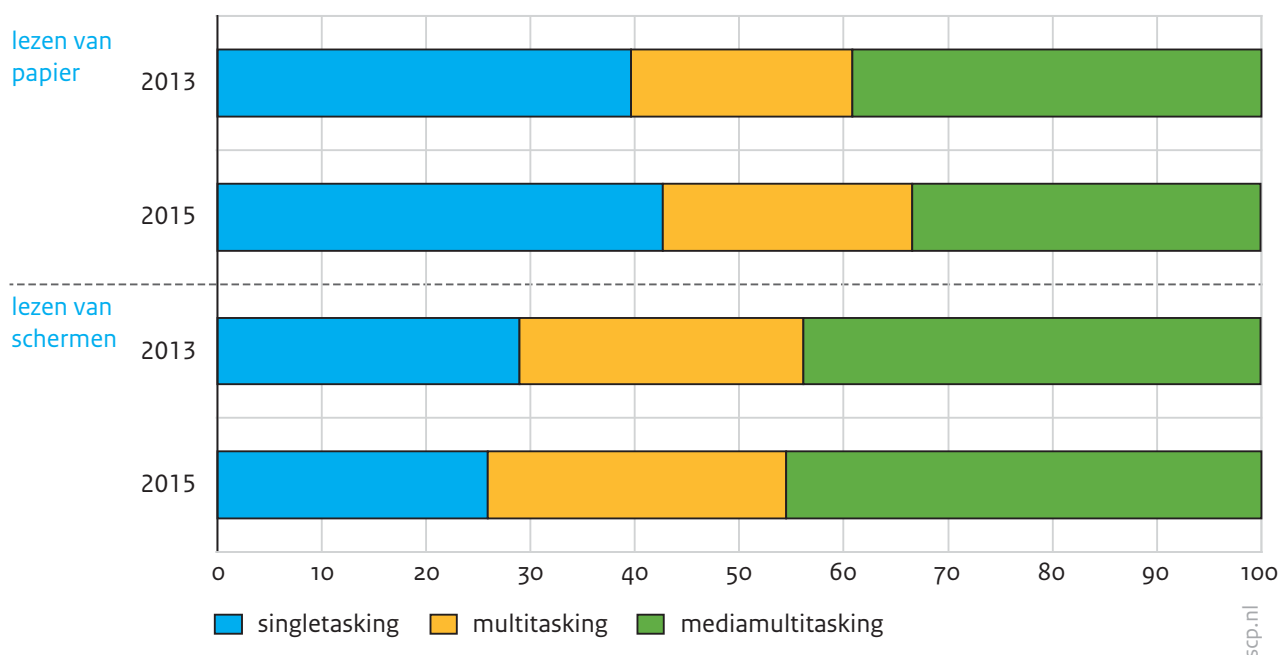
Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Verschillen in het combineren van lezen bij lezen van papier en lezen van het scherm

Welke verschillen in het combineren met andere (media)activiteiten treden op de voorgrond tussen het lezen van papier en het lezen van scherm? Het aandeel singletasking is het grootst bij papierlezen (figuur 5.2): vindt in 2015 bij papierlezers gedurende 43% van de leestijd geen gelijktijdige andere (media)activiteit plaats, bij schermlezers is dat 26% van de tijd. Multitasking vindt in ongeveer gelijke mate plaats bij lezen van papier (24%) en lezen van scherm (29%). In de mate van singletasking en multitasking bij papier- en schermlezen doen zich weinig veranderingen voor tussen 2013 en 2015. Het aandeel mediamultitasking is het grootst bij schermlezen: ongeveer 45% van de leestijd van het scherm vindt er gelijktijdig nog een (of meerdere) media-activiteit(en) plaats. Dit aandeel mediamultitasking ligt lager bij papierlezen, 39% in 2013 en 33% in 2015.

Figuur 5.2

Leestijd aan lezen zonder^a en met^b gelijktijdige andere (media)activiteiten van papier of scherm op een doorsnededag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2013 en 2015 (in procenten van de totale leestijd)

a Singletasking.

b Multitasking en mediamultitasking.

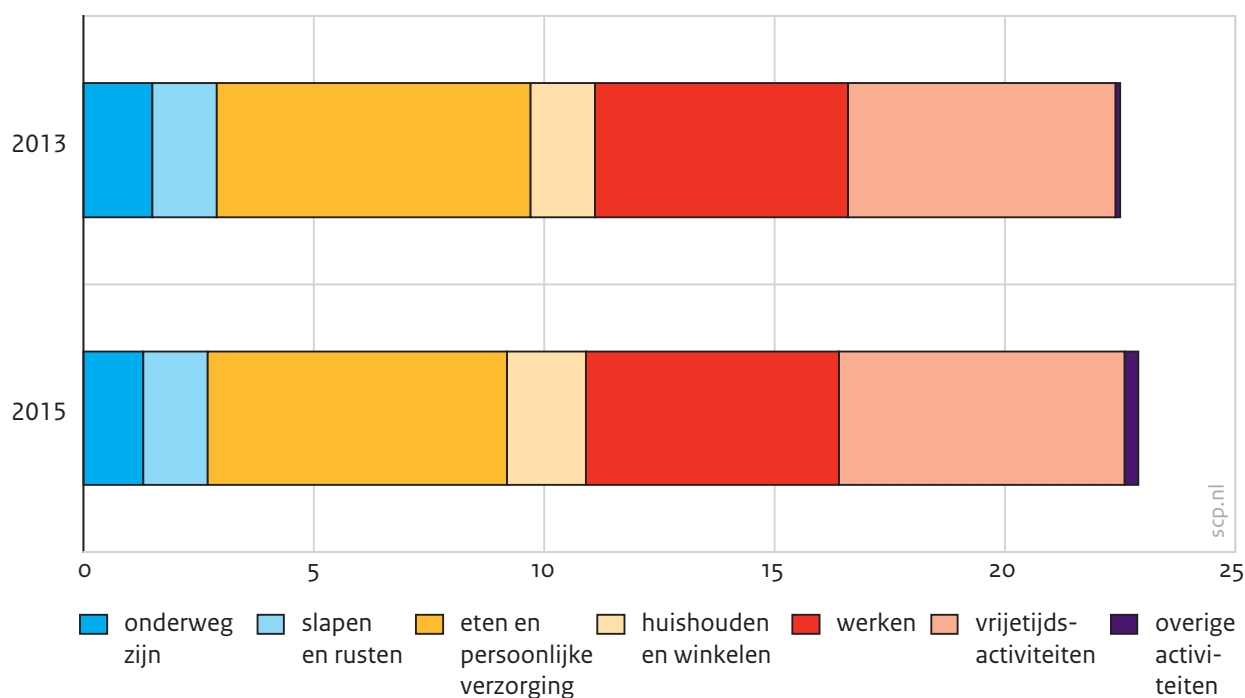
Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Met welke (media)activiteiten wordt het lezen gecombineerd?

Lezen kan met veel verschillende algemene activiteiten gecombineerd worden. In totaal wordt lezen gemiddeld door de bevolking 22 minuten op een dag gecombineerd met een algemene activiteit.² Lezen wordt vooral gedaan in combinatie met eten en persoonlijke verzorging (7 minuten in 2013 en 6 minuten in 2015), vrijetijdsactiviteiten (6 minuten in 2013 en 2015) en werken (6 minuten in 2013 en 5 minuten in 2015), zie figuur 5.3.

Figuur 5.3

Tijdsbesteding aan lezen met^a gelijktijdige andere activiteiten op een doorsneeddag, bevolking van 13 jaar en ouder, naar typen algemene activiteiten, 2013 en 2015 (in minuten)

a Multitasking.

Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Onder de vrijetijdsactiviteiten valt een breed scala aan bezigheden, zoals ontspannen en luieren, bezoekjes, uitstapjes, uitgaan, sporten, cursussen en hobby's, culturele activiteiten, kerkbezoek, en overige. De andere algemene activiteiten (onderweg zijn, slapen en rusten, huishouden en winkelen) worden allemaal rond de 1 minuut gecombineerd met lezen.

De verschillen tussen 2013 en 2015 in het combineren met algemene activiteiten zijn te verwaarlozen. De plaats van deze activiteiten in dagelijkse routines is zeer constant en het hoeft dan ook niet te verbazen dat er weinig verandering is in de combinatie met lezen, wat ook gekenmerkt wordt door vrij vaste routines (zie hoofdstuk 3). Dat zou anders kunnen zijn bij het mediamultitasking, omdat de opmars van nieuwe media tot tal van nieuwe combinatiemogelijkheden heeft geleid. Dit is echter niet terug te zien in de mediacombinaties die populair zijn bij lezen. Aan kop gaat, in beide meetjaren, lezen en luisteren, gevolgd door lezen en kijken, en lezen en communiceren (tabel 5.2). Overige mediacombinaties met lezen konden op minder dan 1 minuut op een dag rekenen.

Tabel 5.2

Tijdsbesteding aan lezen met andere media-activiteiten op een doorsneedag, bevolking van 13 jaar en ouder, 2013 en 2015 (in minuten)

	2013	2015
lezen en luisteren	11	9
lezen en kijken	4	3
lezen en communiceren	1	1

Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Multitasking en opgaan in het lezen

Tot nu toe is aangenomen dat lezers die singletasken zich beter concentreren op teksten dan lezers die naast het lezen nog een andere activiteit uitvoeren. Tot op zekere hoogte kunnen we dit met onze gegevens nagaan, aangezien we respondenten vragen hebben gesteld over hun leeservaring. Weliswaar is het niet mogelijk om met dit type onderzoek directe effecten van het leesgedrag op de leeservaring aan te tonen, maar wel kan er gekeken worden naar het verband tussen verschillende manieren van lezen en algemene leeservaring. In de vragenlijst bij het Media:Tijd-onderzoek is hiertoe in 2015 gevraagd naar de mate waarin mensen normaal gesproken opgaan in het lezen. Hun werd gevraagd op een aantal uitspraken te reageren (antwoordcategorieën van 'helemaal mee oneens' tot 'helemaal mee eens'). De uitspraken luiden:

Ik vergeet alles om mij heen als ik

- een boek lees;
- een dagblad/krant lees;
- een tijdschrift/magazine lees.

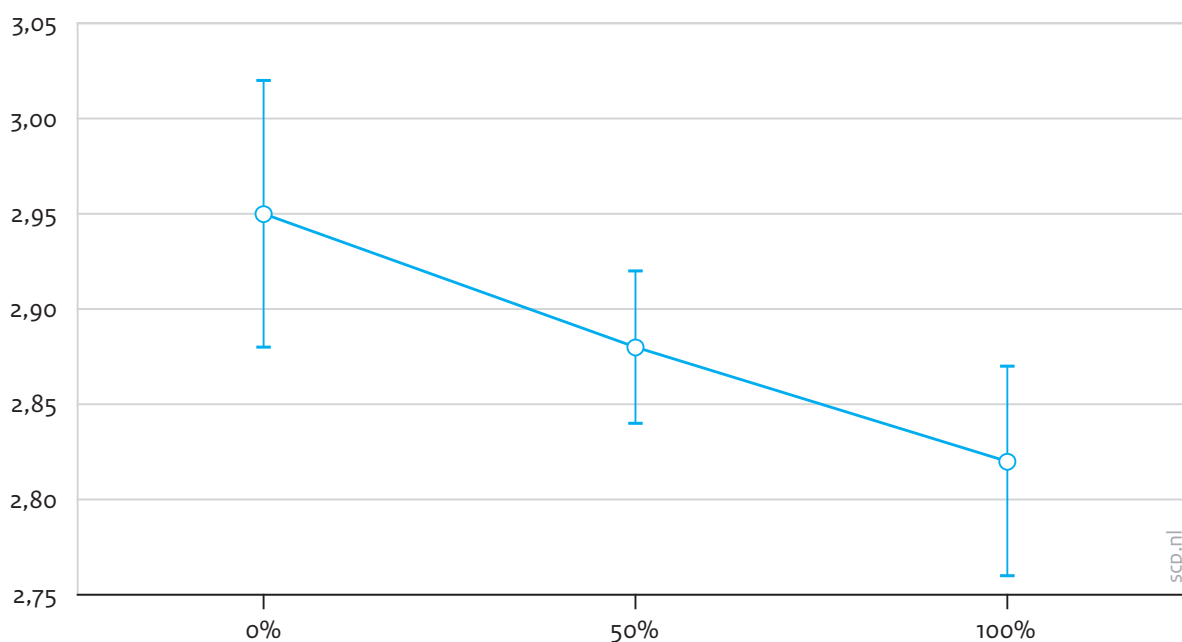
Met behulp van deze vragen kan nagegaan worden of de mate waarin mensen het lezen combineren met andere (algemene of media)activiteiten verband houdt met de mate waarin ze over het algemeen opgaan in hetgeen ze lezen.

Om de relatie van multitaskend lezen en het opgaan in het lezen te onderzoeken is een gemiddelde score berekend voor de mate waarin mensen alles om zich heen vergeten als ze boeken, kranten of tijdschriften lezen (Cronbachs alfa = 0,75, gemiddelde score = 2,8). Ook is een proportiescore berekend van het deel van de totale leestijd waarin mensen het lezen (van traditionele tekstmedia) combineren met andere activiteiten. Vervolgens is een multivariate regressieanalyse uitgevoerd met de mate van opgaan in het lezen als uitkomstvariabele, en als voorspellers de achtergrondkenmerken sekse, leeftijd, opleiding en de totale tijd besteed aan lezen in een week en de proportiescore van multitasking bij het lezen. Uit deze analyse bleek geen relatie tussen de achtergrondkenmerken en de mate van opgaan in het lezen. Wel was er een positieve relatie tussen de totale leestijd en het opgaan in het lezen: hoe meer men leest in een week, hoe meer men alles om zich heen vergeet bij het lezen. Daarbovenop vinden we een negatieve samenhang tussen de mate

van multitasking bij het lezen en het opgaan in het lezen: hoe meer mensen lezen combineren met andere (algemene of media)activiteiten, hoe minder ze opgaan in hetgeen ze lezen (figuur 5.4).

Figuur 5.4

De mate van opgaan in lezen van traditionele tekstmedia,^a naar aandeel multitasken bij het lezen van traditionele tekstmedia,^b bij gelijk (geobserveerd) niveau van sekse, leeftijd, opleidingsniveau en totale leestijd, bevolking van 13 jaar en ouder, 2015 (vijfpuntsschaal)

a Ongewogen gemiddelden; 1 = helemaal niet, 5 = heel erg.

b 0% = geen multitasking bij het lezen, 100% = alleen maar multitasking bij het lezen.

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

5.3 Versnippering van het lezen

Leesepisodes vergeleken: 2013 versus 2015 en papier versus scherm

Om de versnippering van het leesgedrag in kaart te brengen, gaan we uit van de lezers op een doorsneedag (in 2015 betrof dat 55% van de respondenten). In hoofdstuk 3 kwam naar voren dat zij dagelijks gemiddeld 1,5 uur lezend doorbrengen. De vraag die nu aan de orde is, gaat over de indeling van die 1,5 uur. Hoeveel periodes van onafgebroken lezen (leesepisodes) passen in deze tijdsspanne en hoe lang duren deze gemiddeld? Uit tabel 5.3 blijkt dat niet alleen de totale leestijd stabiel is, maar dat ook het aantal episodes en de gemiddelde duur ervan tussen 2013 en 2015 niet veranderde. Het gaat om 1,9 episodes met een gemiddelde duur van ruim 45 minuten.

Een tweede vergelijking die gemaakt kan worden, is die tussen episodes van papierlezen en schermlezen. Vanwege de mogelijke afleiding bij het lezen van het scherm, en dan met name de tablet en de smartphone, verwachtten we hier minder en kortere leesepisodes dan bij het lezen van papier en/of e-reader. De redenatie is dat langere periodes van lezen

worden gekenmerkt door minder onderbrekingen en zij daarmee een indicatie kunnen zijn van geconcentreerd lezen, terwijl kortere leesmomenten op een kortere concentratieboog kunnen wijzen. Een alternatieve uitleg van de leesepisodes is echter ook mogelijk, namelijk dat afleiding leidt tot langere leesepisodes, omdat je voor dezelfde hoeveelheid tekst meer tijd nodig hebt.

Tabel 5.3

Aantal leesepisodes en duur van de episodes van traditionele tekstmedia en hedendaagse tekstmedia op een doorsneedag, lezende bevolking van 13 jaar en ouder, naar dragers en parallelle activiteiten, 2013 en 2015 (in aantallen en uren:minuten)

	aantal episodes		duur episodes		duur totaal		(n) (totaal aantal episodes)	
	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015
alle dagen met leesepisodes	1,9	1,9	00:48	00:47	01:32	01:31	(11.311)	(11.512)
lezen van papier	1,7	1,7	00:48	00:47	01:21	01:18	(8.596)	(8.115)
lezen van schermen	1,5	1,6 ^a	00:46	00:47	01:07	01:14	(5.080)	(5.570)
e-reader	1,3	1,2	01:17	00:57 ^a	01:40	01:10 ^a	(381)	(495)
tablet	1,3	1,3	00:41	00:44	00:54	00:57	(1.129)	(1.394)
smartphone	1,4	1,5	00:28	00:27	00:38	00:40	(842)	(1.680)
overige	1,3	1,4	00:49	00:59 ^a	01:05	01:21 ^a	(3.249)	(2.809)
zonder parallelle activiteiten	1,6	1,5	00:46	00:48	01:11	01:12	(5.501)	(5.403)
met parallelle activiteiten	1,6	1,6	00:49	00:47	01:17	01:17	(8.324)	(8.559)

a Significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van 2013.

Leeswijzer: Eenheden waarvoor cijfers per regel zijn berekend, zijn dagboekdagen waarin minimaal een betreffende episode plaatsvond. Op sommige dagboekdagen vonden meerdere vormen plaats (bv. leesepisode(s) zonder én leesepisode(s) met parallelle activiteiten); deze dagen komen dan in beide betreffende rijen voor. Hierom tellen de uitsplitsingen niet op tot het generaal totaal (alle dagen met leesepisodes)

Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

In 2015 werden 1,6 episodes van scherm gelezen en 1,7 van papier, en gemiddeld duurden die episodes ook nog eens precies even lang (tabel 5.3). Wel blijkt dat op smartphones, die potentieel de meeste afleiding bieden, relatief veel episodes gelezen worden en dat die episodes ook nog eens korter lijken te duren. Dit zou ook geïnterpreteerd kunnen worden vanuit de gedachte dat het kleinere scherm minder uitnodigt tot het lezen van langere teksten. In dat geval zou de kortere duur van de episode minder zeggen over de concentratieboog en meer over het soort tekst dat op bepaalde dragers wordt gelezen en dan met name over de lengte ervan.

Tot slot kunnen we op basis van tabel 5.3 constateren dat het aantal en de duur van de leesepisodes niet erg verschillen tussen lezen met en zonder parallelle activiteiten. Het lijkt

er dus niet op dat lezers die tevens bijvoorbeeld op de kinderen passen of naar muziek luisteren, minder lang de aandacht erbij kunnen houden.

Episodes van verschillende soorten lezen vergeleken

In dit deel gaan we dieper in op versnippering bij verschillende soorten lezen. We gebruiken daarbij alleen de gegevens uit 2015, aangezien er uit tabel 5.3 nauwelijks verschillen naar voren komen tussen 2013 en 2015. We hebben vier categorieën van lezen samengesteld:

- 1 boeken lezen (zowel van papier als van scherm);
- 2 traditionele tekstmedia lezen: boeken (zie 1), alsmede kranten, tijdschriften, huis-aan-huisbladen en overige (zowel van papier als van scherm);
- 3 traditionele tekstmedia (zie 2) en hedendaagse tekstmedia lezen: teletekst, nieuws-sites/-apps en specifieke informatie via internet;
- 4 traditionele tekstmedia en hedendaagse tekstmedia lezen (zie 3) en communicatie-/ sociale media en overige computer- of webgebaseerde activiteiten:³ instant-messaging-apps en sms, e-mail, sociale media, blogs en internetforums, online en offline games, online winkelen, online geldzaken regelen en overig bezoek aan websites/apps.

In tabel 5.3 bespraken we categorie 3. Deze categorie vergelijken we ten eerste met het lezen van boeken (categorie 1), waarbij de digitale tekst zeer sterk op die van papier lijkt, en vervolgens met de traditionele tekstmedia (categorie 2), waarvan eveneens de digitale en papieren vorm grotendeels overeenstemmen. Ten slotte vergelijken we ook nog met categorie 4: de veel bredere groep waaraan teksten van communicatie- en sociale media zijn toegevoegd, zie tabel 5.4. Deze laatste vergelijking maken we hier vanuit de verwachting dat deze media korter duren en makkelijker gecombineerd kunnen worden, waardoor verschillen in versnippering juist bij deze media optimaal zichtbaar zijn.

Tabel 5.4

Aantal leesepisodes en duur van de episodes van verschillende vormen van lezen op een doorneedag, lezende bevolking van 13 jaar en ouder, naar dragers en parallele activiteiten, 2015 (in aantallen en uren:minuten)

	traditionele tekstmedia en hedendaagse tekstmedia		boeken		traditionele tekstmedia		traditionele tekstmedia, hedendaagse tekstmedia en communicatiemedi	
	aantal	duur	aantal	duur	aantal	duur	aantal	duur
alle dagen met leesepisodes	1,9	00:47	1,4	00:58	1,7	00:47	2,9	00:53
lezen van papier	1,7	00:47	1,4	00:58	1,7	00:47	1,6	00:47
lezen van schermen	1,6 ^a	00:47	1,3 ^a	00:58	1,3 ^a	00:47	2,6 ^a	00:55 ^a
e-reader	1,2	00:57	1,2	00:57	1,2	00:56	1,3	00:57
tablet	1,3	00:44 ^b	1,2	00:57	1,3	00:44 ^b	1,7 ^b	00:47 ^b
smartphone	1,5	00:27 ^b	1,4	01:01	1,3	00:32 ^b	2,3 ^b	00:40 ^b
overige	1,4	00:59	1,3	01:32	1,2	00:53	1,8 ^b	01:14 ^b
zonder parallele activiteiten	1,5	00:48	1,3	00:57	1,4	00:50	1,8	00:53
met parallele activiteiten	1,6 ^c	00:47	1,2	01:01	1,4	00:46	2,5 ^c	00:53 ^c

a Significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van lezen van papier, ongewogen gemiddelden.

b Significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van e-reader, ongewogen gemiddelden.

c Significant verschil ($p < 0,01$) ten opzichte van zonder parallele activiteiten, ongewogen gemiddelden.

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Boeken

De tijd die Nederlanders op een doorsneedag in 2015 in boeken lezen, was verdeeld over gemiddeld 1,4 episodes (tabel 5.4), een stuk minder dan de 1,9 episodes die naar voren kwamen bij het totaal van traditionele en hedendaagse tekstmedia. Eenmaal met een boek in de hand, werd er gemiddeld wel langer gelezen: de episodes duren gemiddeld 58 minuten (vgl. met de 47 minuten bij de traditionele en hedendaagse tekstmedia). Een boek houdt de aandacht dus vrij lang vast, maar eenmaal neergelegd, wordt het die dag ook minder vaak weer opgepakt.

Anders dan verwacht worden er van scherm niet meer korte episodes in boeken gelezen dan van papier. Lezers van gedrukte boeken besteden er 1,4 episodes aan en schermlezers 1,3, maar met 58 minuten is de gemiddelde duur van de episodes voor scherm en papier gelijk. De verwachting dat schermlezers eerder afgeleid worden dan papierlezers komt dus niet uit.

De schermepisodes zijn verder uitgesplitst naar het soort scherm waarvan een boek werd gelezen. De e-reader werd daarvoor het vaakst gebruikt, gevolgd door de tablet. Incidenteel werden boeken ook gelezen van de smartphone en overige schermen (bv. pc of laptop). Opmerkelijk genoeg is bij de smartphone de gemiddelde duur van de episodes gelijk aan die van de e-reader en de tablet. Zelfs lezen op een apparaat dat voor veel afleiding kan zorgen, hoeft de concentratie bij het lezen van boeken dus niet te verstoren. Daarbij dient wel aangetekend te worden dat het aantal boeklezers van de smartphone gering is en we hier te maken hebben met een zeer selecte groep, die waarschijnlijk anders is samengesteld dan de groep lezers van papier. Dat verschil in samenstelling speelt mogelijk ook bij de vergelijking tussen boek lezen van papier en van het scherm. Het is niet uitgesloten dat de samenstelling van de groepen de invloed van het medium compenseert.

De verwachtingen over het lezen zonder en met parallelle activiteiten komen evenmin uit voor het boeken lezen. De diagnoses uit de literatuur volgend, hadden we voor het (verondersteld meer geconcentreerd) lezen zonder parallelle activiteiten een lager aantal, maar langere episodes verwacht dan voor het lezen met parallelle activiteiten (multitasken), maar er is geen verschil. De episodes zonder parallelle activiteiten duren ook niet significant korter dan de boekenleesepisodes die met andere activiteiten worden gecombineerd.

Traditionele tekstmedia

Gemiddeld op een doorsneedag rapporteren lezende Nederlanders van 13 jaar en ouder 1,7 leesepisodes van traditionele tekstmedia (de media die traditioneel op papier verschijnen, maar inmiddels ook een digitale variant hebben). Tussen lezen van papier en lezen van scherm zien we een duidelijk verschil. Op dagen met ten minste een papierleesepisode is het aantal episodes groter dan bij dagen met op z'n minst een schermleesepisode (1,7 om 1,3 episodes). Echter, de lengte van de episodes is gelijk en daarmee komt de verwachting dat schermlezen vluchtiger is dan papierlezen, wat zich zou uiten in een groter aantal kortere episodes, voor de traditionele tekstmedia niet uit.

Leesepisodes zijn op de smartphone, zoals verwacht, van kortere duur. In 2015 waren ook de episodes bij het lezen van een tablet duidelijk korter dan die bij het lezen van een e-reader. De uitsplitsing naar parallelle en niet-parallelle activiteiten laat een niet-significant kortere episodeduur zien van lezen met parallelle activiteiten.

Traditionele tekstmedia, hedendaagse tekstmedia, communicatie-/sociale media en overige computer- of webgebaseerde activiteiten

Als laatste van de vier categorieën tekstmedia voegen we hier ten slotte de media toe die minder dan de eerdere puur in het teken van tekst en lezen staan. Het gaat om activiteiten die maar een deel van de tijd te maken hebben met lezen in technische zin (het decoderen van tekstuele informatie) en betreft instant messaging, sms'en, e-mail, sociale media, blogs en internetforums, online winkelen, enzovoort. Zouden we deze activiteiten niet meenemen, dan zou een deel van het hedendaagse lezen buiten beschouwing blijven. Juist hier is een vergelijking interessant en relevant, omdat het aannemelijk is dat met name het gebruiken van de communicatiemedia van korte duur is en veel afleiding voor het lezen kan brengen.

Het betrekken van deze activiteiten brengt verschillen aan het licht die deels de eerder in dit hoofdstuk uitgesproken verwachtingen doen uitkomen. Bij de dagen met scherm-episodes is zowel het aantal als de duur ervan groter dan bij de papierepisodes. De langere duur kan vooral worden toegeschreven aan de overige schermen, zoals pc en laptop. De gemiddelde duur van het smartphonegebruik ligt weliswaar onder het gemiddelde, maar is hoger dan in de categorie met uitsluitend de traditionele tekstmedia. Meer episodes klopt met de verwachting dat nieuwe media-activiteiten vaak en tussendoor plaatsvinden, maar de relatief lange duur van de gemiddelde episode strookt niet met de verwachting van kortstondige media-activiteiten. Vooralsnog vinden we geen aanwijzingen voor een vervluchting van het lezen door de opkomst van digitale informatiedragers. Het aantal episodes met parallelle activiteiten is nu duidelijk groter dan het aantal zonder. Toch duren episodes met en zonder parallelle activiteiten ongeveer even lang.

Versnippering in het lezen naar persoonskenmerken

In het voorgaande is al gesuggereerd dat het aantal en de duur van de leesepisodes beïnvloed kunnen zijn door de samenstelling van de groepen lezers. Daarom gaan we hier nader in op de vraag of er in 2015 verschillen in het lezen bestaan tussen bevolkingsgroepen en, zo ja, welke. We beantwoorden deze vraag net als in de voorgaande hoofdstukken voor de categorie traditionele en hedendaagse tekstmedia (categorie 3 van de eerdere opsomming).

Op een dag dat gelezen wordt, besteden lezende mannen wat meer tijd aan lezen dan lezende vrouwen (1 uur en 37 minuten versus 1 uur en 24 minuten). Zowel het aantal episodes als de duur van een gemiddelde episode ligt bij lezende mannen hoger (tabel 5.5). Het aantal leesepisodes van lezende tieners is lager dan dat van de lezende 65-plussers. De gemiddelde duur ervan (en daarmee de totale duur van het lezen) doet echter niet onder voor die van andere leeftijdsgroepen. Integendeel, als tieners eenmaal lezen, dan

duurt een episode gemiddeld langer dan bij 35-49-jarigen. De interpretatie hiervan is lastig. Mogelijk zijn tieners langer geboeid door specifieke informatie die met hun levensfase verband houdt. Het is echter ook mogelijk dat zij over minder leesvaardigheden beschikken, waardoor het lezen langer duurt, of dat afleiding juist zorgt voor langere leesduur. Ook bij de scholieren en studenten registreren we minder leesepisodes en een langere gemiddelde episodeduur. Hoogopgeleide lezers steken lichtjes boven de laagopgeleiden uit in aantal episodes. Waar drukte heerst, zoals bij mensen met betaald werk en bij leden van meerpersoonshuishoudens, is de totale leesduur wat korter, evenals de duur van de episodes. In hoofdstuk 6 gaan we dieper in op de rol van tijdsdruk bij het lezen.

De achtergrondkenmerken in tabel 5.5 hangen onderling met elkaar samen. Om de netto-impact van ieder kenmerk te tonen is een multivariate analyse uitgevoerd, waarbij wordt gecontroleerd voor doorkruisende invloeden van de overige kenmerken in de tabel. Uit deze analyse blijkt dat vrouwen minder episodes lezen dan mannen, dat middelbaar en hoogopgeleiden meer episodes lezen dan laagopgeleiden, ook dat mensen zonder betaald werk meer episodes registreren dan mensen met betaald werk, dat schoolgaanden/studenten minder episodes hebben dan betaald werkenden, en dat lezers in huishoudens met drie of meer personen minder episodes hebben dan lezers in eenpersoonshuishoudens. Het effect van leeftijd en inkomen is na deze controle niet meer significant. Bij de duur van de episodes blijft alleen de invloed van sekse overeind: vrouwen lezen kortere episodes dan mannen.

Tabel 5.5

Aantal leesepisodes en duur van de episodes van traditionele tekstmedia en hedendaagse tekstmedia op een doorsneedag, lezende bevolking van 13 jaar en ouder, naar enkele achtergrondkenmerken, 2015 (in aantallen en uren:minuten)

	aantal episodes	duur episodes	duur totaal
totaal	1,9	00:47	01:31
mannen (ref.)	2,0	00:49	01:37
vrouwen	1,9*	00:45**	01:24**
13-19 jaar (ref.)	1,7	00:52	01:26
20-34 jaar	1,9	00:44	01:24
35-49 jaar	1,9	00:40*	01:14
50-64 jaar	1,9*	00:49	01:34
≥ 65 jaar	2,0**	00:52	01:46
laagopgeleid (ref.)	1,8	00:50	01:29
middelbaar opgeleid	1,9	00:46	01:27
hoogopgeleid	2,1**	00:46	01:36
betaald werk (ref.)	1,9	00:42	01:20
geen betaald werk	2,0**	00:51**	01:43**
school/studerend	1,6**	01:00*	01:34
eenpersoonshuishouden (ref.)	2,0	00:49	01:38
tweepersoonshuishouden	2,0	00:50	01:39
meerpersoonshuishouden	1,8**	00:41**	01:16**
laag huishoudensinkomen (ref.)	1,9	00:50	01:33
gemiddeld huishoudensinkomen	1,9	00:46	01:27
hoog huishoudensinkomen	2,0*	00:45	01:30

ref. Referentiegroep.

* Verschil ten opzichte van de referentiegroep in 2015 significant ($p < 0,05$), bivariate toetsing.

** Verschil ten opzichte van de referentiegroep in 2015 significant ($p < 0,01$), bivariate toetsing.

Bron: NLO/NOM/SCP/SKO (Media:Tijd'13); NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

5.4 Samenvatting en conclusie

Onder druk van de toenemende dynamiek van het hedendaagse leven en de domesticatie van nieuwe media verwachtten we dat het lezen vaker gecombineerd zou gaan worden met andere activiteiten (multitasking) en dat er meer leesepisodes van kortere duur zouden zijn (versnippering).

Echter, voor een toename in het combineren van lezen met andere activiteiten vonden we tussen 2013 en 2015 geen aanwijzing. Het is dus niet zo dat mensen meer zijn gaan multitasken met lezen, waardoor zij makkelijker afgeleid worden bij het lezen. Ook de set algemene en media-activiteiten waarmee het lezen gecombineerd wordt, veranderde niet tussen 2013 en 2015. Lezen komt het meest voor tijdens het eten of de persoonlijke verzorging, en luisteren is nog steeds de meest voorkomende media-activiteit om het lezen mee te combineren. Een tijdsspanne van twee jaar is misschien te kort om die veranderingen goed in beeld te krijgen. Wel vonden we eerste aanwijzingen dat multitasken de leeservaring in de weg kan staan. Mensen die in de week meer multitasken met lezen, scoren lager op een schaal die de mate meet waarin mensen opgaan in het lezen, dat wil zeggen, alles om zich heen vergeten als ze lezen.

De analyses van leesepisodes geven daarnaast ook weinig aanleiding om te concluderen dat er sprake is van vervluchting van het lezen. Als dat wel had plaatsgevonden, zouden we een groei van het aantal leesepisodes hebben moeten vinden en, daarmee gepaard gaande, een teruggang in de gemiddelde duur van een leesepisode. Deze ontwikkeling hebben we echter niet aangetroffen. Anders dan tijdbeelden van grote dynamiek suggereren, lijkt er bij het lezen dus sprake van een sterke stabiliteit. Het definitief afwijzen van de hypothese van vervluchting op basis van dagboekgegevens zou echter te stellig zijn. Het is mogelijk dat mensen de kortere episodes eenvoudigweg minder goed rapporteren.

Een tweede vraag betrof het verschil in de mate van multitasking of versnippering. Is dit groter bij schermlezen dan bij lezen van papier? Singletasking komt relatief vaak voor bij papierlezen, terwijl mediamultitasking juist vaker voorkomt bij het lezen van het scherm. Deze verhoudingen zijn tussen 2013 en 2015 niet veranderd. Bij een constante duur van leestijd van scherm en papier kan dan ook niet geconcludeerd worden dat de opkomst van nieuwe media leidt tot het vaker combineren van lezen met andere activiteiten. Verder signaleren we bij smartphones en (in mindere mate) tablets meer en kortere leesepisodes dan bij papier en e-readers. Ook hier veranderde er tussen 2013 en 2015 weinig.

Ten derde kan geconcludeerd worden dat onder de lezers de verschillen tussen de bevolkingsgroepen in aantal en duur van de leesepisodes gedurende een etmaal gering zijn. Bij tieners ligt het aantal leesepisodes wat lager dan bij de overige leeftijdsgroepen, maar in de duur van de gemiddelde leesepisode doen zij geenszins voor hen onder. Mannen lezen wat langer dan vrouwen. Druk bezette Nederlanders (werkenden en leden van meerpersoonshuishoudens) kennen een wat kortere totale leesduur, evenals een kortere

episodeduur. Dit is een aanwijzing dat tijdsdruk een rol speelt bij de omvang van het leesgedrag. Daar gaat hoofdstuk 6 dieper op in.

In twee jaar veranderde er weinig aan de mate van combineren en onderbreken van het lezen. Zoals al vaker is vastgesteld (o.a. Huysmans et al. 2004), vinden veranderingen in mediagebruik eerder geleidelijk dan abrupt plaats.

Noten

- 1 Beschrijving naar achtergrondkenmerken doen we niet bij multitasking, vanuit het idee dat afleiding door multitasking sowieso leidt tot versnippering. We staan hier evenmin uitgebreid stil bij de gevolgen van het combineren en onderbreken van het lezen voor de cognitieve en affectieve verwerking van de tekstuele informatie. Wel kijken we of multitasking samenhangt met de mate waarin men opgaat in het lezen.
- 2 Zie figuur 5.1: de 22 minuten zijn de som van multitasking (13 minuten) en mediamultitasking met andere algemene activiteit (9 minuten).
- 3 In deze groep activiteiten is het niet in alle gevallen zeker dat er gelezen wordt, maar is het wel waarschijnlijk dat een deel van de tijd leestijd is. Zo domineert in online games doorgaans het visuele element, maar moet er tijdens het spelen regelmatig ook tekstuele informatie worden verwerkt.

6 Lezen en tijdsdruk

6.1 Lezen onder druk

Lezen staat onder druk. Er is tijd en rust voor nodig om geconcentreerd te kunnen lezen. De benodigde tijd kent vele concurrenten, zowel verplichtingen die werk, huishouden en zorg met zich meebrengen, als het groeiende aantal alternatieven om de vrije tijd te besteden. Zeker ouders die in de drukke levensfase verschillende taken combineren, houden weinig vrij beschikbare tijd over (Cloïn 2013; Roeters 2017), en meer tijd besteed aan verplichtingen leidt tot een kortere leestijd (Kraaykamp 1993). In de afgelopen decennia is tevens het aantal mogelijkheden om de vrije tijd te besteden toegenomen en dat geldt zowel voor de media-activiteiten als voor de uithuizige vrijetijdsbesteding (Van den Broek en De Haan 2000; Sonck en De Haan 2015). Bovendien geldt een veelzijdige en intensieve vrijetijdsbesteding als een indicatie van een geslaagd leven (Gershuny 2005).

Meer tijdsdruk door verplichtingen en meer verleiding van alternatieven in de vrije tijd levert minder ruimte voor leestijd op. Met deze druk op de leestijd kan ook gevreesd worden voor het realiseren van de breed gewaardeerde opbrengsten van het lezen. Niet alleen leidt meer en beter lezen tot betere schoolprestaties en betere kansen op de arbeidsmarkt (Notten et al. 2008), het versterkt ook de persoonlijke ontwikkeling (meer empathisch vermogen) (Kidd en Castano 2013, 2017; Mar et al. 2009).

Als er minder wordt gelezen heeft dat dus negatieve gevolgen. Dit is aanleiding om de factoren die het lezen onder druk zetten nader te onderzoeken. In dit hoofdstuk beschrijven we eerst welke algemene en media-activiteiten de vier groepen uit hoofdstuk 4 (niet-lezers, lichte lezers, medium lezers en fervente lezers) naast hun leestijd ontplooiën. Hiermee kan inzicht geboden worden in de activiteiten die lezen potentieel aanmoedigen of in activiteiten die mensen verkiezen boven lezen of die lezen in de weg kunnen staan. Besteden niet-lezers hun tijd vooral aan andere media-activiteiten of zijn zij over het algemeen minder met media bezig?

In aanvulling op deze beschrijvende analyses maken we gebruik van multivariate analyse om beter zicht te krijgen op de kenmerken die de leestijd bevorderen dan wel afremmen. Deze analyse werpt ook enig licht op de relatieve kracht van de verschillende beïnvloedende factoren. We beschrijven eerst de invloed van de persoonskenmerken geslacht, leeftijd, opleiding, gezinssituatie, arbeidsmarktpositie en huishoudensinkomen. Vervolgens voegen we kenmerken van de tijdsdruk aan de analyse toe.

In het verleden is bij de invloed van tijdsdruk regelmatig onderscheid gemaakt tussen de objectieve en subjectieve tijdsdruk (Gershuny 2000; Hofland 1955; Mommaas 2004). De objectieve tijdsdruk kan afgemeten worden aan de hoeveelheid tijd die gemoeid is met verplichtingen (werken en leren), met huishouden en zorgen (voor kinderen en voor anderen) en met slapen, eten en persoonlijke verzorging. Deze benadering volgen we ook in ons onderzoek.

De tijdsdruk van eenzelfde aantal uren kan echter heel verschillend beleefd worden. Sommige mensen vinden veel werken en weinig vrije tijd prettig en ervaren dat niet als druk (hoewel ze vast vaak zeggen dat ze ‘druk, druk, druk’ zijn). Anderen kunnen bij eenzelfde aantal uren juist grote druk ervaren. We spreken hier over verschillen in subjectieve tijdsdruk. Dit heeft ook te maken met voorkeuren van mensen: er zijn verschillen in de mate waarin zij het graag druk hebben en met drukte kunnen omgaan (Cloïn 2013).

Druk bezette mensen hoeven dus geen subjectieve gevoelens van tijdsdruk te ervaren. Toch hangt die beleving wel enigszins samen met objectieve tijdsdruk. Vrouwen, alleenwonende jongeren, ouders met jonge kinderen, werkenden en hoogopgeleiden voelen zich relatief vaak opgejaagd (Cloïn 2013). Het is mogelijk enigszins contra-intuïtief, maar Cloïn (2013) vond ook dat onder degenen die zich vaak opgejaagd voelen, bijna de helft tevreden is met de hoeveelheid vrije uren. Tamelijk los daarvan staat dat Nederlanders over het algemeen rust prefereren (65% van de ondervraagden) boven drukte (35%) (Cloïn 2013). Subjectieve tijdsdruk blijkt een complex fenomeen en wordt meestal onderzocht door respondenten naar de ervaring van tijd te vragen. In het onderzoek Media:Tijd is dat niet gevraagd en gebruiken we andere kenmerken, waarvan we aannemen dat ze samenhangen met subjectieve tijdsdruk. We onderzoeken of de diversiteit van de tijdsbesteding – het aantal verschillende activiteiten binnen verplichtingen (werken en leren), huishouden en zorgen (voor kinderen en voor anderen) en slapen en verzorging – van invloed is op de leestijd. De veronderstelling is dat hoe diverser het activiteitenpatroon is, des te groter het gevoel van drukte zal zijn. In lijn daarmee verwachten we dat meer diversiteit tot minder lezers en lagere leestijd onder de lezers leidt (vgl. Knulst en Kraaykamp 1996: 195-196).

6.2 De tijdsbesteding van niet-lezers en lezers

Dagelijkse activiteiten

Om een eerste indruk te krijgen van het effect dat tijdsdruk en andere vrijetijdsbesteding mogelijk hebben op het lezen, vergelijken we hier de tijdsbesteding van lezers en niet-lezers. Hiertoe is de bevolking van 13 jaar en ouder onderverdeeld in vier groepen (zie ook hoofdstuk 4). Ten eerste is er de groep niet-lezers (17% van de bevolking): mensen die in het bijgehouden dagboek geen enkele episode van tien minuten aan lezen hebben gerapporteerd. De resterende 83% heeft minstens een leesepisode in het dagboek genoteerd. Deze groep kan op basis van de hoeveelheid leestijd opgesplitst worden in drie ongeveer even grote groepen, die we als lichte, medium en fervente lezers aanduiden. De groep lichte lezers besteedt aan lezen in een week tussen de 10 minuten en 3 uur (gemiddeld 1,5 uur oftewel iets minder dan 1 kwartier per dag). De groep medium lezers leest in een week grofweg tussen de 3 en 8 uur (gemiddeld ruim 5 uur oftewel 3 kwartier per dag). De fervente lezers lezen in een week 8 uur of langer (gemiddeld ruim 14,5 uur oftewel ruim 2 uur per dag).

In de onderzoekswEEK ziet de algemene tijdsbesteding van de niet-lezers en de drie lezersgroepen er wezenlijk anders uit (figuur 6.1). Een week telt 168 uur en van deze tijd hebben

de fervente lezers, niet verrassend, de meeste vrije tijd, namelijk 50 uur. Het is echter niet zo dat de niet-lezers de minste vrije tijd hebben. Met 41 uur per week hebben de niet-lezers evenveel vrije tijd als de lichte lezers (40 uur), die op hun beurt iets minder vrije tijd hebben dan de medium lezers (43 uur).

Vooraf drukte door verplichtingen als werken en leren gaat samen met minder leestijd. De niet-lezers besteden de meeste tijd (29 uur in een week) aan betaald werk, studie of school, gevolgd door de lichte lezers (25 uur) en de medium lezers (21 uur). De fervente lezers zijn hier beduidend minder tijd aan kwijt (14 uur). Met andere woorden, hoe meer er gewerkt of gestudeerd wordt, hoe minder er in de vrije tijd wordt gelezen.

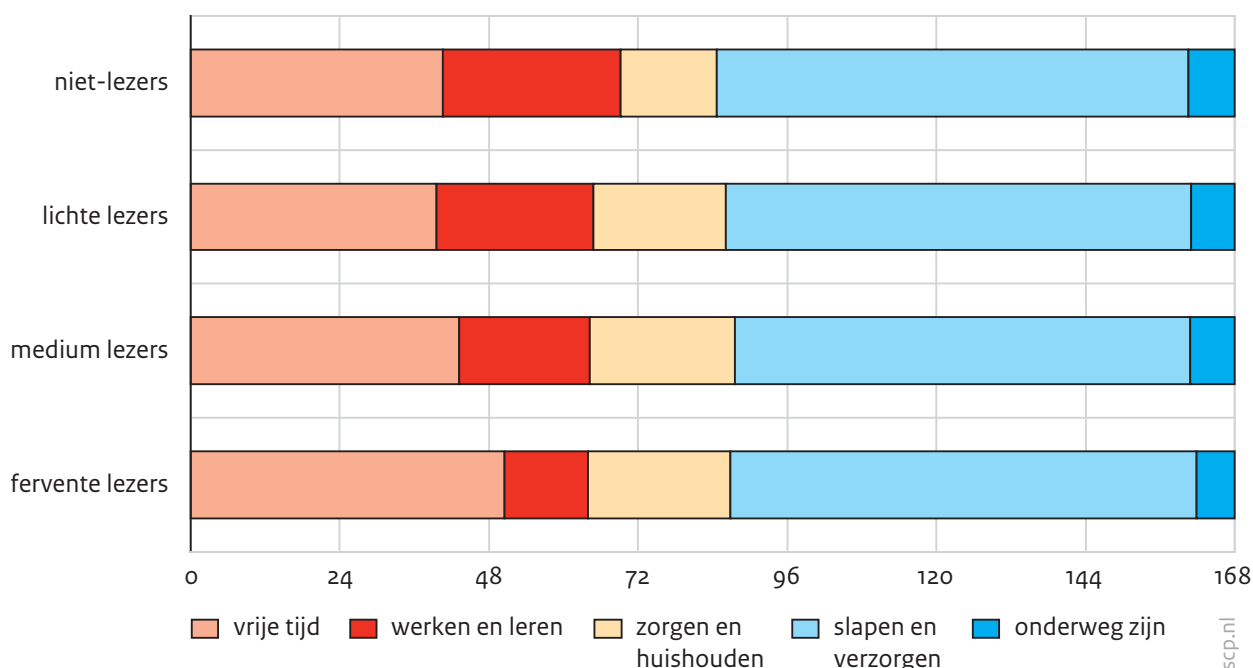
Zorgtaken en huishouden lijken veel minder een beslag te leggen op de mogelijkheden om te lezen. Meer tijd aan deze activiteiten, zoals het verzorgen van kinderen en mantelzorg, huishouden en vrijwilligerswerk, gaat juist samen met meer leestijd. Aan zorgen en huishouden besteden de medium en fervente lezers de meeste tijd (23 uur), gevolgd door de lichte lezers (21 uur) en op afstand de niet-lezers (15 uur).

In de tijd besteed aan slapen en verzorgen (zowel persoonlijke als medische verzorging) doen zich geen grote verschillen voor tussen de vier groepen. De meeste groepen besteden hier rond de 75-76 uur in de week aan, alleen de medium lezers nemen hier wat minder tijd voor (73 uur). Wat biologisch noodzakelijk is onderscheidt dus niet het leesgedrag van de vier groepen. Dat geldt ook voor het reisgedrag; de vier groepen zijn wekelijks ongeveer even lang onderweg (6 tot 7 uur).

Het grote verschil in de wekelijkse tijdsbesteding dat samenhangt met lezen is blijkbaar de tijd besteed aan werk, school en studie. Naast het gegeven dat er naast een drukke baan of studie eenvoudigweg minder tijd resteert om te lezen, is een aanvullende verklaring denkbaar. Voor werk en studie moet in veel functies aardig wat tekstuele informatie verwerkt worden. Dit kan een zekere verzadiging met zich meebrengen, die mensen ervan weerhoudt om in de vrije tijd nog meer te lezen. Het (moeten) zorgen voor huishouden, kinderen en familieleden, alsmede vrijwilligerswerk en andere maatschappelijke participatie zit het lezen daarentegen niet in de weg. Het laat zich misschien zelfs wel goed combineren, gezien de iets grotere hoeveelheid tijd die de medium en fervente lezers besteden aan zorgen en huishouden.

Figuur 6.1

Algemene tijdsbesteding in hoofdcategorieën^a in een week, bevolking van 13 jaar en ouder, naar niet-lezers en typen lezers,^b 2015 (in uren)

a Vrije tijd omvat verschillende activiteiten, zoals mediagebruik, sociale contacten, sport, hobby's en uitstapjes. Onder werken en leren valt de tijd besteed aan betaald werk, studie/opleiding en school. Zorgen en huishouden omvat de tijd besteed aan activiteiten zoals het verzorgen van kinderen en bieden van mantelzorg, verrichte van huishoudelijke taken en vrijwilligerswerk. Slapen en verzorgen omvat de tijd die wordt besteed aan slapen, eten en drinken, persoonlijke verzorging (wassen, aankleden, opmaken e.d.) en medische verzorging (incl. dokters- en ziekenhuisbezoek). Onderweg zijn behelst het reizen met eigen vervoer of openbaar vervoer.

b Lichte lezers: lezen tussen de 10 minuten en 3 uur in een week.

Medium lezers: lezen tussen de 3 uur en 10 minuten en 7 uur en 40 minuten in een week.

Fervente lezers: lezen 7 uur en 50 minuten of meer in een week.

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Mediagebruik van niet-lezers en lezers

Het beeld van de uiteenlopende activiteiten van de (niet-)lezersgroepen kan scherper worden gemaakt door wat specifieker te kijken naar de media- en communicatieactiviteiten die de vier groepen ontplooiën. Welke verschillen doen zich voor tussen de niet-lezers en de verschillende lezersgroepen in het overige mediagebruik?

Allereerst is er een verschil in de totale mediatijd van deze verschillende groepen. Dit is allerm minst verrassend, omdat in deze totale mediatijd ook de tijd voor lezen is meegerekend. Op een dag besteden de niet-lezers en de lichte lezers de minste tijd aan media, respectievelijk 7,5 uur en 7,7 uur.¹ De medium lezers besteden 8,4 uur aan media en de fervente lezers spannen de kroon met 10,1 uur op een dag. Tabel 6.1 leert ons dat een ruimer mediatijdsbudget ook meer leestijd omvat.

Tabel 6.1

Mediatijdsbesteding in hoofdcategorieën op een dag, bevolking van 13 jaar en ouder, naar niet-lezers en typen lezers,^a 2015 (in uren)

	media- tijd (totaal)	leestijd	kijktijd	luister- tijd	communi- catietijd	game- tijd	overige internet- en computertijd
niet-lezers	7,5	0,0	2,8	2,4	1,6	0,4	0,4
lichte lezers	7,7	0,2	3,1	2,6	1,1	0,3	0,5
medium lezers	8,4	0,7	3,1	2,8	1,0	0,3	0,5
fervente lezers	10,1	2,1	3,2	2,9	1,0	0,2	0,6

- a Lichte lezers: lezen tussen de 10 minuten en 3 uur in een week.
 Medium lezers: lezen tussen de 3 uur en 10 minuten en 7 uur en 40 minuten in een week.
 Fervente lezers: lezen 7 uur en 50 minuten of meer in een week.

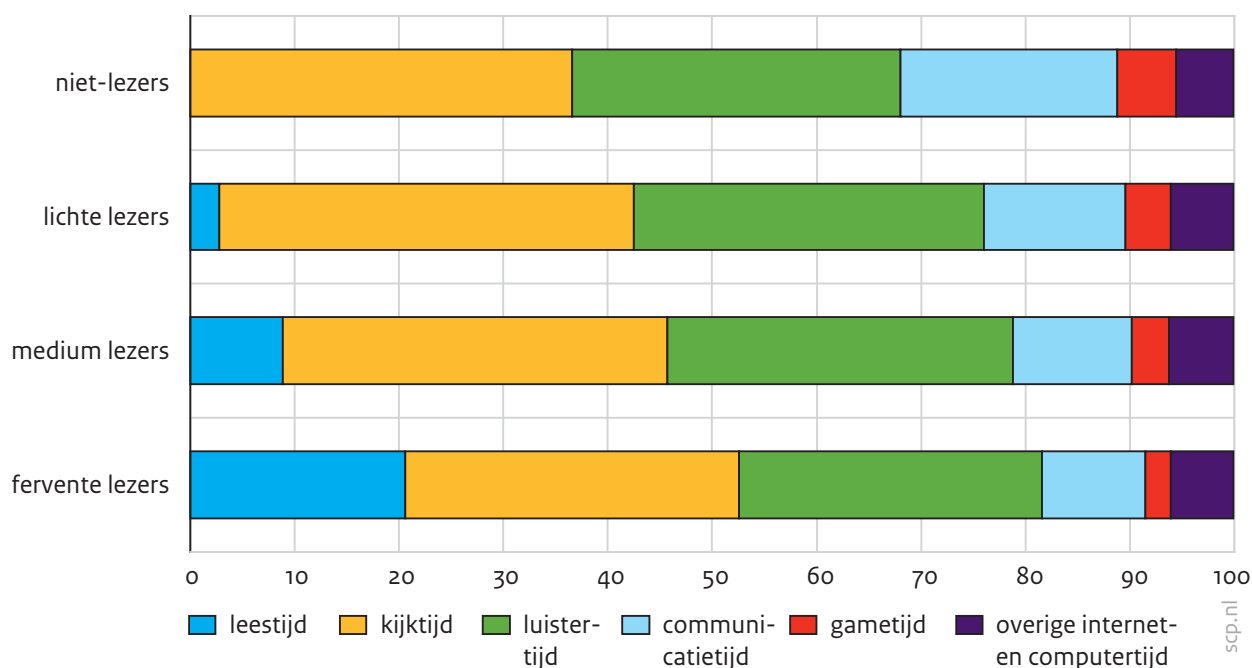
Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Om een beeld te krijgen van mediavorkeuren los van de totaal beschikbare tijd is het inzichtelijker om aandelen in de totale mediatijd te vergelijken. Dit hebben we in figuur 6.2 gedaan; de tijd besteed aan verschillende media-activiteiten staat er uitgedrukt als deel van de totale mediatijd. Van deze tijd gaat bij de lichte lezers 3% op een dag naar lezen, bij de medium lezers 8% en bij de fervente lezers 21%. Verder in het oog springende verschillen zijn de tijd besteed aan communiceren. De niet-lezers spenderen 21% van hun mediatijd op een dag aan communiceren, tegenover 10% bij de fervente lezers. De fervente lezers besteden een kleiner deel van hun mediatijd aan kijken (32%) dan de medium lezers (37%), de lichte lezers (40%) en de niet-lezers (37%). Ook luisteren krijgt een groter deel (ongeveer een derde) van de totale mediatijd van niet-lezers, lichte en medium lezers dan de 29% van de mediatijd van de fervente lezers.

Wanneer we de leestijd bekijken in de context van de overige media- en communicatietijd, valt een aantal zaken op. Eerst en vooral besteden mensen die gemiddeld of veel lezen over het algemeen meer tijd aan media. En binnen die mediatijd besteden ze meer tijd aan lezen dan de niet- en lichte lezers besteden aan kijken en luisteren. Deze constatering wijst vooral op mediavorkeur en lijkt niet een concurrentieverhouding tussen deze activiteiten te impliceren. Wel zien we dat mensen die meer lezen, minder tijd besteden aan (digitaal) communiceren en gamen. Dat zou op concurrentie tussen die bezigheden kunnen duiden. Het zou er echter ook op kunnen duiden dat we het hier over verschillende groepen hebben. Een leeftijdsverschil dient zich dan aan als mogelijke indicator, aangezien jongeren doorgaans meer tijd aan communiceren (sociale media) en gamen besteden en minder aan lezen, terwijl het voor ouderen andersom ligt (Wennekers et al. 2016).

Figuur 6.2

Mediatijdsbesteding in hoofdcategorieën op een dag, bevolking van 13 jaar en ouder, naar niet-lezers en typen lezers,^a 2015 (in procenten van de totale mediatijd)

a Lichte lezers: lezen tussen de 10 minuten en 3 uur in een week.

Medium lezers: lezen tussen de 3 uur en 10 minuten en 7 uur en 40 minuten in een week.

Fervente lezers: lezen 7 uur en 50 minuten of meer in een week.

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Op basis van deze beschrijvende analyse kunnen we weinig meer doen dan gissen naar het wel of niet aanwezig zijn van concurrentieverhoudingen tussen lezen en andere (vrij-tijds)activiteiten. Een multivariate analyse kan hier meer inzicht bieden. De beschrijvende analyses doen namelijk vermoeden dat de mate waarin men leest allesbehalve losstaat van de hoeveelheid vrije tijd, en daarbinnen ook mediatijd, die men ter beschikking heeft. De beschikbare vrije tijd en mediatijd staan op hun beurt weer niet los van de sociale posi-tie, geïndiceerd door persoonskenmerken als leeftijd en het hebben van betaald werk. Pas wanneer alle mogelijk relevante factoren in één analyse worden opgenomen, is het mogelijk om de verschillende elkaar doorkruisende invloeden te ontwarren. Paragraaf 6.3 biedt, met een multivariate, verklarende analyse, een verdiept inzicht in de invloed van ver-schillende kenmerken op het lezen.

6.3 Multivariate analyse ter verklaring van het lezen

Al vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw daalt het lezen in de vrije tijd (zie eerdere scp-studies als Huysmans en De Haan 2010; Huysmans en Hillebrink 2008; Huysmans et al. 2004; Knulst en Kraaykamp 1996). Deze trend is de afgelopen tien jaar wel enigszins afge-vlakt (zie hoofdstuk 3). De daling in de leestijd kan worden geduid in termen van tijdsdruk en concurrentie. Zowel de objectieve en subjectieve tijdsdruk (Gershuny 2000; Hofland

1955; Mommaas 2004) als het groeiende keuzeaanbod in de verschillende vormen van vrijetijdsbesteding (Breedveld en Van den Broek 2002, 2003) is in het verleden aangewezen als oorzaak van de daling. Toch veranderde de beschikbare vrije tijd nauwelijks. Als belangrijkste mediaconcurrenten van het lezen zijn de (kleuren)televisie en de uitbreiding van het zenderpakket genoemd (tussen 1975-1985 door Knulst en Kalmijn 1988 beschreven in *Van woord naar beeld?*) en de opkomst van de computer en het internet (sinds halverwege de jaren negentig van de vorige eeuw), hoewel er niet gesproken kan worden van een generieke verschuiving van lezen naar deze andere media-activiteiten (Breedveld et al. 2006; Huysmans et al. 2004). In de genoemde studies is tevens ingegaan op verschillen in de invloed van levensfase, van socialisatie en van de periode waarin men leeft. Met het vijfjaarlijkse Tijdsbestedingsonderzoek werd het in de periode 1975-2005 mogelijk om generaties (geboortecohorten) door de tijd te volgen. Zo kon worden aangetoond dat de daling een gevolg was van een ingewikkelde combinatie van factoren. Ten eerste speelden veranderende omstandigheden een belangrijke rol. Aan het begin van de nieuwe eeuw konden Nederlanders kiezen uit een breder palet aan vrijetijds- en mediatijdsbestedingen dan medio jaren zeventig. Het lezen van tekstmedia was onderdeel van een uitdijend vrijetijdsaanbod. Kortom, men had meer opties om uit te kiezen terwijl de vrije tijd niet of nauwelijks groeide.

Ten tweede werd duidelijk dat de hoeveelheid vrije tijd varieert met de levensfase waarin men zich bevindt. In de tienerjaren is die vrije tijd nog redelijk groot, maar met de gecombineerde druk van studie en het starten van een gezin en een carrière, krimpt het vrijetijdsbudget aanzienlijk. De tijdsdruk in het spitsuur van het leven, zo tussen de 30 en 45 jaar, beperkt de mogelijkheden tot lezen en, breder, de cultuurdeelname (Van den Broek et al. 1999; Knulst en Kraaykamp 1996). Pas als de carrière op de rails staat en de kinderen op zichzelf gaan wonen, ontstaat er meer ruimte om in de vrije tijd (weer) te lezen. Na het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd neemt de vrije tijd verder toe.

De socialiserende invloeden waaraan men in de vormende jaren, zo tussen het vijftiende en vijfentwintigste levensjaar, blootstond, zijn een derde verklaringsgrond voor de tijd die aan lezen wordt besteed. Een brede waaier aan studies heeft laten zien dat generaties – vaak geoperationaliseerd als geboortecohorten – activiteitenpatronen die zij in die levensfase hebben opgebouwd, trouw blijven wanneer zij ouder worden. Aangezien generaties verschillen in de invloeden die zij in die vormende jaren hebben ondergaan, bezitten ook hun culturele socialisatie en mediagebruikspatronen een zekere mate van stabiliteit. Toegepast op het lezen hebben oudere generaties (vroegge geboortecohorten) een sterkere affiniteit met gedrukte media en de rol van lezen in de algemene vorming (*Bildung*) dan jongere. Door wat demografen ‘cohortvervanging’ noemen – oudere generaties sterven letterlijk uit en worden aan de onderkant van de leeftijdspiramide vervangen door jongere – verandert op lange termijn ook de leesmotivatie en het leesgedrag van de bevolking als geheel.

Deze drie verklaringsgronden worden respectievelijk de periode-, levensfase- en cohort-verklaringen genoemd. Ze blijken alle drie hout te snijden en worden dus als complementaire verklaringen voor mediagebruik aangemerkt. Wel is voor het lezen van gedrukte media de socialisatieverklaring de krachtigste (Huysmans et al. 2004: 197-229; vgl. Huysmans en Hillebrink 2008: 135-150).

In het Media:Tijd-onderzoek, dat in deze studie centraal staat, is het uiteenleggen van de effecten van periode (meetjaar), levensfase (gezinsfase) en cohort (generatie) niet mogelijk. Met de metingen in 2013 en 2015 is immers maar net de basis gelegd voor een nieuwe langjarige tijdreeks. Deze data zijn wel geschikt om de vraag over de invloed van tijdsdruk te beantwoorden en hoe deze invloed zich verhoudt tot persoonskenmerken. Met een multivariate analyse ontwarren we in deze paragraaf de elkaar doorkruisende factoren.² In die analyse betrekken we ook de leeftijd van de respondenten en dan komt altijd de vraag op hoe de uitkomst te interpreteren valt. Is het vooral een kwestie van levensfase of van generatiedynamiek? Om toch enig onderscheid aan te brengen nemen we naast leeftijd een aparte levensfasevariabele op (met jong en alleenstaand, jong en samenwonend, lid van een gezin met jonge kinderen, en zo verder). De interpretatie van een eventueel leeftijdseffect blijft dan evengoed open, maar kan niet meer toegeschreven worden aan de levensfase. Het is dan mogelijk en zelfs aannemelijk, gezien het hierboven besproken onderzoek, dat leeftijd staat voor de invloed van generatie- ofwel socialisatie-effecten. Niet uitgesloten is echter dat het leeftijdseffect de specifieke condities van het tijdstip van meting weerspiegelt waarop de onderscheiden leeftijdsgroepen uiteenlopend reageren. Met andere woorden, het kan zijn dat leeftijdsgroepen op uiteenlopende wijze reageerden op de gebeurtenissen en ontwikkelingen op de diverse meettijdstippen.

Om de objectieve tijdsdruk te meten onderscheiden we drie hoofdcategorieën waaraan mensen hun tijd besteden:

- slapen en verzorgen: tijd die wordt besteed aan de activiteiten slapen (incl. uitrusten), verzorging van de innerlijke mens (eten en drinken), persoonlijke verzorging (wassen, aankleden, opmaken e.d.) en medische verzorging (incl. dokters- en ziekenhuisbezoek);
- leren en werken: tijd besteed aan betaald werk, studie/opleiding en school (incl. huiswerk);
- huishouden en zorgen: tijd besteed aan activiteiten zoals het verzorgen van kinderen en bieden van mantelzorg, verrichten van huishoudelijke taken en vrijwilligerswerk.

Om de diversiteit in de tijdsbesteding te meten is binnen ieder van deze categorieën het aantal verschillende activiteiten gemeten. Bij slapen en verzorgen gaat het om maximaal vier activiteiten (range 0-4), bij leren en werken om maximaal twee (range 0-2) en bij huishouden en zorgen om maximaal zes (range 0-6).

Zoals door dit hele rapport heen al duidelijk is gemaakt, zijn er aan de leestijd twee belangrijke aspecten te onderscheiden. Het gaat enerzijds om de lezers en de niet-lezers en

anderzijds om de leestijd van de lezers. Om recht te doen aan beide aspecten is het nodig een analyse toe te passen die hier op een goede manier mee omgaat. Analyses waarbij de invloed van meerdere kenmerken gelijktijdig wordt geanalyseerd worden doorgaans uitgevoerd met een lineaire multivariate regressieanalyse. Deze techniek paste hier niet bij de data en als passend alternatief hebben we gebruik gemaakt van de zogenoemde *zero inflated negative binomial regression* (kortweg zinb-regressie).³ Met deze analysetechniek kan tegelijkertijd op basis van eenzelfde set predictoren voorspeld worden welke respondenten tot de niet-lezers en welke tot de lezers behoren, en tevens hoeveel tijd de lezers aan het lezen besteden.

Ter voorspelling van de in 2015 aan lezen bestede tijd zijn drie modellen geschat. In model 1 zijn de persoonskenmerken geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, gezinsfase, werkzaamheid en huishoudensinkomen als voorspellers opgenomen. Model 2 voegt de drie variabelen van de omvang van tijdsbesteding toe, en model 3 daarbovenop de diversiteit van de tijdsbesteding. Door de schattingen van de parameters in de drie modellen met elkaar te vergelijken, wordt inzichtelijk wat de relatieve bijdrage aan de voorspelling van de leestijd is van de persoonskenmerken aan de ene kant, en de tijdsdruk aan de andere kant. In de interpretatie die nu volgt, geldt steeds dat de effecten van de afzonderlijke variabelen er zijn onder constanthouding van alle overige variabelen in het model.

Tabel 6.2 kan geïnterpreteerd worden als een verklaring van het onderscheid tussen de lezers en de niet-lezers.⁴ Model 1 bevestigt eerdere beschrijvingen dat vrouwen minder vaak dan mannen tot de niet-lezers behoren.⁵ Na controle voor verschillen in tijdsdruk (modellen 2 en 3) verdwijnt dat verschil echter. Dit betekent dat mannen minder vaak tot de lezers behoren door een grotere tijdsdruk. Zeer duidelijke verschillen vinden we naar leeftijdsgroep. Met het klimmen van de leeftijd vermindert de kans op niet-lezen sterk. Opname van tijdsdruk in het model maakt de verschillen tussen de leeftijdsgroepen wel iets kleiner, maar ze blijven aanzienlijk. Hieruit blijkt dat de grotere kans op niet-lezen onder jongere leeftijdsgroepen niet kan worden verklaard uit een mogelijk grotere (ervaren) tijdsdruk onder deze groepen. Deze verschillen blijven ook bestaan na controle voor levensfase. Dit zou kunnen wijzen op de relevantie van socialisatieprocessen bij het wel of niet lezen.

Bij opleidingsniveau zien we dat hoogopgeleiden een duidelijk lagere kans hebben op niet-lezen dan de laagopgeleiden; de middelbaar opgeleiden zitten daartussenin, maar hun voorspelde kans wijkt niet van die van de laagopgeleiden af. De (ervaren) tijdsdruk verandert hierin niets, wat wil zeggen dat het verschil tussen laag- en hoogopgeleiden niet ontstaat door verschillen in tijdsdruk tussen deze groepen.

Minder navrant zijn de effecten van gezinsfase, werkzaamheid (betaald werk, geen betaald werk (meer), of schoolgaand/studerend) en huishoudensinkomen. Jonge alleenstaanden hebben duidelijk een grotere kans op niet-lezen dan leden van jonge tweepersoons-huishoudens, ook wanneer de (ervaren) tijdsdruk als voorspeller meedoet. Bij de andere gezinsfasen zijn de verschillen in effect niet significant. Leden van de hoge inkomens-

groepen laten een iets geringere kans op niet-lezen zien dan de lage inkomens, maar de verschillen zijn niet heel groot.

De objectieve tijdsdruk die in model 2 is toegevoegd laat zien dat degenen die meer tijd besteden aan slapen en verzorgen en aan werken en leren, een grotere kans op niet-lezen vertonen. De tijd besteed aan huishouden en zorgen heeft geen effect op het wel of niet lezen.

Voegen we daarbovenop nog de diversiteit van tijd besteed aan de drie categorieën toe, dan blijkt dat hoe diverser de tijdsbesteding aan slapen en verzorging en aan huishouden en zorgen is, des te kleiner de kans op niet-lezen is. Dit gaat tegen de verwachting in, want we gingen er juist van uit dat de diversiteit tot een grotere kans op niet-lezen zou leiden. Samenvattend kan geconcludeerd worden dat tijdsdruk invloed heeft op wie leest en wie niet, maar dat het met uitzondering van het verschil tussen mannen en vrouwen geen of nauwelijks een verklaring biedt voor verschillen in wel of niet lezen bij andere persoonskenmerken.

Tabel 6.2

Analyse^a ter verklaring van de tijdsbesteding aan lezen in een week (zero-inflatievergelijking), bevolking van 13 jaar en ouder, 2015 (B, ongewogen logistische regressiecoëfficiënten)

	model 1	model 2	model 3
mannen	(ref.)	(ref.)	(ref.)
vrouwen	-0,265*	-0,169	-0,040
13-19 jaar	(ref.)	(ref.)	(ref.)
20-34 jaar	-0,730*	-0,476	-0,415
35-49 jaar	-1,270**	-0,986**	-0,765*
50-64 jaar	-1,881**	-1,512**	-1,242**
≥ 65 jaar	-4,006**	-3,664**	-3,228**
laagopgeleid	(ref.)	(ref.)	(ref.)
middelbaar opgeleid	-0,357	-0,342	-0,239
hoogopgeleid	-1,379**	-1,400**	-1,243**
jonge alleenwonenden (< 40 jaar)	(ref.)	(ref.)	(ref.)
jonge tweepersoonshuishoudens (jongste of beiden < 40 jaar)	-0,554*	-0,647*	-0,664*
huishouden met jongste kind onder de 14 jaar	-0,606*	-0,369	-0,340
huishouden met jongste kind 14 jaar of ouder	-0,334	-0,232	-0,286
oude tweepersoonshuishoudens (beiden ≥ 40 jaar)	-0,500	-0,405	-0,437
oude alleenwonenden (≥ 40 jaar)	-0,555	-0,463	-0,542
betaald werk	(ref.)	(ref.)	(ref.)
geen betaald werk	-0,158	0,332	0,081
schoolgaand/studerend	0,161	-0,023	-0,119

Tabel 6.2

(Vervolg)

	model 1	model 2	model 3
laag inkomen (< 33.000 euro)	(ref.)	(ref.)	(ref.)
middeninkomen (33.000-39.500 euro)	-0,063	-0,070	-0,082
hoog inkomen (> 39.500 euro)	-0,351*	-0,369*	-0,366*
slapen en verzorgen		0,005**	0,005**
leren en werken		0,004**	0,004**
huishouden en zorgen		-0,002	0,002
diversiteit slapen en verzorgen			-0,265*
diversiteit leren en werken			-0,189
diversiteit huishouden en zorgen			-0,380**
intercept	0,883*	-2,191*	-0,646

ref. Referentiegroep.

* Verschil ten opzichte van de referentiegroep in 2015 significant ($p < 0,05$), multivariate toetsing.

** Verschil ten opzichte van de referentiegroep in 2015 significant ($p < 0,01$), multivariate toetsing.

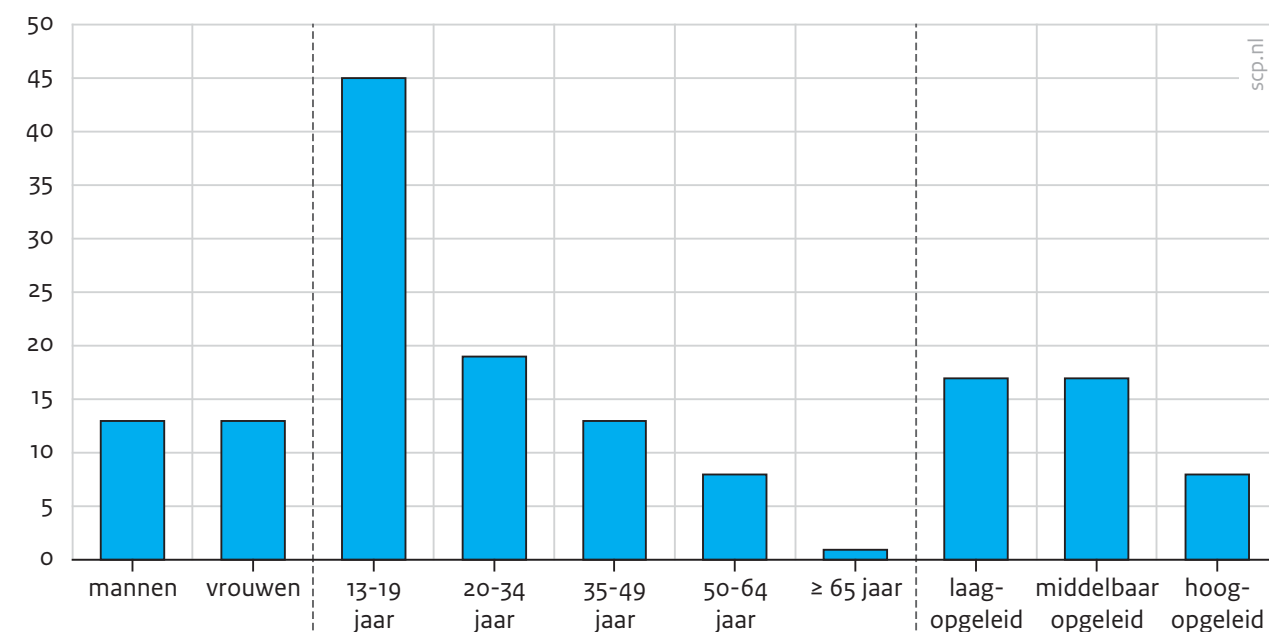
a *Zero-inflated negative binomial* regressie in statistisch softwareprogramma Stata, versie 14.2; (n) = (2882) (model 1) en (n) = (2881) (model 2 en 3).

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Om de schattingen in tabel 6.2 te verduidelijken is in figuur 6.3 weergegeven wat de voor-
 spelde kansen zijn op niet-lezen (een nulscore) naar geslacht, leeftijd en opleiding, onder
 invloed van de overige factoren in het model. Hiermee wordt meer inzichtelijk dat vooral
 de factor leeftijd van grote invloed is. De scheidslijn tussen middelbaar en hoogopgeleiden
 maakt zich ook kenbaar, terwijl de seksen nauwelijks van elkaar verschillen.

Figuur 6.3

Voorspelde kansen (ongewogen) op niet-lezen in een week op basis van model 3 van tabel 6.2, bevolking van 13 jaar en ouder, naar enkele achtergrondkenmerken,^a 2015 (in procenten)

a Met inbegrip van de effecten van overige variabelen in model 3.

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Met tabel 6.2 en figuur 6.3 is pas de helft van het verhaal verteld. In dezelfde analyse werden immers ook de effecten van dezelfde predictoren geschat op de hoeveelheid tijd die lezers aan het lezen besteden. Dit deel van de analyse is weergegeven in tabel 6.3.

Wanneer alleen naar de lezers wordt gekeken besteden vrouwelijke lezers iets minder tijd aan lezen dan mannelijke lezers (tabel 6.3). Dit verschil blijft bestaan wanneer de diversiteit van de tijdsbesteding aan het verklaringsmodel is toegevoegd. Gecombineerd met de uitkomsten uit tabel 6.2 (model 1) is de conclusie dat mannen iets minder vaak lezers zijn dan vrouwen, maar dat zij er wat meer tijd aan besteden dan vrouwen áls zij lezen.

Een opmerkelijke uitkomst is dat er naar leeftijdsgroep niet of nauwelijks verschillen te bespeuren zijn tussen de lezers. Alleen in model 3 resteert een licht grotere leestijd van de 65-plussers ten opzichte van de tieners. Het verschil tussen de jongere en oudere generaties komt dus nagenoeg geheel tot stand doordat het aandeel lezers in de jongere generaties zoveel lager ligt (tabel 6.2). De lezers in de onderscheiden leeftijdsgroepen besteden ongeveer evenveel tijd aan het lezen.

Tabel 6.3 laat verder zien dat hoogopgeleide lezers meer leestijd hebben dan laagopgeleide. Het verschil in leestijd tussen de lage en hoge opleidingsniveaus is dus een combinatie van een groter aandeel lezers én een langere leestijd van hoogopgeleide lezers. De leestijd van de middelbaar opgeleide lezers verschilt niet van die bij de laagopgeleide lezers.

Tabel 6.3

Analyse^a ter verklaring van de tijdsbesteding aan lezen in een week (negatief binomiale regressie-vergelijking), bevolking van 13 jaar en ouder, 2015 (B, ongewogen regressiecoëfficiënten)^b

	model 1	model 2	model 3
mannen	(ref.)	(ref.)	(ref.)
vrouwen	-0,145**	-0,149**	-0,109*
13-19 jaar	(ref.)	(ref.)	(ref.)
20-34 jaar	-0,014	-0,081	-0,062
35-49 jaar	0,085	0,026	0,094
50-64 jaar	0,180	0,110	0,199
≥ 65 jaar	0,325	0,232	0,338*
laagopgeleid	(ref.)	(ref.)	(ref.)
middelbaar opgeleid	0,124	0,116	0,127
hoogopgeleid	0,372**	0,377**	0,406**
jonge alleenwonenden (< 40 jaar)	(ref.)	(ref.)	(ref.)
jonge tweepersoonshuishoudens (jongste of beiden < 40 jaar)	0,024	0,130	0,121
huishouden met jongste kind < 14 jaar	-0,149	-0,068	-0,044
huishouden met jongste kind ≥ 14 jaar	0,152	0,199	0,188
oude tweepersoonshuishoudens (beiden ≥ 40 jaar)	0,285*	0,295*	0,294*
oude alleenwonenden (≥ 40 jaar)	0,268*	0,278*	0,273*
betaald werk	(ref.)	(ref.)	(ref.)
geen betaald werk	0,242**	0,058	0,016
schoolgaand/studerend	-0,016	-0,031	-0,018
laag inkomen (< 33.000 euro)	(ref.)	(ref.)	(ref.)
middeninkomen (33.000-39.500 euro)	0,066	0,091	0,086
hoog inkomen (> 39.500 euro)	0,065	0,075	0,080
slapen en verzorgen		-0,002**	-0,001**
leren en werken		-0,002**	-0,002**
huishouden en zorgen		-0,001	-0,001
diversiteit slapen en verzorgen			-0,131**
diversiteit leren en werken			-0,081
diversiteit huishouden en zorgen			-0,054*

Tabel 6.3
(Vervolg)

	model 1	model 2	model 3
intercept	3,168**	4,298**	4,731**

ref. Referentiegroep.

* Verschil ten opzichte van de referentiegroep in 2015 significant ($p < ,05$), multivariate toetsing.

** Verschil ten opzichte van de referentiegroep in 2015 significant ($p < ,01$), multivariate toetsing.

a *Zero-inflated negative binomial* regressie in statistisch softwareprogramma Stata, versie 14.2; (n) = (2882) (model 1) en (n) = (2881) (model 2 en 3).

b De analyse is uitgevoerd op een variabele die het aantal tijdsvakken van tien minuten lezen in een week in het dagboek weergaf. De parameters onder B geven aan wat de verandering is in het natuurlijke logaritme van deze uitkomstmaat. De uitkomst van deze berekening moet dan met 10/60 vermenigvuldigd worden om het aantal uren per week te verkrijgen.

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

Bij gezinssituatie (levensfase) is te zien dat samen- en alleenwonende lezers op leeftijd meer tijd aan lezen besteden dan de alleenwonende jongeren. Dit onderscheid is niet terug te voeren op verschillen in tijdsdruk en diversiteit van de tijdsbesteding, want na toevoeging aan het model van de bijbehorende variabelen blijven de verschillen bestaan.

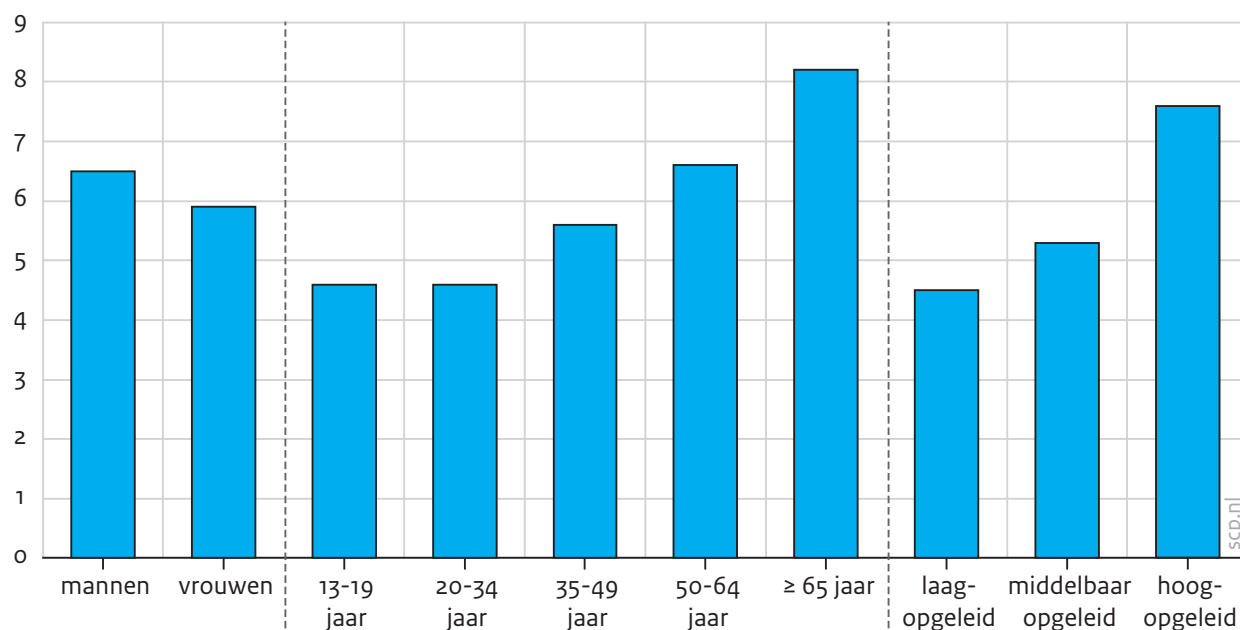
Werkzaamheid en inkomenspositie leveren geen bijdrage aan de verklaring van verschillen in de wekelijkse leestijd van lezers. Weliswaar rapporteren lezers zonder betaald werk een hogere leestijd dan werkende lezers, maar dit verschil verdwijnt wanneer de (ervaren) tijdsdruk aan het model wordt toegevoegd. Welgestelden zijn, zo zagen we in tabel 6.2, wel wat vaker lezer dan minder verdienenden. Echter, als de laatsten eenmaal lezen, dan zijn er geen verschillen in leestijd die op inkomen teruggevoerd kunnen worden.

De effecten van tijdsdruk gaan in dit deel van het verklaringsmodel wel in de veronderstelde richting, althans in de meeste gevallen. Hoe meer objectieve tijdsdruk samenhangend met slapen en verzorgen en met leren en werken men heeft, hoe korter men leest. De diversiteit in de tijd besteed aan slapen en verzorgen en aan huishouden en zorgen heeft nog eens extra effect op de leestijd: hoe groter deze diversiteit is, des te minder men leest.

Om het gecombineerde effect van het wel of niet lezen en de mate waarin lezers lezen (tabellen 6.2 en 6.3 tezamen) te visualiseren, hebben we in figuur 6.4 de door model 3 voorspelde leestijd in uren per week weergegeven naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Duidelijk is te zien dat tieners en jongvolwassenen (20-34 jaar) niet echt van elkaar verschillen in de voorspelde leestijd. De oudere groepen besteden wel meer tijd aan lezen wanneer alle overige invloeden op hun gemiddelde waarde constant worden gehouden. Hoogopgeleiden onderscheiden zich van de minder hoog opgeleiden met een hoger voorspeld leesniveau. De verschillen tussen de seksen, in het voordeel van mannen, zijn marginaal te noemen.

Figuur 6.4

Voorspelde leestijd (ongewogen) in een week op basis van model 3 van tabel 6.2 en tabel 6.3, bevolking van 13 jaar en ouder, naar enkele achtergrondkenmerken,^a 2015 (in uren)

a Met inbegrip van de effecten van overige variabelen in model 3, waarbij voor alle groepen op de overige factoren in het model rekening is gehouden met hun geobserveerde kenmerken.

Bron: NLO/NOM/SKO/BRO/SCP (Media:Tijd'15)

6.4 Samenvatting en conclusie

Lezen is een van de vele mogelijkheden die mensen hebben om hun vrije tijd te besteden. In dit hoofdstuk zijn we nagegaan in hoeverre beperkingen aan de hoeveelheid (vrije) tijd een uitwerking hebben op de tijd die mensen aan lezen besteden. Ook hebben we nader gekeken naar de concurrentie die andere mediabezigheden op het lezen zouden uitoefenen.

Om met dat laatste te beginnen: het lijkt er niet op dat het lezen veel te lijden heeft onder het luisteren en kijken. Fervente lezers laten televisie, radio en muziek allesbehalve links liggen. Wat hierin een belangrijke rol speelt, is dat deze liefhebbers van het lezen over meer vrije tijd beschikken. Dit hangt samen met het feit dat zij van alle vier hier onderscheiden lezersgroepen de minste tijd kwijt zijn aan werken en leren. Als je meer vrije tijd bezit, kun je naast het lezen ook redelijk wat tijd aan andere media besteden. Kortom, veel lezen is mede het gevolg van veel kúnnen lezen door het hebben van meer tijd, waarbij de vrije tijd het ook toestaat om veel te luisteren en veel te kijken. Opvallend is wel dat fervente lezers daarnaast wel minder tijd besteden aan (digitaal) communiceren en gamen. Als er al sprake is van een concurrentieverhouding tussen lezen en andere media, dan betreft het de digitale gadgets die het populairst zijn onder jongeren en jongvolwassenen.

De tijdsrestricties waarbinnen het lezen plaatsvindt bleken in een multivariate, verklarende analyse inderdaad van invloed op de aan lezen bestede tijd. Daarnaast bleken echter nog altijd afzonderlijke effecten van persoonskenmerken op de leestijd uit te gaan, met name van leeftijd en opleidingsniveau. Bij leeftijd deden we de bevinding dat deze behoorlijk sterk van invloed is op het wel of niet (meer) lezen. Het is daarbij de vraag hoe leeftijd hier geïnterpreteerd moet worden. Aangezien ook gezinsfase in deze analyse werd meegenomen, is er wat voor te zeggen dat het hier om een generatie-effect gaat (al kunnen andere interpretaties niet worden uitgesloten). Wanneer men eenmaal leest, doen zich geen bijzondere additionele effecten van leeftijd meer voor. Bij opleiding is het grotere leestijdsbudget van hoogopgeleiden ten opzichte van middelbaar en laagopgeleiden wél een optelsom van een groter aandeel lezers in deze groep en meer leestijd van degenen die lezen. Werkzaamheid en inkomen doen er minder toe.

Welke conclusies kunnen we hieraan verbinden? Het is duidelijk geworden dat in de groep beneden de 35 jaar het aandeel lezers erg klein aan het worden is. Ook de opleidingsverschillen doen zich gelden. Dit zou ervoor pleiten om nog sterker in te zetten op het onderwijzen van de leuke aspecten van lezen in het basis- en voortgezet onderwijs. Hierop gaan we dieper in in het slothoofdstuk.

Noten

- 1 Het betreft hier alle mediatijd bij elkaar opgeteld, dus ook het gelijktijdige mediagebruik. Dat wil zeggen, als iemand in tien minuten zowel kijken als luisteren heeft genoteerd, dan telt dit hier voor twintig minuten mee.
- 2 Alleen de meting van 2015 wordt in deze analyse gebruikt, omdat hier de tijdsbesteding over een hele week centraal staat, waardoor de effecten van tijdsdruk goed in kaart te brengen zijn (met name ook de diversiteit in tijdsbesteding). In 2013 vulde een substantieel aantal respondenten het dagboek gedurende slechts vier dagen in. Voor het in kaart brengen van periode-effecten (bv. een breder aanbod aan e-boeken in 2015 dan in 2013) zal weinig invloed uitgaan van twee zo dicht bij elkaar liggende jaren.
- 3 Een vereiste voor een lineaire multivariate regressieanalyse (de meest gebruikelijke vorm van regressieanalyse) is dat de te verklaren variabele, hier de tijdsbesteding aan lezen over een week, standaard normaal is verdeeld. De verdeling heeft dan een symmetrische klokvorm (*bell curve*), met veel respondenten die dichtbij het gemiddelde scoren en relatief weinig ver van dat gemiddelde verwijderd. Echter, in het geval van tijdsbesteding aan lezen van traditionele en hedendaagse tekstmedia (de variabele die in deze studie al eerder centraal stond) wordt aan die vereiste niet voldaan. Zoals we in de eerdere hoofdstukken zagen, heeft een substantiële groep, zo'n kwart van de Nederlanders, in de onderzoeksweek in 2015 helemaal niet gelezen. Degenen die wel hebben gelezen, laten bovendien geen symmetrische klokvorm zien, maar een zogenaamde scheve verdeling waarin de meesten zich aan de onderkant van de verdeling bevinden (zij lezen weinig) en een kleine minderheid juist extreem veel heeft gelezen. In zo'n geval is het beter een andere analyse te gebruiken, de zogenaamde *zero-inflated negative binomial regression* (kortweg zinb-regressie). Deze analysetechniek kan goed overweg met zo'n verdeling van de te verklaren variabele. Belangrijk kenmerk van deze analysetechniek is dat er in één analyse eigenlijk twee analyses tegelijkertijd worden gedaan. In de ene analyse wordt met zogenaamde predictoren in een logistische regressie voorspeld welke respondenten tot de niet-lezers behoren, en welke tot de lezers. In de andere analyse wordt met diezelfde predictoren in een 'gewone' regressieanalyse de hoeveelheid tijd voorspeld die de lezers aan het lezen hebben besteed. Beide verklaringen, het niet of wel

lezen én de mate waarin lezers lezen, zijn voor ons doel relevant. Naast de *zero-inflated* is er ook een gewone *negative binomial* regressietechniek, die kan worden toegepast wanneer het aantal nulcores (de niet-lezers) niet te groot is. Getoetst is welke van de twee in dit geval het beste kon worden gebruikt. Dat bleek de *zero-inflated* variant te zijn.

- 4 Meer technisch en preciezer geformuleerd gaat het hier om de schattingen van de zero-inflatie, ook wel de overmatige nullen (*excess zeroes*) genoemd: de scores van degenen die in een week niet hebben gelezen.
- 5 Vrouwen hebben blijkens model 1 een kleinere kans ($p < 0,05$) op zo'n nulcore (zie noot 4), oftewel het niet hebben gelezen.

7 Slotbeschouwing

Onderzoek naar leesgedrag start tegen een achtergrond van enige maatschappelijke onrust, soms zelfs van morele verontrusting. In vroegere tijden waarin lezen nog de dominante media-activiteit was, heerste er bezorgdheid onder gezagsdragers over de effecten van ‘slechte lectuur’ op de jeugd (Knulst en Kraaykamp 1996: 257). Toen het lezen onder druk kwam te staan werd vooral gevreesd dat de positieve gevolgen ervan niet gerealiseerd zouden worden. Zo presteren jongeren die meer lezen beter op school, hebben lezers betere kansen op de arbeidsmarkt en versterkt het lezen van literaire fictie empathische vermogens die bijdragen aan beter sociaal contact (o.a. Kidd en Castano 2013, 2017; Mar et al. 2009; Notten et al. 2008; Wolf 2008; zie ook hoofdstuk 2). Met de opkomst van het internet is een grote hoeveelheid informatie beschikbaar gekomen waarin burgers hun weg moeten zien te vinden. Het belang groeit van de vaardigheid om teksten te doorzoeken, de inhoud te begrijpen en te verwerken, digitaal te communiceren met de overheid, en relevante teksten te selecteren (en bijvoorbeeld *fake news* te herkennen) (Post 2017; Steyaert 2000). Informatievaardigheden en de daaraan voorafgaande leesvaardigheid zijn dan ook onontbeerlijk in een kennis- of informatiesamenleving als de onze.

In deze studie is het leesgedrag van de Nederlandse bevolking gedetailleerd beschreven en zijn determinanten van verschillen in dat gedrag onderzocht. We vatten in paragraaf 7.1 de belangrijkste bevindingen samen: hoe ziet het leesgedrag eruit, welke ontwikkelingen hebben zich daarin voorgedaan en hoe kunnen (sociale) verschillen verklaard worden? In paragraaf 7.2 plaatsen we de dalende leestijd in een breder tijdsperspectief, bespreken we generatiewisseling als mechanisme van verandering, gaan we in op de stimulans of concurrentie van nieuwe media en op de effecten van tijdsdruk. In paragraaf 7.3 bespreken we hoe we een vitale leescultuur in stand kunnen houden, wat de uitdagingen voor de toekomst zijn en welke opgave er ligt voor de samenleving om de leescultuur te stimuleren.

7.1 Het leesgedrag van Nederlanders in kaart

De ontwikkelingen in het leesgedrag in de afgelopen tien jaar op een rij

Verdere daling in het aandeel lezers, maar leestijd per lezer blijft stabiel

In 2006 las 90% van de Nederlanders minstens tien minuten in de week. Onder lezen rekenen we hier, naast het lezen van de papieren en digitale versies van traditionele tekstmedia (boeken, kranten, tijdschriften, huis-aan-huisbladen en folders), ook het lezen van hedendaagse tekstmedia (o.a. nieuwssites/-apps en andere online informatie) van het scherm. In 2011 was het aandeel lezers gedaald naar 79%. De daling in het aandeel Nederlanders dat in een week leest, lijkt tussen 2011 en 2016 (72%) iets te zijn afgevlakt. De leestijd onder de lezers ligt al sinds 2006 stabiel op rond de 5 uur in de week.

Vooral tijdschriften en kranten in zwaar weer, aandeel lezers boeken lijkt zich te stabiliseren

Voor de tijdschriften, gevolgd door de kranten, zagen het aandeel lezers dalen. In tien jaar tijd daalde het aandeel Nederlanders dat in een week tijdschriften leest van 50% in 2006 naar 23% in 2011 en 16% in 2016. Het aandeel lezers van kranten daalde van 66% in 2006 naar 49% in 2011 en 40% in 2016. Het aandeel lezers van boeken lijkt zich in de laatste jaren te stabiliseren. Tussen 2006 en 2011 daalde het aandeel Nederlanders dat in een week boeken leest weliswaar van 44% naar 26%, maar in de afgelopen vijf jaar zette deze daling niet door. In 2016 las 29% van de Nederlanders in een week boeken in de vrije tijd.

Sociale verschillen in lezen worden groter

Sociale verschillen in het lezen zijn de laatste decennia groter geworden. In 2006 waren de opleidingsverschillen beperkt, maar vanaf 2011 tekenden zich duidelijke verschillen af: hoe hoger het opleidingsniveau, des te hoger het aandeel lezers. Het opleidingsverschil is relatief groot bij het lezen van boeken en van hedendaagse tekstmedia (nieuwssites/-apps en andere online informatie); dit doen met name hoogopgeleiden.

Minder tieners en 20-34-jarigen lezen dan oudere leeftijdsgroepen en dit verschil is sinds 2006 groter geworden, omdat met name onder de 35 jaar het aandeel lezers sterk is teruggelopen. De 35-49-jarigen en 50-64-jarigen blijven inmiddels ook achter bij de 65-plussers. Van de 65-plussers las in het afgelopen decennium stabiel meer dan 90% in een week, terwijl het aandeel lezers onder de andere leeftijdsgroepen daalde. Bij het lezen van hedendaagse tekstmedia valt verder op dat zowel de tieners als de 65-plussers dit minder doen.

Meer vrouwen lezen dan mannen; dit is een stabiel gegeven, maar het verschil lijkt wel te groeien. Mannen en vrouwen verschillen ook in voorkeuren voor wat ze lezen. Meer vrouwen lezen boeken of tijdschriften dan mannen, terwijl meer mannen dan vrouwen kranten en informatiemedia van het scherm lezen.

Lezen van papier en lezen van het scherm vergeleken

Lezen van papier domineert vooralsnog

Met het Media:Tijd-onderzoek is er gedetailleerde informatie beschikbaar over hoe er gelezen wordt; van papier of van verschillende typen schermen. Eind 2015 bleek een ruime meerderheid van de totale leestijd op een dag nog van papier te gaan. Ten opzichte van twee jaar eerder was de papiertijd wel iets teruggelopen, terwijl het schermlezen niet wezenlijk toenam. Papier domineert vooral bij het lezen van tijdschriften. Bij kranten en boeken is dat in mindere mate het geval. Het schermlezen bestaat voor het grootste deel nog uit het lezen van tekstmedia die geen papieren pendant hebben (vooral nieuwssites/-apps en andere online informatie). Voor het lezen van het scherm wordt de computer (pc of laptop) het meest gebruikt, gevolgd door de tablet en smartphone, en de e-reader (die ook bijna alleen voor boeken wordt gebruikt). Het computerscherm neemt voor het lezen van kranten wel af in populariteit, terwijl het aandeel Nederlanders dat wel eens kranten of tijdschriften van een tablet of smartphone leest stijgt.

De affiniteit met technologie en digitale vaardigheden voorspellers van schermlezen

Een blik op de achtergrondkenmerken van papier- en schermlezers laat verschillen zien tussen bevolkingsgroepen in de manier van lezen. Schermlezen wordt het meest omarmd door jongere leeftijdsgroepen en middelbaar en hoogopgeleiden. Verder kenmerken de schermlezers zich (ongeacht leeftijd en opleidingsniveau) door relatief grote affiniteit met technologie en ook relatief veel digitale vaardigheden. Mensen die naar eigen inschatting over het algemeen vooroplopen in de aanschaf en het gebruik van nieuwe technologie, lezen vaker alleen van scherm of combineren papierlezen met schermlezen. Het beschikken over digitale vaardigheden heeft eenzelfde stimulerende werking op het lezen van scherm.

Lezen van papier vindt vaker dan het lezen van het scherm plaats zonder andere gelijktijdige (media)activiteiten

Lezen zonder de combinatie met andere (media)activiteiten, zogenaamd singletasking, komt het vaakst voor bij papierlezen. In 2015 vond bij ruim 40% van de leestijd van papier geen gelijktijdige andere activiteit plaats; bij schermlezen was dat slechts een kwart van de tijd. In het aandeel singletasking bij papier- en schermlezen veranderde weinig tussen 2013 en 2015. Mediamultitasking (het combineren van lezen met een andere media-activiteit, zoals luisteren naar muziek of televisiekijken) gebeurt relatief vaker bij schermlezen (45% van de tijd) dan bij het lezen van papier (ongeveer een derde van de tijd).

Weinig aanwijzing voor versnippering van het lezen

Het aantal periodes dat Nederlanders in een week aaneengesloten lezen is tussen 2013 en 2015 niet afgenomen en de gemiddelde duur van die episodes evenmin. Binnen deze stabiliteit zijn er wel enkele sociale verschillen waarneembaar. Tieners hebben minder leesepisodes dan de overige leeftijdsgroepen. In de duur van de gemiddelde leesepisode doen zij echter niet voor hen onder. Leesepisodes duren bij mannen gemiddeld wat langer dan bij vrouwen, en druk bezette Nederlanders (werkenden en leden van drie- of meer-persoonshuishoudens) kennen binnen hun kortere totale leesduur ook gemiddeld kortere leesepisodes. Lezen van smartphones en (in mindere mate) van tablets levert meer en kortere leesepisodes dan lezen van papier en e-readers. In belangrijke mate heeft dit te maken met het feit dat dit andere typen teksten betreft.

Concurrenten van lezen

Lezen heeft concurrentie van digitale communicatie en gaming

Het lijkt er niet op dat het lezen veel te lijden heeft onder het luisteren en kijken. Fervente lezers laten televisie, radio en muziek allesbehalve links liggen. Wat hierin een belangrijke rol speelt, is dat deze liefhebbers van het lezen over meer vrije tijd beschikken. Veel lezen is mede het gevolg van veel kunnen lezen door meer vrije tijd, waarbij meer beschikbare tijd ook toestaat om veel te luisteren en veel te kijken. Opvallend is wel dat fervente lezers daarnaast wel minder tijd besteden aan (digitaal) communiceren en gamen. Als er al sprake

is van een concurrentieverhouding tussen lezen en andere media, dan betreft het de digitale gadgets, die het populairst zijn onder jongeren en jongvolwassenen.

Lezen lijdt onder tijdsdruk

Tijdsrestricties bleken in een multivariate verklarende analyse van invloed op het lezen. Enerzijds bleek tijdsdruk een verklaring voor het niet lezen in een week: mensen die meer tijd kwijt zijn aan verplichtingen als werken of leren, maar ook aan slapen en verzorgen, hebben een grotere kans om niet te lezen. Ook onder de lezers werkt tijdsdruk beperkend: drukke lezers besteden minder tijd aan lezen. Anderzijds bleken er nog altijd afzonderlijke effecten van persoonskenmerken uit te gaan op de leestijd. Zo is leeftijd behoorlijk sterk van invloed op het wel of niet (meer) lezen: hoe ouder iemand is, des te groter is de kans dat die leest. Wanneer men dan eenmaal leest, lezen ouderen ongeveer even lang als jongeren. Bij opleiding is de grotere leestijd van hoogopgeleiden ten opzichte van middelbaar en laagopgeleiden wél een optelsom van een groter aandeel lezers en meer leestijd van degenen die lezen. Werkzaamheid en inkomen doen er minder toe bij het voorspellen van leesgedrag.

7.2 Implicaties voor (de toekomst van) het lezen

De daling in de leestijd onder de bevolking, ook wel aangeduid als ontleding, is al vele decennia gaande. Deze daling blijkt vooral te worden veroorzaakt door een dalend aandeel lezers: steeds minder mensen lezen in hun vrije tijd. Deze ontwikkelingen hebben zich de afgelopen tien jaar enigszins vertraagd voortgezet. De vraag is hoe dit zich in de komende jaren verder zal ontwikkelen. Welke bedreigingen of kansen zouden zich voor het lezen voor kunnen doen? Het huidige rapport kan daar geen definitief empirisch onderbouwd antwoord op geven, maar wel een aantal aanknopingspunten die we hier verder zullen uitwerken. Ten eerste gaan we in op de rol van digitalisering. In hoeverre betekent een verdergaande digitalisering concurrentie voor of juist een stimulans van het lezen? En welk gevolg kan dit hebben voor de kwaliteit van het lezen? Ten tweede, welke invloed kan (toenemende) drukte op het lezen hebben? En tot slot, wat kan het veranderen van de samenstelling van de bevolking, in termen van opleiding en leeftijd, voor het lezen betekenen?

De rol van digitalisering

De daling van het aandeel lezers verontrust al geruime tijd, maar met de digitalisering en de komst van nieuwe media kwam er nieuwe beroering. Aan de ene kant werd er gevreesd voor concurrentie voor het lezen en aan de andere kant leken er nieuwe mogelijkheden voor het stimuleren van het lezen te zijn. Concurrentie, omdat lezers online andere dingen, zoals filmpjes en sociaal contact, aantrekkelijker zouden kunnen vinden. Nieuwe mogelijkheden, omdat tekst ook digitaal gecreëerd, geproduceerd, verspreid en aangeprezen kan worden. De resultaten uit dit rapport laten inderdaad een lichte toename zien in het aandeel Nederlanders dat van het scherm leest. Het zijn dan voornamelijk de nieuwere tekstmedia (nieuwssites/-apps en andere online informatie) die van het scherm worden gele-

zen. De van oorsprong gedrukte media (boeken, kranten, tijdschriften, enz.) worden echter niet vaak genoeg van scherm gelezen om de daling in het lezen van gedrukte teksten volledig te compenseren. De verkoop van e-boeken stagneerde in 2017, maar de digitale leen- en abonnementsmodellen van boeken groeien nog wel. Mogelijk is hier een heroriëntatie van de lezers gaande op de preferente wijze van lezen. Oude gewoontes worden niet snel overboord gezet. Dit naar huidige maatstaven langdurige zoekproces wijst ook wel op een gehechtheid aan lezen van papier, die een snelle transformatie naar lezen van het scherm in de weg staat.

Heeft het digitale lezen de toekomst?

Uit het onderzoek in dit rapport blijkt dat er met het lezen van het scherm vooralsnog minder tijd is gemoed dan met het lezen van papier. Dat neemt niet weg dat er over een langere termijn bekeken een geleidelijke verschuiving van papier naar scherm aan de gang is. Of en hoe snel deze verschuiving zich zal voortzetten, hangt af van een aantal factoren (zie ook Van der Weel 2011). Centraal hierin staat of mensen de overstap van papier naar scherm kunnen en willen maken.

Tot nu toe volgt het lezen van het scherm de bekende patronen van de verspreiding van innovaties: jongeren en hoogopgeleiden lopen voorop en ouderen en laagopgeleiden volgen. Verder kenmerken de schermlezers zich (ongeacht leeftijd en opleidingsniveau) door relatief grote affiniteit met technologie en ook het bezit van relatief veel digitale vaardigheden. Mensen die naar eigen inschatting over het algemeen vooroplopen in de aanschaf en het gebruik van nieuwe technologie, lezen vaker alleen van schermen of combineren papierlezen met het schermlezen. Het beschikken over digitale vaardigheden heeft eenzelfde stimulerende werking op het schermlezen. Nu nog zijn de pc en laptop favoriet bij het lezen van het scherm, maar de smartphone en tablet maken een snelle opmars. Bovendien zijn ook veel 65-plussers de mogelijkheden van smartphone en tablet verder aan het verkennen. Met de verdere verspreiding van tablets en smartphones valt een verdere gewenning aan het schermlezen te verwachten.

Het blijft, ook met de gewenning aan technologie en groei van vaardigheden, echter nog maar de vraag of het schermlezen het lezen van papier zal verdringen. Om tot gebruik te leiden moeten nieuwe media immers aansluiten bij een behoefte (Gibson 1977). Met andere woorden, het gebruik van nieuwe media moet mensen iets opleveren, anders zullen zij de overstap niet maken. Dit past ook bij de uitgangspunten van de communicatiewetenschappelijke *uses and gratifications*-theorie. Die behelst dat de behoeften en motieven van mensen centraal staan in de verklaring waarom ze op een bepaald moment bepaalde media gebruiken (zie voor een beschrijving McQuail 1994; Ruggiero 2000). Bij de wat oudere en verder gevorderde lezers is het vasthouden van het boek en het omslaan van bladzijden, onderdeel van in vele jaren opgebouwde routines, een deel van de leeservaring. Met als gevolg dat papierlezers aangeven dat zij bij het lezen van e-boeken meer moeite hebben om zich te oriënteren in het boek ('hoe ver ben ik in het boek', 'waar las ik die memorabele passage ook al weer') (Mangen 2017). Anderzijds heeft digitaal lezen soort-

gelijke fysieke voordelen. Bij dikke boeken is het vasthouden van een e-reader minder zwaar. Ook kunnen lettergrootte en het contrast tussen lettertekens en achtergrond aangepast worden aan persoonlijke wensen en aan het moment van de dag. De vraag is welke meerwaarde toekomstige technologische ontwikkelingen met zich mee kunnen brengen voor het schermlezen en of dit mensen voldoende reden zal geven om van papier over te stappen naar het scherm.

Ook is het de vraag of mensen met affiniteit voor technologie en met goede digitale vaardigheden tot lezen aangezet kunnen worden door aantrekkelijke leesmogelijkheden op e-readers, tablets en smartphones. In de Leesmonitor – Het Magazine (2016) wordt onderzoek aangehaald dat aanwijzingen geeft dat het scherm een startpunt kan zijn om lezen aantrekkelijker te maken voor kinderen of jongeren (zie Bakker 2013; Miranda et al. 2011; Tveit en Mangen 2014), evenals onderzoek dat laat zien dat de positieve effecten op termijn weer afnemen, als het nieuwe ervan af is (Ehmig et al. 2011). Het blijft dus nog te bezien of digitale apparaten en tekstmedia uiteindelijk echt zullen leiden tot een groei in populariteit van lezen. Vooralsnog blijven tieners en jongvolwassenen wat betreft lezen op duidelijke, en groeiende, achterstand.

Wat zijn de gevolgen voor de kwaliteit van het lezen?

Met de voortschrijdende digitalisering van media, informatie en communicatie werden ook zorgen geuit over de meer kwalitatieve aspecten van het lezen. Gevreesd werd dat de kwaliteit van het lezen, waaronder tekstbegrip en -beleving, zou afnemen door het gebruik van het scherm, omdat dit aandachtig lezen in de weg zou staan. Er zijn immers meer mogelijkheden gekomen om het lezen met andere activiteiten te combineren, wat kan leiden tot afleiding en vervolgens tot versnippering van het lezen. We konden, op basis van de gegevens tussen 2013 en 2015, echter geen toenemend combineergedrag van lezen met andere activiteiten constateren. Evenmin konden we vaststellen dat meer afleiding ertoe leidt dat er korter achtereen gelezen wordt. Er lijkt dus, in deze tijdsspanne van twee jaar, geen sprake van ander leesgedrag in termen van multitasking en versnippering. Wel blijkt mediamultitasking vaker voor te komen bij het lezen van het scherm dan bij het lezen van papier. En van smartphones en (in mindere mate) tablets lezen Nederlanders wel kortere periodes (episodes) aaneen. Deels komt dit doordat ze er ook andere uitsluitend digitaal beschikbare teksten, zoals korte nieuwsberichten, op lezen.

Of lezers via het scherm minder of juist evenveel informatie tot zich nemen, was met de beschikbare gegevens niet te onderzoeken. Wel vonden we een relatie tussen het multitasken met lezen en de mate waarin mensen opgaan in het lezen: hoe meer mensen multitasken bij het lezen, hoe minder ze aangeven de wereld om zich heen te vergeten tijdens het lezen.

Of lezers door het scherm anders gaan lezen en, vooral, of daarmee bepaalde cognitieve voordelen verloren gaan, is vooralsnog een open vraag (zie Leesmonitor – Het Magazine 2016). Een hieraan gerelateerde kwestie is die van het verwerken en onthouden van wat we hebben gelezen. Deze kwestie speelt vooral in het onderwijs, waar een geleidelijke digitali-

sering van leermiddelen plaatsvindt. Zoals bij elke technologische verandering zijn er techno-utopisten, die de heilzame gevolgen op de voorgrond stellen. En er zijn de techno-pessimisten, die ons voorhouden dat met de digitalisering van het onderwijs de afbraak van onze beschaving een flinke stap dichterbij is gekomen (Carr 2011: 23-24). Empirisch onderzoek kan als scheidsrechter fungeren in dit debat. Verschillen in herinnering en tekstbegrip die kunnen worden teruggevoerd op lezen en leren van papier versus van het scherm, worden over het algemeen niet gevonden (Green et al. 2010; Margolin et al. 2013), wellicht ook door de gewenning van (basisschool)scholieren aan het scherm (Nielen en Bus 2016). Als er al verschillen zijn, slaat de balans uit in het voordeel van papier (Mangen 2008; Mangen et al. 2013; Miall en Dobson 2001). Er wordt in die onderzoeken vooral gewezen op de manier waarop lezen van digitale tekstdragers ten koste kan gaan van de leesflow, het opgaan in het verhaal.

Bij onderzoek naar tekstbegrip gaat het meestal om informatieve teksten (non-fictie), maar er is ook aandacht voor de verhalende, verbeeldende kant van het lezen. Hier spelen overeenkomstige vermoedens omtrent de dwang van het medium, in een aantal gevallen gestaafd door onderzoek. Lezen, met name in de kindertijd, is niet slechts het decoderen van en betekenis geven aan tekst en plaatjes. Het is ook het vastpakken van het boek, het openen van luikjes, het steken van je vinger door de gaatjes die Rupsje Nooitgenoeg door de kartonnen pagina's heeft gevreten, het voelen van in het papier gestanst reliëf, en bij de populaire Fantasiareeks zelfs het ruiken van geuren die vrijkomen bij het wrijven over afbeeldingen.

De rol van tijdsdruk

Er wordt beweerd dat we in een gejaagde tijd leven (Hermsen 2010). Veel Nederlanders zeggen inderdaad 'druk, druk, druk' te zijn. Niet echt een gemoedstoestand om eens rustig een boek, krant of tijdschrift te lezen. Druk zijn is ook een prestigekwestie geworden, *busyness as badge of honour* zoals Gershuny (2005) het noemt, waardoor er ondanks goede voornemens maar beperkt verandering in overladen agenda's optreedt en die verandering in de toekomst evenmin te verwachten valt. In die drukte staat het lezen van een recent spraakmakend boek mogelijk wel op de bucketlist, maar lijkt de benodigde innerlijke rust om de aandacht er volledig op te richten te ontbreken. Die beperkende onrust speelde overigens al voor de komst van het internet (zie Knulst en Kraaykamp 1996: 213). In ons onderzoek vonden we dat als het tijdsbeslag van verplichtingen (met name werk en opleiding) groter wordt, de kans dat mensen lezen krimpt.

In de afgelopen tien jaar is de gemiddelde werktijd onder mannen constant gebleven en is die van vrouwen gestegen. Meer vrouwen aan het werk betekent ook dat zij gemiddeld een langere arbeidsduur hebben. Vrouwen hebben dit in deze periode gecompenseerd door minder tijd te gaan besteden aan huishouden en zorgtaken (Roeters 2017). Ook in de vorige eeuw bleken vrouwen anders te reageren op veranderende omstandigheden dan mannen; zij bleven het lezen relatief lang trouw (Knulst en Kraaykamp 1996: 168, 224).

Aannemende dat tijd gemoeid met biologische noodzakelijkheden als slapen en persoonlijke verzorging constant is gebleven, wijzen deze gegevens over verplichte tijd dus niet op een groei in de tijdsdruk. De hoeveelheid vrije tijd is ook al jaren stabiel (Roeters et al. 2017), wat overigens niet wil zeggen dat Nederlanders zich niet drukker voelen. Ook hoeft dit niet te betekenen dat dit in de toekomst zo zal blijven. Door verder economisch herstel kunnen de arbeidsparticipatie en de arbeidsduur verder stijgen, met afnemende vrije tijd (*time crunch* of *time squeeze*) tot gevolg en een dalende kans om aan lezen toe te komen.

De rol van opleiding en leeftijd

Tijdsdruk is echter lang niet hele verhaal waarmee verschillen in leesgedrag verklaard kunnen worden. Zo zijn verschillen in leesgedrag tussen opleidingsgroepen niet toe te schrijven aan verschillen in tijdsdruk, en verschillen tussen leeftijdsgroepen slechts gedeeltelijk. Aangezien deze sociale verschillen belangrijke determinanten zijn van verschillen in leesgedrag, biedt het inzicht om er wat langer bij stil te staan.

Dat hoogopgeleiden meer lezen dan laagopgeleiden kan volgens eerder onderzoek verklaard worden door hun leesvaardigheid. Kraaykamp (1993), die hier spreekt over culturele competentie, concludeert in zijn onderzoek dat verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden in de typen teksten die ze lezen vooral toegeschreven kunnen worden aan zulke vaardigheden. Ook de school en het daar genoten literatuuronderwijs hebben een stevige invloed op de leesvoorkeur. Hoogopgeleiden zijn daar diepgaander geïntroduceerd in het lezen van (complexe) teksten, waardoor zij er ook meer plezier aan beleven. Dat kan een stimulans zijn om later in het leven meer verschillende soorten teksten te lezen.

In de afgelopen decennia, of eigenlijk al sinds de jaren zestig van de vorige eeuw, hebben steeds meer Nederlanders hogere vormen van onderwijs gevolgd. Aangezien hoogopgeleiden meer lezen dan laagopgeleiden, zou je op basis van het stijgende opleidingsniveau verwachten dat het lezen toeneemt (Kraaykamp en Knulst 1992). Dat was niet het geval in de vorige eeuw, en ook sinds de millenniumwisseling hebben wij dat in dit onderzoek niet kunnen constateren. De leestijd voor alle opleidingsniveaus tezamen is verder gedaald en de verschillen tussen opleidingsgroepen bleven bestaan. Van verdere stijging van het opleidingsniveau kan dan ook niet een ombuiging in de leestrend verwacht worden.

In de hoop op nieuwe lezers of ten minste als buffer tegen verdere ontleding, wordt ook wel naar de vergrijzing van de Nederlandse bevolking gekeken. Ouderen lezen meer dan jongeren, zo concludeerden we, en nu de omvangrijke babyboomgeneratie met pensioen gaat en ouderen gemiddeld steeds ouder worden en langer gezond leven, zouden ze veel tijd hebben om te gaan lezen. De achterliggende bevinding is dat na de pensionering een andere levensfase aanbreekt, met meer vrije tijd, en dat die dan ook verandering in activiteitenpatronen met zich meebrengt. In de literatuur wordt gesproken over de levensfase-hypothese. Deze heeft echter concurrentie van andere verklaringen, waarvan de socialisatiehypothese de belangrijkste is. Deze gaat ervanuit dat personen die in een zelfde

periode zijn geboren (generaties of cohorten) tijdens hun groei naar volwassenheid ervaringen opdoen die een blijvende nawerking hebben in het latere leven. Generaties die opgegroeid zijn in een periode dat er veel gelezen werd, blijven dat volgens deze hypothese ook in het latere leven doen. Dat leidt dan wel niet tot een stijging van de leestijd van dat cohort, maar tenminste ook niet tot een daling. Daar staat tegenover dat er verschillen zijn tussen generaties: latere generaties stappen op een lager niveau van lezen in dan de voorgaande. Dit proces van generatiewisseling leidt ertoe dat cohorten met weinig lezers de plaats innemen van cohorten met veel lezers. Zo vormt cohortvervanging op de lange termijn een bedreiging van het lezen.

Daarnaast is er nog een hypothese, die stelt dat alle cohorten in de loop van de tijd in dezelfde periode onderhevig zijn aan dezelfde veranderende omstandigheden. Zo hebben jong én oud de afgelopen decennia te maken gehad met het proces van digitalisering. In die periode is er door jong en oud anders op gereageerd – jongeren omarmden de digitale media gretiger dan ouderen – maar iedereen kreeg er vroeg of laat mee te maken. Met de digitale teksten kwamen ook de online concurrenten van de tijd die aan lezen besteed kan worden. Vanuit deze concurrentiegedachte zou iedereen in gelijke mate minder zijn gaan lezen.

Om deze complexe kluwen van invloeden van levensfase, cohort en periode te ontrafelen is door het SCP al eerder onderzoek gedaan. Zowel levensfase als cohort en periode levert een (significante) bijdrage aan de verklaring van de tijdsbesteding aan gedrukte media. De meest substantiële is echter die van generatiewisseling ofwel cohortvervanging (Huysmans et al. 2004; Knulst en Kraaykamp 1996). Voor de daling in het lezen is vooral de vervanging van oudere, veellezende cohorten door jongere, weinig lezende cohorten van belang. De socialisatietheorie krijgt daarmee de meeste steun. De levensfasehypothese (bij de overgang naar een volgende levensfase daalt of stijgt de hoeveelheid vrije tijd en varieert daarmee ook de leestijd) en de periodehypothese (iedereen verandert in gelijke mate gedurende die periode) werden dus echter niet verworpen. Deze bevindingen hebben implicaties voor de afgelopen tien jaar en voor de toekomst. Voor de toekomst betekent dit dat naarmate oudere cohorten verdwijnen en nieuwe cohorten hun plaats innemen, de deelname aan de activiteit lezen en de tijdsbesteding eraan kleiner zal worden bij verder ongewijzigde omstandigheden. Als jongere cohorten hun leespatronen trouw blijven als zij ouder worden, dan krijgen tekstmedia het steeds moeilijker.

Verandert de functie van het lezen?

Steeds minder Nederlanders lezen in de vrije tijd en dat roept de vraag op of hier iets waardevols verloren gaat of dat andere media de gewenste effecten overnemen zonder merkbaar 'kwaliteitsverlies'. Deze vraag heeft nieuwe urgentie gekregen door de opkomst van nieuwe media, maar werd ook al gesteld toen de televisie de Nederlandse huiskamers overde, en opnieuw toen het aantal zenders dat men kon ontvangen bleef uitdijen. In een eerder SCP-rapport werd geconcludeerd dat het lezen van informatieve teksten niet a priori beter was voor de opinievorming dan het kijken naar nieuws- en actualiteitenprogramma's (Knulst en Kraaykamp 1996: 258). Daarbij werd de kanttekening geplaatst dat de kijker wel

goed moet weten te selecteren. Die kanttekening heeft aan betekenis gewonnen, want met de komst van nieuwssites, blogs en sociale media, en daarmee gepaard gaand de verspreiding van verschillende soorten nepnieuws, is het aanbod van informatie alleen maar toegenomen en is daarmee het belang van informatievaardigheden gegroeid.

Nederlanders combineren uiteenlopende nieuwsbronnen en de hedendaagse nieuws-media zijn daarin zeker nog niet dominant (Wennekers en De Haan 2017). Hoewel er nieuwe risico's opdoemen, zoals nepnieuws en filterbubbels, is er vooralsnog geen aanleiding voor verontrusting over een minder goed geïnformeerde bevolking. De sterke groei van beschikbare informatiebronnen zorgt er wel voor dat het belang van kunnen zoeken, evalueren en organiseren van informatie uit verschillende bronnen en het toepassen van die informatie om beslissingen te nemen verder is toegenomen (Silva 2009). Niet voor niets staan informatievaardigheden op een prominente plaats in het palet van *21st-century skills* (Dede 2010). Daarbij moet niet vergeten worden dat leesvaardigheden ook aan de basis staan van de omgang met online teksten (zie oecd 2016b voor de samenhang tussen leesvaardigheden en het dichten van de digitale kloof).

Geconcentreerd lezen in vooral romans kan gezien worden als een complexe geestelijke activiteit die voldoening en ontspanning kan geven, die lezers mee kan nemen naar andere werelden en mensen in staat stelt om zich in andere personen te verplaatsen. Deze genoegens, die verbonden zijn met persoonlijke ontwikkeling en stimulerend sociaal contact, zouden onder druk staan door het huidige jachtige leven. In dit onderzoek vonden we dat drukke mensen inderdaad minder lezen dan degenen die het wat minder druk hebben. Dat betekent echter nog niet dat er in het geheel geen tijd overschiet om aandachtig te lezen. Ook in tijden van Google en Facebook lijken we nog wel in staat om een langere verhaallijn te volgen zonder dat we om de zoveel minuten naar onze smartphone reiken (zie hoofdstuk 5). Het lezen van een scherm (e-reader, tablet en zelfs smartphone) lijkt ons niet zo af te leiden van de echt belangrijke zaken als wel wordt verondersteld.

7.3 Opgaven voor de samenleving

Consequenties voor de leescultuur

In het voorgaande is vooral besproken wat de gevolgen van het veranderende leesgedrag kunnen zijn voor (de positie van) lezers. De focus op alleen de lezer is echter te beperkt. Als minder mensen lezen, als er meer van het scherm wordt gelezen en als de leesvoorkeuren verschuiven naar andere soorten tekst, heeft dat bredere consequenties. Voor boekhandels raakt het de boekverkoop, voor uitgevers de mogelijkheid om een breed assortiment van boeken en tijdschriften aan de man te brengen, voor kranten de omvang van het abonneebestand, voor redacteurs, vormgevers, vertalers en andere professionals de mogelijkheden om aan het werk te blijven en voor schrijvers en journalisten de mogelijkheid om van hun pennenvruchten te leven. Al deze veranderingen brengen ook een veranderende taak voor de overheid met zich mee. Rondom de lezer is een hele sector actief, met verschillende spelers in wisselende onderlinge afhankelijkheden. Dit samenspel is erg belang-

rijk voor wat we de 'leescultuur' in Nederland zouden kunnen noemen. Die leescultuur behelst een ingewikkeld spel van vraag en aanbod, met opbrengsten die zich deels wel, maar voor een aanzienlijk deel ook niet in economische termen laten vatten.

In de laatste economische recessie zijn de afzet en omzet van boeken flink gedaald. Het voorzichtige herstel dat zich sinds 2015 aftekent, heeft de boekenbranche nog lang niet terug kunnen brengen op het niveau van 2008-2009. Een volgende neerwaartse spiraal zou op afzienbare termijn leiden tot sluiting van boekwinkels, vooral in de provinciesteden. Tussen conjuncturele invloed en veranderende voorkeur van lezers is met de beschikbare gegevens echter geen lijn te trekken. Los daarvan is het duidelijk dat de dalende verkoop in de fysieke winkels verder wordt aangedreven door de groei van webwinkels. Bol.com is de grootste boekverkoper van het land en begon eerder dit jaar de abonnementsdienst Kobo Plus, het Spotify voor boeken, waarbij lezers voor 10 euro per maand onbeperkt e-boeken (*all you can read*) kunnen lezen, al ontbreken veel nieuwe en populaire titels nog in het aanbod. Amazon betrad eind 2014 de Nederlandse markt voor e-boeken en kwam in 2017 met de dienst Amazon Prime, die bezorging van onder meer boeken in een dag belooft. Ook de uitgeversbranche is op zoek naar een passend antwoord op de huidige en toekomstige uitdagingen. Uitgevers zetten meer digitale middelen in om het boek naar de lezer te brengen en zodoende de verkoop te bevorderen. Om die lezer te bereiken moet het allemaal persoonsgerichter. Uitgeversconcern vbk doet dat bijvoorbeeld door in 2017 de dienst Bookchoice te kopen waarbij lezers voor 4 euro per maand acht geselecteerde e-boeken kunnen lezen. Bookchoice heeft inmiddels 35.000 abonnees, die op basis van hun gegevens worden voorzien van gerichte aanbiedingen.

De bibliotheken spelen ook een rol bij het bevorderen van lezen en zien zich eveneens geconfronteerd met veranderend leesgedrag. Bij de bibliotheken daalt het aantal volwassen leden, evenals het aantal uitleningen van boeken voor zowel volwassenen als de jeugd. Wel steeg tussen 2005 en 2015 het aantal jeugdleden flink. Net als de boekwinkels zoeken bibliotheken naar andere manieren om hun contact met leden en hun positie in de samenleving vorm te geven. De trend gaat, mede door de invoering van een nieuwe bibliotheekwet in 2015 (de Wet stelsel openbare bibliotheekvoorzieningen, Wsob), in de richting van een brede maatschappelijke bibliotheek, gericht op het faciliteren van persoonlijke ontwikkeling. Ondersteuning van taal- en leesvaardigheid neemt daarbij een prominente rol in, evenals de doorgaande leeslijn van 0-18 jaar. Die laatstgenoemde wordt vormgegeven in het beleidsprogramma Kunst van lezen, van de Koninklijke Bibliotheek en Stichting Lezen, waarvan de programma's BoekStart (0-4 jaar) en de Bibliotheek op school (4-18 jaar) deel uitmaken. Ook organiseren bibliotheken steeds meer activiteiten rondom taal, lezen, schrijven en leren (KB 2017b).

Auteurs en vertalers hebben het tegenwoordig lastig om hun werk gepubliceerd te krijgen, nu uitgevers minder risico's (kunnen) nemen bij het in de markt zetten van minder makkelijke boeken en aanstormend schrijftalent. En als hun werk gepubliceerd wordt, zijn de

inkomsten uit verkoop en leenrecht aan de lage kant. De inkomenspositie van auteurs en vertalers is blijkens een recent onderzoek zorgelijk te noemen (Van der Veen et al. 2016), mede doordat de inkomsten uit digitale uitleen en abonnementen waarop zij recht hebben, de makers maar zeer ten dele bereikt (Tilanus en Verhue 2017).

Ook is er op de redacties van kranten en tijdschriften minder plaats voor journalisten met een vaste aanstelling en wordt er steeds meer gebruik gemaakt van de inzet van zzp'ers rondom zogenaamde kern- of rompredacties, die uit een beperkt aantal vaste medewerkers bestaan. Journalistieke vernieuwing wordt aangezwengeld met subsidies van onder andere het Stimuleringsfonds voor de Journalistiek. Initiatieven als Blendle (een kiosk waarin losse artikelen kunnen worden gekocht en sinds kort ook een persoonsgericht pakket artikelen kan worden afgenomen), evenals ledenplatforms als *de Correspondent* en *Follow the Money*, kunnen op internationale belangstelling rekenen. Of het verdienvermogen van de pers en journalistiek hiermee op langere termijn is gewaarborgd, valt te betwijfelen, gezien de vele miljoenen die spelers als Google en Facebook hebben weten af te snoepen van de advertentiemarkt van de traditionele persmedia. De positie van de journalistiek wordt er niet florissant op, terwijl de samenleving gebaat is bij hoogwaardige informatie om de meningsvorming te funderen en het democratisch proces te voeden.

De Nederlandse overheid hecht veel waarde aan het in stand houden en stimuleren van de leescultuur. Om de onafhankelijkheid, pluriformiteit, kwaliteit en toegankelijkheid van het geschreven woord te bevorderen, benut ze tal van instrumenten. Met de Wet op de vaste boekenprijs streeft ze naar een onafhankelijk, gevarieerd en hoogwaardig aanbod van boeken. Daarnaast is er het lage btw-tarief voor alle gedrukte media. Schrijvers, vertalers en uitgevers worden met beurzen via het Letterenfonds gestimuleerd om literair-culturele boeken te produceren. De journalistiek wordt ondersteund met subsidies voor journalistieke innovaties en start-ups en ondersteuning van bedreigde titels. Om het lezen te bevorderen zijn de gemeenten, provincies en het Rijk (in dit geval de Koninklijke Bibliotheek) gezamenlijk verantwoordelijk voor het landelijke stelsel van openbare bibliotheken. De Schrijverscentrale bemiddelt in het organiseren van bezoeken van auteurs aan scholen, bibliotheken en boekwinkels. Via Stichting Lezen wordt het algemene beleid voor leesbevordering en literatuureducatie vormgegeven en gecoördineerd. Daarnaast richt de overheid zich op het vergroten van de mediawijsheid van burgers en op het tegengaan van (functionele) ongeletterdheid.

Ons onderzoek naar leesgedrag in Nederland is niet bedoeld als een evaluatie van het gevoerde beleid en daarvoor zijn de gebruikte data ook niet geschikt. Hoe groot de bijdrage van de overheid is geweest aan het in stand houden van de leescultuur in Nederland, of hoe toekomstbestendig die is gegeven het overheidsbeleid, is dan ook niet vast te stellen. Duidelijk is wel dat de overheid, net als tal van marktpartijen en vele geïnteresseerde lezers, belang heeft bij een florerende leescultuur.

Ondanks allerlei initiatieven om op de veranderende markt in te spelen, zijn er met enige regelmaat sombere geluiden te horen over de toekomst van de leescultuur. Ook nu weer duiken er doemscenario's op, met *The cult of the amateur* van Andrew Keen (2007) als blikvanger. Hij beschrijft hoe de opkomst van de amateur als mediaproducteur een bedreiging vormt voor hoogwaardig media-aanbod. Hierdoor zouden professionals wegwijnen, kwaliteitsstandaarden afbrokkelen en grootse culturele prestaties uitblijven. Professionals zouden, door gebrek aan financiële middelen, hun rol als poortwachter van betrouwbare informatie en producent van hoogwaardig aanbod niet meer naar behoren kunnen vervullen. In de cultuurpessimistische voetsporen van onder meer Postman (1985) voorspelt Keen niet minder dan de dood van onze cultuur. Tegenover dit sombere scenario staan ook meer utopisch getinte verhalen, zoals dat van Leadbeater (2008), die verwacht dat online samenwerking tot allerlei innovaties gaat leiden, zelfs als werk zonder salaris wordt verricht en culturele producten gratis worden verspreid. De waarheid zal, zoals wel vaker, ergens in het midden liggen. Dat neemt niet weg dat de nuchtere constatering dat het aandeel lezers verder gedaald is, vooral onder de jonge helft van de bevolking, geredeneerd vanuit de doelen van alle betrokken partijen onwelkom nieuws is, en dat stemt (ook met het oog op de toekomst) bepaald niet vrolijk.

Tot slot

Het is niet nodig om de toekomst af te wachten om te starten met discussies over het stimuleren van de leescultuur. Hier ligt een opgave voor de samenleving als geheel. Dat houdt in dat overheid, wetenschap, marktpartijen en de burgers zelf zich voldoende rekenschap geven van de huidige situatie, waarvan het leesgedrag van Nederlanders in dit rapport gedetailleerd is beschreven, met inbegrip van de nieuwe, *born-digital* tekstmedia. De vraag dient te worden opgeworpen of naast het al rijke en diverse beleidsinstrumentarium er naar nieuwe wegen gezocht moet worden om het lezen van tekstuele media en de daarmee gepaard gaande positieve opbrengsten te stimuleren. Gezien de tot zorg stemmende ontwikkelingen zijn alle partijen aan zet om middels het beantwoorden van die vraag een bijdrage te leveren aan wat velen koesteren: een levendige leescultuur in Nederland.

Summary

Background and problem definition

The amount of time the Dutch spend reading in their leisure time has fallen over recent decades. This decline in reading time contrasts starkly with the positive personal and social benefits that can be derived from reading according to lots of research. Accordingly, the decline in reading is regarded as a worrying trend. Government policy has for decades focused on promoting reading.

The growth in new devices, such as e-readers, tablets and smartphones, as well as in digital media (including social media) has also changed the way people read. This study describes the reading behaviour of the Dutch and traces trends in reading over the last ten years. The ongoing digitalisation and the rise of new media begs the question of whether this has put further pressure on reading or whether these developments have created new opportunities for reading.

In this report, 'reading' refers in the first instance to the traditional text-based media: books, newspapers, magazines, free door-to-door publications and other media (e.g. folders). As well as the original, printed form, our study also includes the digital variants of these text-based media. Second, we also include the use of modern text media which can only be read on screen, such as teletext and *born-digital* news sites and news apps, as well as other specific information on the Internet. All these text-based media together constitute an indicator for total reading.

To investigate trends in Dutch reading behaviour over the period 2006-2016, data were drawn from the regularly held long-term Time Use Survey (TBO), while data from the 2013 and 2015 editions of the Media:Time study were used to provide a detailed picture of reading in the digital media landscape. How many people read, and how much, what, how and when do they read? Who are the readers (on paper and screen) and who are the non-readers? The study also looked at other activities and how reading relates to them: to what extent is reading combined and/or interchanged with other activities, and what differences are there in this regard between reading on paper and reading from a screen? The study also looked at the influence of time pressure on reading behaviour.

Reduction in reading time due to decline in number of readers

Since the first edition of the Time Use Survey (TBO) in 1975, a steady decline has been recorded in the amount of time the Dutch spend reading (in terms of reading as a main activity during people's free time). This decline has continued over the last decade. It is caused mainly by a reduction in the share of people who read at all during the course of a week; the time that people who do read actually spend reading has hardly changed. The share of

readers fell sharply between 2006 and 2011 (from 90% to 79%), and this downward trend continued between 2011 and 2016, albeit at a slower rate (from 79% to 72%).

The reduction in the share of readers between 2006 and 2011 occurs across the whole spectrum of traditional text media (books, newspapers, magazines, etc.), but affects magazines and newspapers particularly. The share of magazine readers halved over the period, while the time spent reading magazines reduced by more than half. The share of people reading magazines and newspapers fell further between 2011 and 2016, but stabilised for books. The share of readers fell among both men and women in all the periods studied, though did level off somewhat for women between 2011 and 2016.

The share of readers is higher in the older than the younger population in all years studied. Over the whole period 2006-2016, there was an especially sharp fall in the share of readers among those aged under 35. There were no notable differences in the share of readers by education in 2006. The share of readers fell among those with low and intermediate education between 2006 and 2011, but not among those with high education; this led to a gap between those with low and high education. The share of readers fell by roughly the same amount in all education groups between 2011 and 2016, so that the educational differences remained in 2016: the higher the education level, the greater the share of readers.

On-screen reading supplements rather than replaces reading on paper

The reading material available has changed over the last decade: as well as originally printed text media (books, magazines, newspapers), which are now available both on paper and in digital format, many digital and online text media are now also available. How do these new text media fit into overall reading patterns?

Out of the average of 50 minutes that the Dutch spent reading each day in 2015, the majority was spent reading newspapers (16 minutes), followed by books (12 minutes). Magazines followed at some distance (5 minutes), and were overtaken in terms of time use by reading information on the Internet (7 minutes) and on news sites/news apps (6 minutes). The remaining time was spent reading free house-to-house magazines (1 minute), other media (2 minutes) and teletext (1 minute). Given all the screen-based devices that are available for people to use today, it can no longer be simply assumed that people read from paper.

Nonetheless, the majority of the 50 minutes average that the Dutch spent reading each day in 2015 was spent reading from paper (31 minutes). Though this still represents a slight fall from the 36 minutes recorded in 2013. Paper still dominates for reading magazines, followed by newspapers and books. Screen-reading is mostly devoted to media which have no paper-based equivalent (teletext, news sites/news apps, online information). The most widely used devices for screen-reading are computers (pc and laptop), tablets and smartphones.

Who are the paper-readers and who has embraced screen-reading? The total group of readers (83% of Dutch people read during the course of a week in 2015) was divided into a portion who only read on paper (30%), a large portion who combine reading on paper with reading from a screen (49%) and a portion who only read from screens (21%). The share of

people who read from both paper and screens is the same for men and women (49%). More female readers only read from paper (35%) than only from screens (16%), while for men the division is equal: a quarter only read on paper and a quarter only from screens. A high proportion of readers aged over 65 (55%) only read from paper, compared with 16% of young adult readers (20-34 years). A relatively high proportion of this latter group (40%) only read from screens, and a similar pattern is found for teenagers (36%). Readers aged 35-64 years relatively often combine reading from paper with reading from screens. The higher someone's education level, the less they read only from paper and the more they combine reading from paper with screen-reading. As well as these socio-demographic characteristics, affinity with technology (measured using Rogers' *adopter* typology) is a significant predictor of how people read. The chance that someone will read only from paper is substantially higher for *laggards* (people who are relatively late in purchasing or using new technology; 31%) than for the *early majority* (24%) and *early adopters* (22%), who purchase and use new technology relatively early. By contrast, the probability of being a 'screen-only' reader is at least twice as great for *innovators* (a small group with great affinity for technology; 32%) as for the *late majority* (13%) or the *laggards* (16%). Digital skills also play a role. The low-skilled are most likely to read only from paper during the course of a week (30%), compared both with people with average skills (23%) and the high-skilled (23%). Those with average skills stand out in combining paper and screen-reading (58%).

Multitasking and fragmentation of reading

The ongoing digitalisation and perceived busyness of everyday life frequently gives rise to concerns about the more qualitative aspects of reading. It is argued, for example, that people more often combine reading with other activities, or interrupt reading more often because other things demand their immediate attention. This could disrupt their concentration and mean they are less able to remember what they read or understand it less well (cognitive) or are less able to become absorbed in and enjoy what they are reading (affective).

Of the 50 minutes that the Dutch spent reading each day on average in 2015 (books, newspapers, magazines, free house-to-house magazines or teletext, news sites/news apps and other online information), 18 minutes were spent reading without doing other general activities at the same time, such as eating, household tasks or travelling (single-tasking). People spent 13 minutes reading in combination with other general (non-media) activities (multitasking), while reading combined with other media activities (media-multitasking) accounted for almost 20 minutes. These proportions were virtually the same in 2013, suggesting that there has been no increase in combining reading with other activities. Single-tasking is most common when reading from paper, accounting for 43% of time spent on this type of reading in 2015, compared with 26% of the time spent reading from a screen. Multitasking occurs to roughly the same extent for reading from paper (24% of reading time) and reading from screens (29%). The biggest share of media-multitasking occurs for screen-reading – around 45% of reading time – compared with a third of the time spent reading from paper.

It was not possible in this study to perform a detailed analysis of the effects of (media-)multitasking, but we do find indications that the more people engage in (media-)multitasking when reading, the less they report that they are absorbed by what they read. To obtain a picture of the fragmentation of reading behaviour, we looked at the number of periods of uninterrupted reading (reading episodes) and how long these periods lasted. For the moment, an analysis of the reading episodes provides little reason to conclude that reading is becoming a more superficial activity.

Influence of time pressure on reading

To gain an impression of the role that time pressure and other leisure time use may play in relation to reading, the Dutch population aged 13 years and older was subdivided into four groups. First, there is the group of non-readers (17% of the population), i.e. people who in the week-long diary they kept during the Media:Time study did not report a single episode of ten minutes spent reading. The remaining 83% reported at least one reading episode in their diaries. This group was split into three roughly equal subgroups based on the amount of times spent reading: light readers (spending an average of 1.5 hours per week reading), medium readers (more than 5 hours per week on average) and fervent readers (an average of 14.5 hours per week). During the week studied in the Media:Time study, the general time use of non-readers did not differ essentially from that of the three reader groups. A week comprises 168 hours and, unsurprisingly, the fervent readers have the most free time during this period, at 50 hours. However, it is not the case that non-readers have the least free time. Less time spent reading is associated mainly with pressure from other obligations such as working and studying: the more someone works or studies, the less they read in their free time. Care and household tasks appear to impinge much less on the opportunities to read, and there are no major differences between the four groups in the time spent sleeping and on care (both personal and medical care). The four groups also spend roughly the same amount of time travelling each week.

The groups of readers/non-readers do differ in terms of their media usage. The light readers spend 3% of their total media time reading; the medium readers 8% and the fervent readers 21%. The non-readers spend 21% of their media time per day on communication, compared with 10% for the fervent readers. The fervent readers spend a smaller proportion of their media time on watching media content (32%) than the medium readers (37%) and light readers (40%) and than the non-readers (37%). Listening also occupies a higher proportion (roughly a third) of the total media time of non-readers, light and medium readers, compared with 29% of the media time of fervent readers.

A multivariate explanatory analysis provides an insight into the influence of various characteristics on reading. Women are more often readers than men, but this difference disappears after controlling for differences in time pressure. This suggests that men are more often in the non-readers group due to greater time pressure. The likelihood of reading rises sharply with age. However, time pressure alone does not explain the differences between

the age groups; the greater probability of being a non-reader in the younger age groups is not explained by possibly greater (perceived) time pressure in these groups. When it comes to education level, people with high education are substantially more likely to read than low-educated people. This is not affected by (perceived) time pressure, suggesting that the difference between people with low and high education is not caused by differences in time pressure between these groups. To summarise, time pressure influences who reads and who does not, but with the exception of the difference between men and women, provides little or no explanation for differences in whether or not people read. However, this is only half the story. The other half is concerned with predicting the amount of time that people who do read will spend on this activity. This shows that female readers spend slightly less time reading than male readers. One striking finding is that few if any differences can be detected in the time spent reading by readers in different age groups. The difference between the younger and older generations is thus due almost entirely to the fact that the share of readers in the younger age groups is so much lower. Finally, the reading time of readers with high education is higher than that of readers with low education. This educational difference in reading is thus a combination of a higher share of readers and the longer time spent reading by readers with high education.

The continuing downward trend in the share of readers, especially in the younger half of the population, in combination with the many studies showing the positive benefits of reading and reading skills, is a call to action. Based on the results of this study, intensification of the policy to promote reading is warranted across the board. It is up to all parties involved – government, science, the private sector and citizens themselves – to give tangible form to this intensification.

Literatuur

- Anderson, Monica (2015). *Technology device ownership: 2015*. Pew Research Center. Geraadpleegd 10 februari 2017 via www.pewinternet.org/2015/10/29/technology-device-ownership-2015.
- Anderson, Richard C., Elfrieda H. Hiebert, Judith A. Scott en Ian A.G. Wilkinson (1985). *Becoming a nation of readers. The report of the Commission on reading*. Washington (DC): The National Institute of Education / us Department of Education.
- Auditdienst Rijk (2014). *Beleidsdoorlichting mediabeleid 2010-2013*. Den Haag: Auditdienst Rijk, ministerie van Financiën.
- AuthorEarnings (2017). *Print vs digital, traditional vs non-traditional, bookstore vs online: 2016 Trade publishing by the numbers*. Geraadpleegd 7 februari 2017 via <http://authorearnings.com/report/dbw2017>.
- Bakker, Niels (2013). *Digitaal lezen – wie doen het al? Een SMB-dieptestudie naar het profiel van de e-boekenlezer en de leesbeleving van de e-reader, tablet en laptop*. Amsterdam: Stichting Lezen. Geraadpleegd 27 september 2017 via www.lezen.nl/publicaties/digitaal-lezen-wie-doen-het-al.
- Barthel, Michael, Elisa Shearer, Jeffrey Gottfried en Amy Mitchell (2015). *The evolving role of news on Twitter and Facebook*. Geraadpleegd 7 december 2017 via www.journalism.org/2015/07/14/the-evolving-role-of-news-on-twitter-and-facebook.
- Benthaus-Apel, Friederike (1995). *Zwischen Zeitbindung und Zeitautonomie. Eine empirische Analyse der Zeitverwendung und Zeitstruktur der Werktags- und Wochenendfreizeit*. Wiesbaden: Deutscher Universitäts-Verlag GmbH.
- Bergström, Annika, Lars Höglund, Elena Maceviciute, Skans Kersti Nilsson, Birgitta Wallin en Thomas D. Wilson (2017). *Books on screens. Players in the Swedish e-book market*. Göteborg: Nordicom. Geraadpleegd 24 november 2017 via www.nordicom.gu.se/sites/default/files/publikationer-hela-pdf/books_on_screens._players_in_the_swedish_e-book_market.pdf.
- Bittman, Michael, Judith E. Brown en Judy Wajcman (2009). The mobile phone, perpetual contact and time pressure. In: *Work, Employment and Society*, jg. 23, nr. 4, p. 673-691.
- Börsenverein des Deutschen Buchhandels (2016). *Buch und Buchhandel in Zahlen 2016 (für 2015)*. Frankfurt am Main: Börsenverein des Deutschen Buchhandels e.V.
- Breedveld, Koen en Andries van den Broek (2002). *De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, Koen en Andries van den Broek (2003). *De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, Koen, Andries van den Broek, Jos de Haan, Lucas Harms, Frank Huysmans en Erik van Ingen (2006). *De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (2012). Rollen, ritmen en routines. Het taaie script van het dagelijks leven in Nederland, 1975-2005. In: I. Glorieux, J. Siongers en W. Smits (red.), *Mark Elchardus. Cultuursociologie buiten de lijnen* (p. 54-73). Leuven: Lannoo.
- Broek, Andries van den en Jos de Haan (2000). *Cultuur tussen competentie en competitie. Contouren van het cultuurbereik in 2030*. Amsterdam / Den Haag: Boekmanstichting / Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, Andries van den, Wim Knulst en Koen Breedveld (1999). *Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Elsevier bedrijfsinformatie.
- Carr, Nicholas (2011). *The shallows. What the internet is doing to our brains*. New York / London: W.W. Norton & Co.
- CB (2017). *E-book barometer Q3 2017*. Geraadpleegd 26 november 2017 via www.cb.nl/uploads/images/E-book-barometer-Q3-2017-NL-RGB-low-res.pdf.
- CBS (2016). *ICT, kennis en economie 2016*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2017). *Openbare bibliotheken*. Geraadpleegd 26 november 2017 via <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/70763ned/table?ts=1511734381484>.

- Cho, K.W., J. Altarriba en M. Popiel (2015). Mental juggling. When does multitasking impair reading comprehension? In: *The Journal of General Psychology*, jg. 142, nr. 2, p. 90-105.
- Cloïn, Mariëlle (red.) (2013). *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CvdM, Commissariaat voor de Media (2017). *Media monitor*. Geraadpleegd 1 augustus 2017 via www.media-monitor.nl/mediamarkten/dagbladen/dagbladen-in-2015.
- Dede, Chris (2010). Comparing frameworks for 21st century skills. In: J. Bellanca en R. Brandt (red.), *21st century skills* (p. 51-76). Bloomington (IN): Solution Tree Press.
- Dehaene, Stanislas (2009). *Reading in the brain. The new science of how we read*. New York: Penguin Books.
- Deursen, A.J.A.M. van en J.A.G.M. van Dijk (2010). Measuring internet skills. In: *International Journal of Human Computer Interaction*, jg. 26, nr. 10, p. 891-916 (doi.org/10.1080/10447318.2010.496338).
- Deuze, Mark (2007). *Media work*. Cambridge: Polity Press.
- Digital Magazine Publishing (2013). *Features*. Geraadpleegd via www.digitalmagazinepublishing.net/digital-magazine-publishing/features.
- Dijkstra, K., P.P.J.L. Verkoeijen, I. van Kuijk, S. Yee Chow, Annelies Bakker en R. A. Zwaan (2015). Leidt het lezen van literaire fictie tot meer empathie? Een replicatiestudie van Kidd en Castano (2013). In: *De Psycholoog*, jg. 50, nr. 10, p. 10-21.
- DiMaggio, Paul, Eszter Hargittai, W. Russell Neuman en John P. Robinson (2001). Social implications of the Internet. In: *Annual Reviews of Sociology*, jg. 27, p. 307-336.
- Ehmig, Simone C., Timo Reuter en Manuel Menke (2011). *Das Potenzial von E-Readern in der Leseförderung*. Mainz: Stiftung Lesen.
- Eurostat (2009). *Harmonised European time use surveys. 2008 guidelines*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Feskens, Remco, Hans Kuhlemeier en Ger Limpens (2016). *Resultaten PISA-2015 in vogelvlucht. Praktische kennis en vaardigheden van 15-jarigen. Samenvatting van de Nederlandse uitkomsten van het Programme for International Student Assessment (PISA) op het gebied van natuurwetenschappen, leesvaardigheid en wiskunde in het jaar 2015*. Arnhem: Cito.
- Foehr, Ulla G. (2006). *Media multitasking among American youth. Prevalence, predictors and pairings*. Menlo Park (CA): The Henry J. Kaiser Family Foundation. Geraadpleegd 27 september 2017 via <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED527858.pdf>.
- Fuller, Jack (2010). What is happening to news? In: *Daedalus*, jg. 139, nr. 2, p. 110-118.
- Gageldonk, Maarten van (2010). Multimedia in the pre-digital age. *Aspen Magazine (1965-1971) and the digital magazine revolution*. In: *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies*, jg. 27, p. 45-61.
- Gershuny, Jonathan (2000). *Changing times. Work and leisure in post-industrial society*. Oxford: Oxford University Press.
- Gershuny, Jonathan (2005). Busyness as the badge of honor for the new superordinate working class. In: *Social Research*, jg. 72, nr. 2, p. 287-314.
- GfK (2013). *GfK Trends in digital media. Onderzoek van GfK in samenwerking met NDP Nieuwsmedia, PMA, SPOT, RAB en kvb*. Geraadpleegd 27 september 2017 via www.ndpnieuwsmedia.nl/wp-content/uploads/2015/06/GfK-Trends-in-Digitale-Nieuwsmedia-Dec-2013.pdf.
- GfK (2016). *Trends in digitale media. Onderzoek van GfK in samenwerking met kvb-SMB, MMA, NDP Nieuwsmedia, PMA en Screenforce*. Geraadpleegd 27 september 2017 via <http://www.ndpnieuwsmedia.nl/wp-content/uploads/2017/01/GfK-Trends-in-Digitale-Media-samenvatting-NDP-Nieuwsmedia.pdf>.
- Gibson, James J. (1977). The theory of affordances. In: Robert Shaw en John Bransford (red.), *Perceiving, acting, and knowing. Toward an ecological psychology* (p. 67-82). Hillsdale (NJ): Lawrence Erlbaum Associates.
- Green, Thomas D., Robert A. Perera, Lauryn A. Dance en Elizabeth A. Myers (2010). Impact of presentation mode on recall of written text and numerical information. Hard copy versus electronic. In: *North American Journal of Psychology*, jg. 12, nr. 2, p. 233-242.

- Haan, Jos de (2003). *De trage acceptatie van snelle media*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Haan, Jos de en Nathalie Sonck (2013). Mediagebruik en sociale contacten. In: M. Cloin (red.), *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders* (p. 81-99). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hermesen, Joke J. (2010). *Stil de tijd. Pleidooi voor een langzame toekomst*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Hirschman, Albert O. (1982). *Shifting involvements. Private interest and public action*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Hochschild, Arlie Russell (1997). *The time bind. When work becomes home and home becomes work*. New York: Henry Holt and Company.
- Hofland, H.J.A. (1955). *Geen tijd. Op zoek naar oorzaken en gevolgen van het moderne tijdgebrek*. Amsterdam: Scheltema en Holkema.
- Huysmans, Frank (2015). Informatie in stad en streek. Worstelen met het web. In: *IP Vakblad voor Informatie-professionals*, jg. 19, nr. 4, p. 20-24.
- Huysmans, Frank en Jos de Haan (2010). *Alle kanalen staan open. De digitalisering van mediagebruik*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huysmans, Frank en Carlien Hillebrink (2008). *De openbare bibliotheek tien jaar van nu*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huysmans, Frank, Jos de Haan en Andries van den Broek (2004). *Achter de schermen. Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jenkins, Henry (2006). *Convergence culture. Where old and new media collide*. New York: New York University Press.
- Karan, Kavita, Chang Sup Park en Wenjing Xie (2016). Online women's magazines. Differences in perceptions between print and online magazines among female readers. In: *Advances in Journalism and Communication*, jg. 4, p. 31-42.
- Katz, E., J.G. Blumler en M. Gurevitch (1974). Utilization of mass communication by the individual. In: J.G. Blumler en E. Katz (red.), *The uses of mass communications. Current perspectives on gratifications research* (p. 19-31). Beverly Hills (CA): Sage Publications.
- KB, Koninklijke Bibliotheek (2017a). *Algemeen boek: aantallen, genres verkocht (Bibliotheekmonitor)*. Geraadpleegd 7 december 2017 via www.bibliotheekmonitor.nl/trends-media-informatie/boeken/algemene-boeken-gekochte-aantallen/itemgo.
- KB, Koninklijke Bibliotheek (2017b). *Trends in het stelsel van openbare bibliotheken. Rapportage voor de midterm review Wsob (december 2017)*. Den Haag: Koninklijke Bibliotheek.
- Keen, Andrew (2007). *The cult of the amateur. How blogs, MySpace, YouTube, and the rest of today's user-generated media are destroying our economy, our culture, and our values*. Ealing: Transworld Publishers.
- Kennisnet (2017). *Monitor Jeugd en media 2017*. Zoetermeer: Kennisnet. Geraadpleegd 6 december 2017 via www.kennisnet.nl/fileadmin/kennisnet/publicatie/jeugd_media/Kennisnet_Monitor_Jeugd_en_Media_2017.pdf?download=1.
- Kidd, David Comer en Emanuele Castano (2013). Reading literary fiction improves theory of mind. In: *Science*, jg. 342, nr. 6156, p. 377-380.
- Kidd, David en Emanuele Castano (2017). Different stories. How levels of familiarity with literary and genre fiction relate to mentalizing. In: *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, jg. 11, nr. 4, p. 474-486.
- Knulst, Wim (1989). *Van vaudeville tot video. Een empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, Wim en Matthijs Kalmijn, m.m.v. Paul van Beek (1988). *Van woord naar beeld? Onderzoek naar de verschuivingen in de tijdsbesteding aan de media in de periode 1975-1985*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, Wim en Gerbert Kraaykamp, m.m.v. Andries van den Broek en Jos de Haan (1996). *Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Koomen, Helma M.Y., Debora L. Roorda en Jantine L. Spilt (2017). Zonder relatie geen prestatie. Het belang van een persoonlijke relatie met de leerkracht gedurende de schoolloopbaan. In: Roel van Steensel en Eliane Segers (red.), *Succesvol lezen in het onderwijs* (p. 3-13). Delft: Eburon.

- Koopman, Emy (2014). Reading in times of loss. An exploration of the functions of literature during grief. In: *Scientific Study of Literature*, jg. 4, nr. 1, p. 68-88.
- Kraaykamp, Gerbert (1993). *Over lezen gesproken. Een studie naar sociale differentiatie in leesgedrag*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Kraaykamp, G. en W. Knulst (1992). Stijgend scholingsniveau, afnemende belezenheid. In: *Massacommunicatie*, jg. 20, p. 22-37.
- Kuitert, Lisa (2015). *Het boek en het badwater. De betekenis van papieren boeken*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- kvb Boekwerk (2017). *Monitor 2017. De markt*. Geraadpleegd 7 december 2017 via www.kvbboekwerk.nl/monitor/markt/monitor-2017.
- Leadbeater, Charles (2008). *We-think. Mass innovation, not mass production*. London: Profile Books.
- Leesmonitor – Het Magazine (2016). *Digitaal lezen, anders lezen?* Amsterdam: Stichting Lezen.
- Lehman-Wilzig, Sam en Nava Cohen-Avigdor (2004). The natural life cycle of new media evolution. Inter-media struggle for survival in the internet age. In: *New Media & Society*, jg. 6, nr. 6, p. 707-730.
- Liu Ziming (2005). Reading behavior in the digital environment. Changes in reading behavior over the past ten years. In: *Journal of Documentation*, jg. 61, nr. 6, p. 700-712.
- Maletzke, Gerhard (1963). *Psychologie der Massenkommunikation. Theorie und Systematik*. Hamburg: Hans-Bredow-Institut.
- Mangen, Anne (2008). Hypertext fiction reading. Haptics and immersion. In: *Journal of Research in Reading*, jg. 31, nr. 4, p. 404-419.
- Mangen, Anne (2017). Textual reading on paper and screens. Implications for design. In: Alison Black, Paul Luna, Ole Lund en Sue Walker (red.), *Information design. Research and practice* (p. 275-298). London / New York: Routledge.
- Mangen, Anne, Bente R. Walgermo en Kolbjørn Brønnick (2013). Reading linear texts on paper versus computer screen. Effects on reading comprehension. In: *International Journal of Educational Research*, jg. 58, p. 61-68.
- Mar, Raymond A., Keith Oatley en Jordan B. Peterson (2009). Exploring the link between reading fiction and empathy. Ruling out individual differences and examining outcomes. In: *Communications*, jg. 34, p. 407-428.
- Margolin, Sara J., Casey Driscoll, Michael J. Toland en Jennifer Little Kegler (2013). E-readers, computer screens, or paper. Does reading comprehension change across media platforms? In: *Applied Cognitive Psychology*, jg. 27, p. 512-519.
- McLuhan, Marshall (1964). *Understanding media. The extensions of man* (herdrukt 2001). London / New York: Routledge.
- McQuail, Denis (1994). *Mass communication theory. An introduction (third edition)*. London / Thousand Oaks / New Delhi: Sage Publications.
- McQuail, Denis (2000). *McQuail's Mass communication theory (fourth edition)*. London: Sage Publications.
- Mediawijzer.net (2017). *Vanzelf mediawijs?* Hilversum: Mediawijzer.net. Geraadpleegd 6 december 2017 via www.mediawijzer.net/wp-content/uploads/sites/6/2017/11/Rapportage-Vanzelf-Mediawijs-2017.pdf.
- Mersch, Dieter (2006). *Medientheorien zur Einführung*. Hamburg: Junius.
- Miall, David S. en Teresa Dobson (2001). Reading hypertext and the experience of literature. In: *Journal of Digital Information*, jg. 2, nr. 1.
- Michelson, William (2002). Analysis and exploration of meaning and outcomes in connection with time use data. In: Wendy E. Pentland, Andrew S. Harvey, M. Powell Lawton en Mary Ann McColl (red.), *Time use research in the social sciences* (p. 91-104). New York: Kluwer.
- Miranda, Twyla, Dara Williams-Rossi, Kary A. Johnson en Nancy McKenzie (2011). Reluctant readers in middle school. Successful engagement with text using the e-reader. In: *International Journal of Applied Science and Technology*, jg. 1, nr. 6, p. 81-91.

- Mommaas, Hans (2004). De vergeten dimensies van tijd. Hoe tijd vandaag de dag de ruimte dicteert. In: *Topos*, jg. 14, nr. 3, p. 6-9.
- Morley, David en Roger Silverstone (1990). Domestic communication – technologies and meanings. In: *Media, Culture & Society*, jg. 12, nr. 1, p. 31-55.
- Mullis, Ina V.S., Michael O. Martin, Pierre Foy en Martin Hooper (2017). *PIRLS 2016 International results in reading*. Chestnut Hill (MA) / Amsterdam: TIMSS & PIRLS International Study Center, Lynch School of Education, Boston College / International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).
- Nielen, Thijs M.J. en Adriana G. Bus (2016). *Onwillige lezers. Onderzoek naar redenen en oplossingen*. Delft: Eburon (Stichting Lezen Reeks 26).
- NLO, NOM, SKO en STIR (2012). *Rapportage 2011 Media standaard survey (MSS)*. Juni 2012. Geraadpleegd 17 oktober 2017 via https://kijkonderzoek.nl/images/MSS/MSS_2011_rapportage_def_.pdf.
- NLO, NOM, SKO en STIR (2013). *Rapportage 2012 Media standaard survey (MSS)*. Februari 2013. Geraadpleegd 17 oktober 2017 via https://kijkonderzoek.nl/images/MSS/Rapportage_2012_Media_Standdaard_Survey_MSS.pdf.
- NLO, NOM en SKO (2014). *Rapportage 2013 Media standaard survey (MSS)*. 4 maart 2014. Geraadpleegd 17 oktober 2017 via https://kijkonderzoek.nl/images/MSS/MSS_rapportage_2013.pdf.
- NLO, NOM en SKO (2015). *Rapportage 2014 Media standaard survey (MSS)*. 2 maart 2015. Geraadpleegd 17 oktober 2017 via https://kijkonderzoek.nl/images/MSS/MSS_2014_rapportage_150302.pdf.
- NLO, NOM, SKO en Vinex (2016). *Rapportage 2015 Media standaard survey (MSS)*. 23 februari 2016. Geraadpleegd 17 oktober 2017 via https://kijkonderzoek.nl/images/MSS/MSS_2015_rapportage_160223.pdf.
- NLO, NOM, SKO en Vines (2017). *Media standaard survey 2016. Rapportage*. Geraadpleegd 17 oktober 2017 via https://kijkonderzoek.nl/images/MSS/MSS_Infographic_2016_Mediagebruik_totaal.pdf.
- Notten, Natascha, Gerbert Kraaykamp en Wout Ultee (2008). Ouderlijke mediasocialisatie. Hulpbron of handicap? Een studie naar de langetermijneffecten van mediasocialisatie op het onderwijssucces van kinderen. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 83, nr. 4, p. 360-375.
- ocw (2014). *Beleidsdoorlichting mediabeleid 2010-2013*. Geraadpleegd 1 december 2016 via www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2014/12/17/kamerbrief-over-beleidsdoorlichting-mediabeleid-2010-2013.
- ocw (2017). *ocw in cijfers*. Geraadpleegd 24 augustus 2017 via www.ocwincijfers.nl/cultuur-media/letteren/afzet-a-boekenmarkt.
- OECD (2016a). *Netherlands 2016. Foundations for the future*. Paris: Reviews of National Policies for Education, OECD Publishing. Geraadpleegd 6 december 2017 via www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/education/netherlands-2016_9789264257658-en#page1.
- OECD (2016b). *PISA in Focus – 2015/07 (July)*. Geraadpleegd 2 december 2017 via www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/5jlv8zq6hw43-en.pdf?expires=1512227433&id=id&accname=guest&checksum=4B5BA670E3630DD3B253AA796FF2F17A.
- Ong, Walter J. (2002). *Orality and literacy. The technologizing of the word* (eerste druk 1982). London / New York: Routledge.
- Panero, M.E., D.S. Weisberg, J. Black, T.R. Goldstein, J.L. Barnes, H. Brownell en E. Winner (2016). Does reading a single passage of literary fiction really improve theory of mind? An attempt at replication. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, jg. 111, nr. 5, p. e46-e54.
- Perrin, Andrew (2016). *Book reading 2016*. Pew Research Center. Geraadpleegd 10 februari 2017 via www.pewinternet.org/2016/09/01/book-reading-2016.
- Picard, Robert G. (2009). Blogs, tweets, social media, and the news business. In: *Nieman Reports*, jg. 63, nr. 3, p. 10-12.
- POST, Parliamentary Office of Science & Technology (2017). *Online information and fake news*. In: *postnote*, nr. 559, juli 2017. Geraadpleegd 2 december 2017 via <http://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/POST-PN-0559/POST-PN-0559.pdf>.

- Postman, Neil (1985). *Amusing ourselves to death. Public discourse in the age of show business*. New York: Penguin Books.
- Raad voor Cultuur (2005). *Mediawijsheid. De ontwikkeling van nieuw burgerschap*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Robinson, John P. en Geoffrey Godbey (1997). *Time for life. The surprising ways Americans use their time*. University Park (PA): Pennsylvania State University Press.
- Roeters, Anne (2017). *Een week in kaart - editie 1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Geraadpleegd 21 december 2017 via <https://digitaal.scp.nl/eenweekinkaart1>.
- Roeters, Anne, Annemarie Wennekers, Andries van den Broek, Ine Pulles en Annet Tiessen-Raaphorst (2017). Vrije tijd. In: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer en Annemarie Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland 2017* (p. 259-288). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rogers, Everett M. (2003). *Diffusion of innovations (fifth edition)*. New York: Free Press.
- Rogers, R.D. en S. Monsell (1995). Costs of a predictable switch between simple cognitive tasks. In: *Journal of Experimental Psychology: General*, jg. 124, nr. 2, p. 207-231.
- Rosa, Hartmut (2005). *Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Ruggiero, Thomas E. (2000). Uses and gratification theory in the 21st century. In: *Mass Communication & Society*, jg. 3, nr. 1, p. 3-37.
- Schor, Juliet B. (1992). *The overworked American. The unexpected decline of leisure*. New York: BasicBooks.
- Silva, Elena (2009). Measuring skills for 21st-century learning. In: *Phi Delta Kappan*, jg. 90, nr. 9, p. 630-634.
- Slot, Mijke, Leonie Ruhe en Valerie Frissen (2011). *Nieuws online. Een studie naar digitale nieuwsproductie door traditionele aanbieders en nieuwkomers*. Maastricht: Designing the Daily Digital.
- Sonck, Nathalie en Jos de Haan (2015). *Media:Tijd in beeld. Dagelijkse tijdsbesteding aan media en communicatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steensel, Roel van, Lisa van der Sande, Wichor Bramer en Lidia Arends (2016). *Effecten van leesmotivatie-interventies. Uitkomsten van een meta-analyse. Reviewstudie in opdracht van het Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek, Projectnummer 405-15-717*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Steyaert, Jan (2000). *Digitale vaardigheden. Geletterdheid in de informatiesamenleving*. Den Haag: Rathenau Instituut.
- Sullivan, Oriel en Jonathan Gershuny (2017). Speed-up society? Evidence from the UK 2000 and 2015 Time use diary surveys. In: *Sociology*. Geraadpleegd via <https://doi.org/10.1177/0038038517712914>.
- Thompson, John B. (2012). *Merchants of culture. The publishing business in the twenty-first century (second edition)*. Cambridge: Polity Press.
- Tilanus, Anne en Dieter Verhue (2017). *Auteursinkomsten uit de exploitatie van e-books en afspraken daarover*. Amsterdam: Kantar Public. Geraadpleegd 27 november 2017 via <http://docplayer.nl/54378392-Auteursinkomsten-uit-de-exploitatie-van-e-books-en-afspraken-daarover-anne-tilanus-en-dieter-verhue-25-augustus-2017-h3835.html>.
- Tivnan, Tom (2017). A year in review. E-book sales fall for all but one of the UK's biggest publishers. In: *The Bookseller*, 20 januari 2017. Geraadpleegd 7 februari 2017 via www.thebookseller.com/insight/year-review-e-book-sales-fall-all-one-uk-s-biggest-publishers-472506.
- Tveit, Åse Kristine en Anne Mangen (2014). A joker in the class. Teenage readers' attitudes and preferences to reading on different devices. In: *Library & Information Science Research*, jg. 36, nr. 3-4, p. 179-184.
- Veen, Stefan van der, Philip de Jong en Dionne Faber (2016). *Inkomensonderzoek schrijvers en vertalers. Een kwantitatief onderzoek naar de inkomsten van schrijvers en vertalers over de belastingjaren 2013 en 2014*. Den Haag: APE Public Economics.
- Vonk, Sara (2017). *Tijdschriftenmerken in het digitale tijdperk. Een onderzoek naar de merkwaaarde in de perceptie van de consument, van de digitale merkextensies van Linda, Vogue, Men's Health en Voetbal International (scriptie)*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.

- VVD, CDA, D66 en Christenunie (2017). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021*. Geraadpleegd 7 december 2017 via www.rijksoverheid.nl/regering/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-2017-vertrouwen-in-de-toekomst.
- Wajcman, Judy (2015). *Pressed for time. The acceleration of life in digital capitalism*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Weel, Adriaan van der (2011). *Changing our textual minds. Towards a digital order of knowledge*. Manchester en New York: Manchester University Press.
- Wennekers, Annemarie en Jos de Haan (2017). *Nederlanders en nieuws. Gebruik van nieuwsmedia via oude en nieuwe kanalen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wennekers, Annemarie, Jos de Haan en Frank Huysmans (2016). *Media:Tijd in kaart*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Geraadpleegd 10 februari 2017 via <https://digitaal.scp.nl/mediatijd>.
- Wennekers, Annemarie, Alke Bassler, Nathalie Sonck, Sjoerd Pennekamp, Henk Fernee en Jos de Haan (2017). Media:Time. A new time-use survey method to capture today's media use. In: *Survey Practice*, jg. 10, nr. 4, p. 1-9.
- Wolf, Maryanne (2008). *Proust and the squid. The story and science of the reading brain*. New York: HarperCollins Publishers.
- Wright, Charles R. (1986). *Mass communication. A sociological perspective (third edition)*. New York: McGraw-Hill Education.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

SCP-publicaties 2018

- 2018-1 *Werken aan de start. Jonge vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt* (2018). Ans Merens en Freek Bucx (red.). ISBN 978 90 377 0859 2
- 2018-2 *Lees:Tijd. Lezen in Nederland* (2018). Annemarie Wennekers, Frank Huysmans, Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0858 5
- 2018-3 *De Wmo 2015 in praktijk. De lokale uitvoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning* (2017). Lia van der Ham, Maaïke den Draak, Wouter Mensink, Peggy Schyns, Esther van den Berg. M.m.v. Pepijn van Houwelingen en Isabella van de Velde. ISBN 978 90 377 0856 1

SCP-publicaties 2017

- 2017-1 *Grenzen aan de eenheid. De beleving en waardering van diversiteit en inclusiviteit onder medewerkers van Defensie* (2017). Iris Andriessen, Wim Vanden Berghe en Leen Sterckx. M.m.v. Jantine van Lisdonk en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0814 1
- 2017-2 *Wie maakt het verschil? Sociale ongelijkheid in condities en consequenties van informele hulp. Oratie.* (2017). Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0752 6
- 2017-3 *Langer zelfstandig. Ouder worden met hulpbronnen, ondersteuning en zorg* (2017). Cretien van Campen en Jurjen Iedema (SCP), Marjolein Broese van Groenou (VU-LASA) en Dorly Deeg (VUMC-LASA). ISBN 978 90 377 0817 2
- 2017-4 *Beleidssignalement Ervaringen van LHBT-personen met sport* (2017). Ine Pulles en Kirsten Visser. ISBN 978 90 377 0820 2 (pdf)
- 2017-5 *Voorzieningen verdeeld. Profijt van de overheid* (2017). Martin Olsthoorn, Evert Pommer, Michiel Ras, Ab van der Torre en Jean Marie Wildeboer Schut. ISBN 978 90 377 0821 9
- 2017-6 *Van oost naar west. Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland: ouders over de leefsituatie van hun kinderen* (2017). Ria Vogels, Simone de Roos en Freek Bucx. ISBN 978 90 377 0819 6
- 2017-7 *First steps on the labour market* (2017). Ans Merens, Freek Bucx en Christoph Meng (ROA). ISBN 978 90 377 0822 6
- 2017-8 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015. Ontvangen hulp bij het huishouden, persoonlijke verzorging, verpleging en begeleiding* (2017). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0818 9 (pdf)
- 2017-9 *Kwesties voor het kiezen. Analyses van enkele maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2017* (2017). ISBN 978 90 377 0770 0 (pdf)
- 2017-10 *Achtervolgd door angst. Een kwantitatieve vergelijking van angst voor slachtofferschap met een algemeen gevoel van onveiligheid* (2017). Lonneke van Noije en Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0825 7

- 2017-11 *Discriminatie herkennen, benoemen en melden* (essay) (2017). Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0826 4 (pdf)
- 2017-12 *Dorpsleven tussen stad en land. Slotpublicatie Sociale Staat van het Platteland* (2017). Anja Steenbekkers, Lotte Vermeij en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0830 1 (pdf)
- 2017-13 *Leren van verschillen. Opleidingsverschillen in de vrouwenemancipatie* (2017). Anne Roeters. ISBN 978 90 377 0829 5 (pdf)
- 2017-14 *Transgender personen in Nederland* (2017). Lisette Kuiper, m.m.v. Wim Vanden Berghe. ISBN 978 90 377 0831 8 (pdf)
- 2017-15 *Gelijk verdeeld. Een verkenning van de taakverdeling bij LHb-stellen* (2017). Anne Roeters, Floor Veerman en Eva Jaspers. ISBN 978 90 377 0832 5 (pdf)
- 2017-16 *Nederlanders en nieuws. Gebruik van nieuwsmedia via oude en nieuwe kanalen* (2017). Annemarie Wennekers en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0833 2 (pdf)
- 2017-17 *Beroep op het mbo. Betrokkenen over de responsiviteit van het middelbaar beroepsonderwijs* (2017). Monique Turkenburg en Ria Vogels. M.m.v. Yvette Sol. ISBN 978 90 377 0836 3
- 2017-18 *Ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen. Landelijk overzicht van hun leefsituatie in 2015/'16* (2017). Debbie Verbeek-Oudijk en Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0838 7
- 2017-19 *Gelukkig in een verpleeghuis? Ervaren kwaliteit van leven en zorg van ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen* (2017). Cretien van Campen en Debbie Verbeek-Oudijk. ISBN 978 90 377 0837 0
- 2017-20 *Zicht op de Wmo 2015. Ervaringen van melders, mantelzorgers en gespreksvoerders* (2017). Peteke Feijten, Roelof Schellingerhout, Mirjam de Klerk, Anja Steenbekkers, Peggy Schyns, Frieke Vonk, Anna Maria Marangos, Alice de Boer en Liesbeth Heering. ISBN 978 90 377 0842 4
- 2017-21 *Gevlucht met weinig bagage. De leefsituatie van Somalische Nederlanders* (2017). Iris Andriessen, Mérove Gijsberts, Willem Huijnk en Han Nicolaas (CBS). ISBN 978 90 377 0839 4 (pdf)
- 2017-22 *Overall rapportage sociaal domein 2016. Burgers (de)centraal* (2017). Evert Pommer en Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0843 1
- 2017-23 *Samenvatting Overall rapportage sociaal domein 2016. Burgers (de)centraal* (2017). Evert Pommer, Jeroen Boelhouwer (red.) ISBN 978 90 377 0844 8
- 2017-24 *Regionale verschillen in het sociaal domein: voorzieningengebruik nader verklaard* (2017). Ingrid Ooms, Klarita Sadiraj en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0852 3 (pdf)
- 2017-25 *De sociale staat van Nederland 2017* (2017). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0847 9
- 2017-26 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2016* (2017). Lisa Putman, Debbie Verbeek-Oudijk en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0850 9 (pdf)
- 2017-27 *Voor elkaar?* (2017). Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Inger Plaisier, Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0849 3

Digitale publicaties 2017

- Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015* (onepager). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0824 0, publicatiedatum 23-1-2017
- Eerste treden op de arbeidsmarkt* (digitaal magazine). Ans Merens, Freek Bucx, m.m.v. Christoph Meng (ROA). ISBN 978 90 377 0823 3, publicatiedatum 31-1-2017
- Arbeidsmarkt in kaart. Werkgevers 2017* (card stack). Patricia van Echtelt en Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0840 0, publicatiedatum 24-10-2017

Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2016 (onepager). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0851 6, publicatiedatum 17-11-2017

De sociale staat van Nederland 2017 (infographic). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0853 0, publicatiedatum 12-12-2017

Een week in kaart – editie 1 (card stack). Anne Roeters. ISBN 978 90 377 0857 8, publicatiedatum 21-12-2017

Overige publicaties 2017

Burgerperspectieven 2017 | 1 (2017). Paul Dekker, Josje den Ridder en Pepijn van Houwelingen.

ISBN 978 90 377 0827 1

Burgerperspectieven 2017 | 2 (2017). Josje den Ridder, Iris Andriessen en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0834 9

Oud worden in Nederland (2017). Redactie: Lotte Vermeij (SCP) en Radboud Engbersen (PLATFORM31).

ISBN 978 90 377 0835 6

Burgerperspectieven 2017 | 3 (2017). Josje den Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen.

ISBN 978 90 377 0841 7

Burgerperspectieven 2017 | 4 (2017). Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0854 7

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt jaarlijks zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.